

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU
ISSN 2303-6990
(ON-LINE)

RADOVI

KNJIGA XIX
2016.

SARAJEVO, 2016.

FACULTE DES LETTRES ET DES SCIENCES
HUMAINES DE SARAJEVO

TRAVAUX

TOMES XIX

2016.

SARAJEVO 2016.

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

KNJIGA XIX

2016.

SARAJEVO, 2016.

RADOVI
Filozofskog fakulteta u Sarajevu

Knjiga XIX, 2016.

Izdavač
Filozofski fakultet u Sarajevu, Franje Račkog 1, Sarajevo

Za izdavača
Salih Fočo

Redakcija:
Ksenija Kondali, Salmedin Mesihović, Senada Dizdar, Munir Mujić,
Sanjin Kodrić, Vahidin Preljević, Emina Dedić-Bukvić

Glavni urednik:
Ksenija Kondali

Sekretar redakcije:
Nelma Rahmanović

Lektura:
Enisa Tutkur, Faruk Bajraktarević, Stephen Hefford

UDK:
Biblioteka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

DTP:
Fatima Zimić

Tiraž:
300 primjeraka

Štampa:
SOR „GRAFOSTIL” SARAJEVO

ISSN 0581-7447 (Print)

ISSN 2303-6990 (Online)

SADRŽAJ

I.

Vesna Kreho O <i>ESEJIMA</i> I O ESEJU	9
Sead Šemsović <i>NOMEN EST OMEN</i> ILI UNUTARNJA DIMENZIJA EPSKOG JUNAKA.....	21
Edina Murtić METODIČKI PRISTUP ČATIĆEVOM CIKLUSU SONETA <i>O ŽENI</i>	39
Vedad Smailagić ANALIZA DISKURSA U SLUŽBI INTERKULTURALNE FILOLOGIJE.....	51
Nermin Đapo Jadranka Kolenović-Đapo FLYNNOV EFEKT – MEĐUGENERACIJSKI PORAST REZULTATA NA TESTOVIMA INTELIGENCIJE.....	71
Jadranka Kolenović-Đapo Indira Fako PSIHOLOGIJA SMIJEHA: VJEČNA ZAGONETKA NAUČNIKA	89
Salmedin Mesihović ARISTONIK I „DRŽAVA SUNCA“, I. DIO	103
Vedad Muharemović PERSONALNI IDENTITET I NACIONALIZAM.....	131

II. Prikazi

Amela Šehović ZBORNIK MANJŠALNICE V SLOVANSKIH JEZIKIH: OBLIKA IN VLOGA = ДЕМИНУТИВЫ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ: ФОРМА И РОЛЬ = DIMINUTIVES IN SLAVIC LANGUAGES: FORM AND ROLE.....	155
--	-----

Aiša Softić

MIRZA HASAN ĆEMAN, *MUZEJI I GRAD. PRIKRIVENA*
MUZEOLOGIJA U GLOBALNOJ POLITICI I EKONOMIJI 159

Nadina Ismić

GABINSKIJ, MARK A.: *DIE SEFARDISCHE SPRACHE* 163

***

UPUTE AUTORIMA 167

I.

Vesna Čaušević Kreho

O ESEJIMA I O ESEJU

Sažetak: Cilj ovoga rada je pratiti nastanak i razvoj eseja u Francuskoj, njegovo pozicioniranje spram drugih kraćih proznih vrsta, te ukazati na neke specifičnosti esejističkog pisma općenito. Svaki razgovor o eseju nužno se referira na njegovog tvorca Michela de Montaignea, pisca francuske pozne renesanse, a s tim i na njegovo djelo *Essais*, koje je po svojoj kompozicionoj fakturi i po svom misaonom oblikovanju, unatoč svim svojim kasnijim transformacijama, ostalo temeljni obrazac ove vrste. U radu se analiziraju Montaigneovi spisateljski prozederi koji su ga postupno doveli do stvaranja nove književne vrste, koja se zapravo oblikovala gotovo sama od sebe, kao rezultat iznimne slobode Montaigneove istraživačke i propitivačke misli. Drugi dio rada daje sumaran osvrt na Montaigneovo esejističko nasljeđe u narednim stoljećima u Francuskoj, sve do njegove pune generičke afirmacije i skokovitog razvoja u XX stoljeću, kada se pokazao kao nezaobilazna činjenica u cjelokupnom intelektualnom životu, i ne samo u Francuskoj.

Ključne riječi: *Montaigneovi Eseji, historija eseja, esejističko pismo*

UVOD

Već sami naslov ovoga rada priziva najmanje tri asocijacije: prva je na Michela de Montaignea, pisca francuske pozne renesanse, autora trotomne knjige *Essais*¹ (*Eseji/Ogledi*), jednog od fundamentalnih djela francuske, ali i cjelokupne evropske misli. Sudjelujući u stvaranju modernog individualiteta kroz sučeljavanje i samjeravanje pojedinačne svijesti sa svijetom/

---

¹ Ukupno tri knjige, od kojih su dvije objavljene 1580. godine, treća 1588, uz dopunjene dvije prethodne, a sve tri su objavljene posthumno 1595. godine, tri godine nakon Montaigneove smrti, zalaganjem Mlle de Gournay, njegove duhovne kćeri.

kolektivom, *Eseji* postuliraju i afirmiraju neke od temeljnih humanističkih principa i vrijednosti: slobodu, neovisnost, pravdu, toleranciju, uzajamno uvažavanje, pravo na različitost, na drukčije mišljenje, na sreću...

Druga asocijacija na Montaignea tiče se naslova njegovog djela, *Essais*, koji se, slijedom autorovih propitivanja vlastitih sudova i općenito sposobnosti rasuđivanja o sebi i drugima, nametnuo gotovo sam od sebe. Ova oznaka kasnije će postati generički naziv za proznu formu *esej* (u čijem žanrovskom legitimiranju i teoretiziranju zasluga prije svih pripada Francisu Baconu, 1597. godine), ali još više oznaka za određeni način i stil mišljenja – pisanja, koje je Montaigne inaugurirao. Stoga, premda se u različitim geografski prostorima i u različitim epohama *esej* manifestirao u raznovrsnim oblicima, Montaigneu (gotovo!)² niko nije osporavao to „očinstvo“, kao ni utemeljenje osnovne koncepcije i duha esejističkog diskursa. Izrazito lično intoniran, Montaigneov način iskazivanja čini njegove *Eseje* jedinstvenim, a element subjektivnog uklona, karakterističan i za *esej* općenito, osjetno će varirati u njegovim kasnijim manifestacijama. Unatoč velikoj popularnosti koju su doživjela tri uzastopna, dopunjavana izdanja, u Francuskoj XVII stoljeća, paradoksalno, on nije imao direktnih potomaka: nastavljači su se donekle udaljili od primarnog, montaignevskog modela *eseja* time što su stavljali težište na njegovu naučno-intelektualnu dimenziju (René Descartes, Pierre Nicole, Blaise Pascal).

Treća asocijacija na Montaignea tiče se naslova našeg teksta. Slijedeći Montaigneovu praksu da većinu svojih naslova započinje s prijedlogom *O* (knjigama, dokolici, samoći, prijateljstvu, mirisima, oholosti, iskustvu, svireposti, taštini, lažljivcima, kajanju, kanibalima, vaspitanju...), i ovaj smo naslov formulirali na isti način, što nikako nije puka retorička gesta. Naime, upravo ovako „montaignevski“ najavljena tema, mada uz određene rizike, osigurava mnogo veći prostor slobode jer ne pretendira na zaokruženost, iscrpnost, cjelovitost, već samo sugerira da će *biti govora o* temi koja nas trenutno zaokuplja, *i to iz subjektivne vizure*, ali pritom ne daje obećanje da će se o njoj sve reći, niti precizira na koji će način ona biti izložena.

---

² S obzirom da s Francisom Baconom *esej* doživljava afirmaciju i značajan uspon u Engleskoj, ali u specifičnoj britanskoj manifestaciji koja stavlja težište na njegov naučni, intelektualni aspekt, neki kasniji britanski teoretičari će odricati njegovu vezu s Montaigneom, tvrdeći da se radi o dvjema neovisnim, gotovo istodobnim pojavama koje imaju nekih dodirnih tačaka, ali se dosta i razlikuju (britanski model *eseja*).

O porijeklu *eseja* i njegovim različitim historijskim manifestacijama i percepcijama vidjeti u iznimno iscrpnoj i vrijednoj knjizi: Macé, Marielle. *Le temps de l'essai. Histoire d'un genre en France au XXe siècle*. Paris: Éditions Belin, 2006.

NEKE SPECIFIČNOSTI MONTAIGNEOVOG ESEJISTIČKOG PISMA

U tako neobavezno, gotovo usputno izrečenim naslovima navješćuju se neke od bitnih odlika Montaigneovog eseja, a to su subjektivnost i fragmentarnost. Montaigneova nepretencioznost u pristupu odabranoj temi leži u svijesti o nemogućnosti da se o nečemu sve kaže, kao i da se bilo kakav sud smatra konačnim i jedino ispravnim – postoje različita mišljenja, stalno podložna revidiranju. S druge strane, često iskazivana Montaigneova *humilitas*, njegova samokritičnost, prenaplašena skromnost i umanjivanje vrijednosti vlastitog pothvata, uglavnom su retorički intonirani – cilj im je izazvati upravo suprotan efekt, a usto možda i osigurati ispriku za eventualne greške u vlastitom rasuđivanju (nećemo reći „izvođenju zaključaka” jer su zaključci kod Montaignea uglavnom privremeni; on ih podastire sudu čitatelja, nikako ne pretendirajući na njihovu neupitnost i univerzalnu vrijednost, dajući sebi pravo da u nečemu i pogriješi!). Takav odnos prema sebi i onome što se predočava javnosti na uvid nameće se već u njegovom kratkom obraćanju potencijalnom, „besposlenom” čitatelju (*Avis au lecteur*), uz izdanje prvih dviju knjiga *Eseja*, 1580. godine. Tu prepoznajemo iznimno djelotvoran retorički postupak pridobijanja naklonosti čitatelja/slušatelja, *captatio benevolentiae*, čija je funkcija pobuđivanje pažnje neočekivanim iznošenjem negativnih sudova o nečemu. Takav postupak doista budi interes, zahtijeva aktivno sudjelovanje i zauzimanje stava. Rječnikom suvremene književne teorije, radi se onekoj vrsti autorske klauzule, tj. o eksplicitnom sporazumu s čitateljem (Lejeuneov *pacte de lecture*), o načinu na koji će ovaj pristupiti djelu. Montaigne računa na aktivnog i lucidnog čitatelja, poziva ga na „angažirano” čitanje, kao što je i on sam brusio svoju misao čitajući druge. Činjenica da je od djetinjstva obrazovan i vaspitavan na velikim djelima antičke, posebno rimske tradicije i vrlo rano se uputio u raznovrsne discipline – retoriku, filozofiju, pravo, historiju, književnost – te lektire jasno su ostavile traga u njegovim *Esejima*, kako u intertekstualnim interferencijama ili u bahtinovskim „dijalogizmima”, tako i u vidu raznih oblika i stupnjeva aproprijacije. Ovaj dug antičkoj mudrosti Montaigne ne samo da ne skriva, nego ga katkad i prekomjerno ističe, vježbajući sposobnost vlastitog prosuđivanja na brojnim latinskim, talijanskim i u manjoj mjeri grčkim djelima (tim je jezikom, po vlastitom priznanju, slabije vladao). Početničko oslanjanje na autoritete, kojima se Montaigne obraća kako bi preko njih stekao određene spoznaje o samome sebi, o svijetu i ljudima općenito, Gustave Lanson naziva „parazitskom erudicijom. S ovom se kvalifikacijom nije lako složiti. Montaigne o svojoj metodi (koja nije unaprijed zacrtana, naučno siste-

matična i akribična, nego se profilira postupno, kako je tok misli diktira i nalaže!) između ostalog kaže: „Ja prelistavam knjige, ne studiram ih: ono što od njih ostane, nešto je što više ne prepoznajem kao tuđe”. Tome u prilog govori i činjenica da, osim što citira, Montaigne često i parafrazira, interpretira, rezimira, pa i plagira, ne navodeći uvijek svoje izvore i time znatno otežavajući razdvajanje teksta od interteksta, diskursa od meta-diskursa, tj. prvostepeno od drugostepenog. Međutim, Montaigne nije cilj razmetati se neupitnom učenošću ili tumačiti autore i djela na koje se referira u svojim *Esejima*: oni se tamo pojavljuju samo kao intelektualni poticaj, kao materija kojom se hrane njegov duh i njegova misao na putu ka samospoznaji, što i jeste osnovni cilj tog spisateljskog pothvata. Montaigne je prije svega pomni čitatelj koji preko drugih nastoji doprijeti do samoga sebe.

Svjestan da je memorija nepouzdana, a misao promjenljiva i fluidna, Montaigne bilježi zanimljive fragmente i anegdote iz starije i novije historije i života slavnih, ali i običnih ljudi (čest su mu izvor i omiljena lektira Plutarh i Seneka, Tacit), te svoje ideje razvija polazeći od odabranih primjera. U tome on slijedi antičku argumentativnu tradiciju, koja u različitim formama omogućuje razvijanje vlastite misli, ali i citatnu praksu humanista svoga vremena i modu kompilacija, srednjovjekovnih gloza i komentara. Međutim, zadržavajući strukturu komentara, Montaigneov izraz postaje sve ličniji, a njegova misao postupno zaprema sve više prostora, razvija se i razgranava u brojne asocijativne nizove, digresije i rečenične meandre. Tim on ostavlja sve manje mjesta tuđim mislima, ili ih pak koristi samo kao ishodište i potporu svojim vlastitim. Kako bi se sasvim osobodila, Montaigneova misao odbacuje sve sadržajne i formalne prinude, ona napreduje nesputano, bez određenog reda i metode, otiskuje se neplaniranim putevima i prečicama, poput „konja koji se oteo sa uzde” („comme un cheval débridé”) i hirovito se prepustio da ga vodi slučaj.

Ja zalutam, ali više iz razuzdanosti nego iz nepažnje. Moje misli prate jedna drugu, ali ponekad izdaleka, i gledaju se ali nekako iskosa (...) Ja volim pesnički hod, na skokove i poskoke (à sauts et gambades). To je veština, kaže Platon, laka, krilata, božanska. Ima izlaganja u Plutarhu u kojima on zaboravlja svoju temu, gde se predmet njegove rasprave nađe samo uzgred, sav ugušen u stranu materiju: pogledajte kako se ophodi u Sokratovom demonu. Bože blagi! Koliko je lepote u tom razigranom vrcanju, u tim odstupanjima, i utoliko više što izgledaju nehatni i slučajni.(...) Ja ševrdam nerazborito i pometeno. Moj stil i moj duh isto tako švrljaju. Čovek treba pomalo da se ludira ako neće gore da budali, tako kažu pouke naših učitelja a još više njihovi primeri. (Montaigne III, 9, 2001: 332–333)

Ove „živahne eskapade“ („gaillardes escapades“) Montaigne nalazi kod Plutarha – njihova vrcavost i zaigranost ostavljaju vidnog traga u *Esejima*, a očituju se i u odabiru tema, ponekad određenom trenutnom zainteresiranošću ili nekom prigodom (od privatnih, ličnih, čak intimnih, pa do onih šireg dometa i značaja). Ta uvjetovanost trenutkom, tj. njihova situacijska dimenzija, ima za rezultat i različitu dužinu eseja, povremenu nepodudarnost njihovih naslova i sadržaja (sličnoj upotrebi „maštovitih šarenih umetaka“ divi se u Platonovom *Fedru*): misao se otrgne, zaglavi u nekoj dugoj digresiji, potom se vrati na početni put, sve dok je neka nova asocijacija ne skrene na drugu stranu, i sve tako. Montaigneu to ne samo da ne smeta, nego tu prividnu nehajnost, tu rasutost i baroknu razuđenost vlastite misli on upravo njeguje, dokazujući da misao ne može biti kronološki ustrojena, niti se njezina dinamika može zauzdati nekim unaprijed zacrtanim poretkom. A o svojim pozajmicama će reći:

Neka se pogleda da li sam u svojim pozajmicama umeo da odaberem sredstva kojima bih podigao vrednost svojih zamisli. Jer ja puštam druge da kažu ono što ja ne umem tako dobro da kažem, katkad iz nedostatka reči, katkad iz nedostatka razumevanja. Ja svoje pozajmice ne brojim, ja ih odmeravam. A da sam želeo da im pridajem značaj po broju, ja bih se njima natovarilo dvaput ovoliko. (Montaigne II, 10, 2001: 149)

Prema tome kako mi misli nailaze tako ih ja trpam na gomilu; one se čas tiskaju u skupinama, čas se vuku i nižu jedna iza druge. Želim da prikazem svoj prirodni i obični hod, ma koliko neujednačen bio. Ja sebe puštam da idem onakav kakav jesam; osim toga nisu ovde predmeti koje nije dozvoljeno ne znati i o kojima se ne sme govoriti nesmotreno i nasumice. (...) (Montaigne II, 10, 2001: 150)

Ja slobodno kazujem svoje mišljenje o svim stvarima, čak i o onima koje možda prevazilaze moje sposobnosti i za koje nimalo ne smatram da spadaju u moju nadležnost. A tom mišljenju koje iznosim svrha je isto tako da pokaže meru mog vidokruga a ne meru stvari. (...) (Montaigne II, 10, 2001: 151)

Svjedočeći tuđim, kao i vlastitim primjerima, da je istina nestalna i varljiva, da nova saznanja i nova iskustva konstantno preobličuju ono što se prethodno smatralo neupitnim (dokaz je i epoha renesanse, koja je iz temelja razgradila oficijelnu srednjovjekovnu sliku svijeta), Montaigne je jasno predočio evoluciju vlastitih razmišljanja i stavova, stalno ih modificirajući, ali i zapadajući u kontradikcije sa samim sobom. Poznato je da je 1588. godine izašla i III knjiga *Eseja*, zajedno s ponovljenim izdanjima I i II knjige, kojima je pridodao oko 600 dopuna – ali ne i ispravki! Naime, Montaigne u novim izdanjima namjerno nije izostavljao stavove koje je

kasnije revidirao, kako bi pokazao da je svaka konačnost iluzorna. Štaviše, ništa ne garantira da se prethodno mišljenje neće u nekom trenutku pokazati ispravnijim od onoga potonjeg! Montaigneova sumnja u mogućnost dosezanja „definitivnih“ istina sažeta je u njegovoj čuvenoj formuli „Šta znam?“ („Que sais-je?“), koja se temelji na spoznaji da su nestalnost i relativnost jedina izvjesnost na koju se može računati. Činjenica da postoje samo različita mišljenja, a nikako svevažee istine, bezbroj puta je našla svoju potvrdu u historiji tokom koje su se ljudi uništavali u ime sopstvenih, za njih neupitnih istina. Upravo inzistiranjem na nepostojanosti, neprekidnom kretanju i iluziji stalnosti na velikoj pozornici svijeta (theatrum mundi) Montaigne artikulira eminentno baroknu viziju svijeta. To i nije neobično s obzirom na historijskih dešavanja njegovog doba, obilježnog krvavim vjerskim i građanskim ratovima, što je srušilo idiličnu renesansnu sliku o harmoničnom odnosu čovjeka i svijeta i zamijenilo je osjećajem efemernosti i nesigurnosti svega u surovoj i krvavoj stvarnosti novog vremena. Ipak, taj negov skepticizam ne pada u zamku pesimizma, već pronalazi razloge za optimizam: ukoliko je baš sve podložno mijenjanju, u neprekidnom nestajanju i nastajanju, onda ni zlo nije vječno. „Svijet je vječna ljuljačka“, reći će on. Radovati se daru života, „uživati dostojno u svojem biću, to znači postići najveće savršenstvo“, težiti ka znanju i postavljenim ciljevima, težiti ka sreći, smjernice su koje leže u osnovi njegove filozofije života prožete epikurejskim duhom. Ovaj optimizam temelji se na lucidnoj spoznaji vlastitih ograničenja i mogućnosti, što je prostor unutar kojega svaki čovjek treba pronaći formulu za vlastitu sreću, ali ne kao utopijski san nego kao sreću dohvatljivu i dostupnu svakom čovjeku koji uživa u daru života koji mu je poklonjen.

Pisanjem *Eseja* Montaigne nema namjeru podučavati, dijeliti lekcije, niti bilo šta dokazivati. On želi demistificirati, često i izložiti poruzi, samodopadni, pretenciozni diskurs nekih filozofskih djela, odbojan u strogosti i krutosti svojih obrazaca. Za njega se mudrost, koja je mnogo više od bilo kojeg ustanovljenog filozofskog sistema, nalazi drugdje: ona nije smještena, da parafraziramo, na visokoj, neplodnoj i nepristupačnoj planini, nego na lijepoj, plodnoj i cvjetnoj ravnici, koja je dostupna svima. Stoga Montaigneov cilj nije napisati „filozofsko djelo“ – za njega je pisanje prostor istraživanja, intelektualne vježbe, eksperimentiranja, provjeravanja, „oštrenja“ i „brušenja“ vlastite misli, njezinog iskušavanja i odmjeravanja s mišlju autoriteta, onih antičkih prije svega, ne uzmičući ni kad je trebalo polemizirati ili ne slagati se s njima. On traga za istinom, onom koja je dostupna ljudskom umu ali, po vlastitom priznanju, više voli lov nego ulov jer to je beskonačna potraga, koja će trajati „sve dok na svijetu bude

tinte i papira". Analizirajući sebe u najrazličitijim stanjima i situacijama, ne iz dana u dan, nego „iz trenutka u trenutak” Montaigne upoznaje najskrivenije zakutke svoga bića, preko drugih upoznaje sebe, a preko sebe druge, kao i svijet oko sebe. Zato će i prije svih, on sam odati priznanje svojoj knjizi: njezino pisanje bilo je proces potrage za samim sobom, što ga je dovelo do određenog stupnja samospoznaje. Stoga se Montaigneova tvrdnja o formativnom karakteru ove knjige čini opravdanom i logičnom: „Koliko god sam ja načinio moju knjigu, isto toliko je moja knjiga načinila mene...” (Montaigne II, 18, 2001: 213)

MONTAIGNEOVO FRANCUSKO NASLJEĐE

Riječ *esej* za Montaignea dakle znači vježba prosuđivanja, konfrontiranje i odmjeravanje vlastite misli u dodiru s drugim i drukčijim mišljenjem, ali i traganje, eksperimentiranje, propitivanje, itd. Stoga bi adekvatan prijevod prije bio *ogled/anje* nego *pokušaj*, mada je i ta konotacija sadržana u ovom prethodnom.

Od svih književnih formi, esej najviše izmiče preciznom žanrovskom određenju, i mimo opće ideja žanra kao promjenljive kategorije koja i opstaje upravo zahvaljujući svojoj sposobnosti transformacije i prilagodbe. Esej svakako prednjači u svojoj otvorenosti, nezaokruženosti, propusnosti granica, što predstavlja jednu od njegovih fundamentalnih odlika, rekli bismo i kvaliteta. Njega prije definira način pristupa odabranoj temi i slobodan protok misli, nego puki zbir formalnih odlika, koje su ionako nestabilne. Međutim, upravo zbog toga, onome ko ga želi definirati lakše će poći za rukom ako metodom eliminacije najprije ustanovi *šta esej nije*. Predlažući takvu metodu, Dominique Combe (Combe, 2004) dolazi do zaključka da se esejima mogu smatrati tekstovi koji ne pripadaju ni fikciji, ni poeziji, ni drami, dakle vrsta koja u sebi objedinjuje sve ono što se ne može podvesti pod „velike žanrove”, kao svojevrsna „svaštara” po defaultu, kako je do svog definitivnog profiliranja u XIX st. i roman bio percipiran. Ta, samo na prvi pogled devalorizirajuća kvalifikacija, zapravo stavlja akcent na najvažniju odliku eseja: on je stjecište različitih diskurzivnih praksi, specifičan oblik nefikcionalne proze koja se naslanja na nauku, ali ne trpi njezine metode ni prinude – ni formalne, ni tematske, niti diskurzivne. Tako ga nalazimo u filozofiji, literaturi, nauci, žurnalizmu, a može u sebi združiti i sve te diskurse u isti mah. Stoga, više nego forma, esej je prije svega način mišljenja, neka vrsta misaonog „egzercira” ili „intelektualne poeme”, kako ga je nazvao jedan pjesnik. Tako je esej shvatao

i sam Montaigne: nije važno govori li o svom djetinjstvu, vaspitanju, obrazovanju, fizičkom izgledu, prijateljstvu, knjigama, obiteljskim odnosima, mirisima, zakonima, politici, kolonijalizmu, religiji, oholosti itd. – važan je način na koji on pušta svoju misao da ga vodi, njegov neposredan, često familijaran ton kojim raspravlja o tim temama, vodeći dijalog sa samim sobom, ali i sa čitateljem.

Montaigneovi *Eseji* predstavljaju jedinstvenu i po mnogočemu nepovnljivu pojavu u historiji književnosti. Promovirali su novu, eponimnu proznu vrstu, što je dragocjeno nasljeđe isto toliko jedinstvenog Montaigneovog pothvata. U narednom, XVII stoljeću, ova se filijacija donekle prepoznaje kod R. Descartesa, P. Nicolea, B. Pascala, ali generička oznaka još nije legitimirana, malo se koristi i lako je zamjenjiva oznakama „rasprava”, „traktat”, „dijalog” i sl. U jednoj strogo preskriptivnoj epohi kakav je francuski klasicizam, esej ne figurira u sistemu žanrova (kao, uostalom, ni roman). Ipak, kod onih koji ga pišu, on tada dobija i jednu novu dimenziju – nastoji se približiti naučnom, intelektualnom diskursu (britanski model) i tako osvojiti veći spoznajni prostor (Descartesovi eseji iz fizike, Nicoleovi eseji iz morala, Pascalovi eseji o atmosferskom pritisku, o konusima, praznom prostoru, zvuku...).

Općenito gledajući, gotovo cjelokupna onodobna kritička, moralna, filozofska, politička refleksija, tj. tip diskursa koji prije spada u domen nauke nego književnosti, ili je na granici između njih, ili je pak oboje u isti mah, zapravo se inspiriraju Montaigneovim *Esejima*, posuđuju njegova kompozicijska načela, dinamiku njegovog promišljanja stvari, čak i kad nose drukčije žanrovske oznake. U historiji književnosti ovo nije prvi slučaj raskola između riječi i stvari (*le mot et la chose*): sličnu je sudbinu gotovo istodobno doživljavala i barokna tragikomedija, a u idućem će stoljeću status „nevidljivosti” imati roman – pisali su ga svi značajni i manje značajni pisci, ali ga uglavnom nisu tako zvali!

Popularnost i utjecaj Montaigneovih *Eseja* već krajem XVI stoljeća prelaze granice Francuske – u Italiju, Španiju, a posebno u Englesku, gdje Francis Bacon 1597. godine naslovljava svoje djelo *Essays or Counsels Civil and Moral*, s tim što se svojom posvetom u podnaslovu ipak distancira od Montaignea („for Seneca's epistles to Lucilius...”). Prema Marielle Macé (Macé, 2006), koja uspoređuje ove eseje s Montaigneovim, i kod Bacona se radi o kraćim proznim tekstovima u kojima se obrađuju razne teme i iznosi određena suma znanja; kao i Montaigneovi, i ovi su *Essays* znatno dopunjavani u svojim kasnijim izdanjima (1612. i 1615. godine), a Montaigne je prvi put objavljen na engleskom 1603. godine; u trećem izdanju, njihov lični i familijarni ton je ono što približava ova „dva oca žanra”.

Ali, intelektualna atmosfera potpuno je drukčija. Bacon nastoji znanstveno formulirati pravila vladanja; cilj je didaktičan i određuje strukturu teksta, koja je bliža znanstvenim traktatima nego montenjevskim meditacijama. (Macé 2006: 17)³

⁴Osim drukčije „intelektualne atmosfere”, kao „otac moderne znanosti”, za razliku od Montaignea koji je prije svega pisac, Bacon teži ka iscrpnosti i cjelovitosti u razradi odabrane teme. Upravo ta težnja ka konačnosti i zoruženosti u potpunosti je suprotnosti s Montaigneovim uvjerenjem o relativnosti „istina”, u kojima je udio subjektivnog i prigodnog često presudan. Ipak, i dalje se inspirirajući duhom i fakturom Montaigneovih *Eseja*, neki Baconovi suvremenici (Cornwallis, Cowley) zajedno s njim razvijaju taj „britanski model” eseja, s težištem na njegovoj intelektualnosti i naučnosti.⁵ Macé će u citiranoj knjizi o eseju ustvrditi da se tu u izvjesnom smislu može govoriti o „odrugom rođenju žanra, što mu pridaje drugu formu i druge vrijednosti”. Slijedeći značajan moment u razvoju britanskog eseja jest pojava knjige Johna Lockeja *Esej o ljudskom razumu* iz 1690. godine, djela profesionalnog filozofa, u kojem empirijska logika, kao specifična odlika eseja, predstavlja ishodište konceptualne elaboracije.

U prosvjetiteljskom ozračju XVIII stoljeća u Francuskoj, esejističko pisanje će doživjeti znatan uspon, ali primarno u formi spomenutog britanskog modela, koji je stigao zajedno sa svim naprednim idejama koje su se iz Engleske toga doba širile evropskim intelektualnim prostorom. Model analitičkog, polemičkog eseja, blizak naučnom traktatu, pokazao se privilegiranim prostorom propagiranja prosvjetiteljskih ideja, prije svega kritike političkih i religijskih dogmi. U naslovu se riječ *esej* uglavnom pojavljuje u jednini, naglašavajući generičku pripadnost teksta, a njegova specifična metoda i duh prepoznaju se i u tekstovima koji se sami tako ne određuju (npr. Diderotove *Filozofske misli*, 1746). Ipak, uz tu naučno-filozofsku dimenziju prosvjetiteljskog eseja, kod nekih se jasnije očituje manji ili veći utjecaj montaignevskog ličnog tona (npr. kod Marivauxa i Rousseaua). Općenito gledano, baveći se širokim spektrom aktualnih tema iz raznovrsnih disciplina (filozofija, moral, historija, politika, religija, običaji, itd.), očito je da gotovo nijedno značajno pero toga vremena nije odoljelo zavodljivoj privlačnosti esejističkog pisma (Voltaire, Diderot, Rousseau, Condillac, Restif...).

³ Naš prijevod

⁴ O razvoju eseja i njegovim transformacijama vidjeti i natuknicu „Essai” u *Le dictionnaire du littéraire*, Paul Aron, Denis Saint-Jacques, Alain Viala, ur. Paris: PUF, 2010. „Quadrige”, str. 203–204.

⁵ Ibid, str. 18.

U narednom, XIX stoljeću, jednom novom vidu prisutnosti eseja pogodio je ubrzan razvoj štampe i pojava brojnih periodičnih publikacija, što je omogućilo njihovo kontinuirano bavljenje raznovrsnim aktualnim temama, kao i kritičkim osvrtima na književne i umjetničke pojave (u formi novinskih članaka). Upravo su ti često polemički tekstovi ponekad objavljivani u formi knjige, tj. zbirke ranije objavljenih eseja, kao npr. oni Charlesa Augustina Sainte-Beuvea (1851–1862). Tako se esej u ovom stoljeću pojavljuje u raznovrsnim aspektima, s naglašenom ambivalentnom pozicijom između naučnog i literarnog diskursa, dakle između naučno-spoznajnog i literarno-spoznajnog. Međutim, ovo stoljeće, koje je svjedočilo konačnom žanrovskom legitimiranju, a potom i trijumfu romana, postavlja tako i temelje romanu XX stoljeća – svjedočilo je i pojavi da je roman donekle osvojio i prostor naučne spoznaje, koji je do tada uglavnom pripadao eseju i njemu srodnim literarno-naučnim tipovima teksta.

Do ponovnog afirmiranja eseja i njegovog redefiniranja u Francuskoj postupno dolazi već s prvom decenijom XX stoljeća, u kojem on postaje izrazito dinamičan i produktivan prostor svakovrsnih intelektualnih tokova i razmjena. U prve tri decenije Montaigne je i dalje primjer domišljate sprege filozofije i književnosti, između misli i težnje ka njezinom umjetničkom oblikovanju. U institucionalizaciji modernog eseja važnu je ulogu odigrao pjesnik Charles Péguy i njegov časopis *Cahiers de la Quinzaine*, a kasnije i neki drugi, pretežno književno-teorijski časopisi (*La nouvelle revue française*, *Les temps modernes*, *Critique*, *Tel Quel*, itd.). U deceniji 1920–1930. centralnu ulogu u promociji eseja ima André Gide – Sartre ga zove „drugi Montaigne”. Treba svakako naglasiti i utjecaj Nietzschea na profiliranje francuskog eseja, tog „pisca-filozofa”, „na granici između književnosti i jedne neakademske filozofije”⁶, koji uživa specijalan status u Francuskoj prve trećine XX stoljeća, ali se njegova popularnost proteže i znatno dulje. Kroz čitavo XX stoljeće stalna prisutnost eseja svjedoči o njegovoj iznimnoj vitalnosti i raznovrsnosti njegovih manifestacija. On se ustalio kao najprikladniji instrument polemike i otpora prema etabliranim „istinama” i vrijednostima, ustupajući prostor najrazličitijim disciplinama, kao što su književnost (historija, teorija, kritika), lingvistika, filozofija, sociologija, psihoanaliza, antropologija, politologija... Premda XX stoljeće mnogi smatraju „stoljećem esejizma”, uz blistave uspone koje je bilježio u decenijama 60-ih i 70-ih godina, esej je imao i svoje padove (80-ih godina), pa i protivnike (npr. Pierre Bourdieu). Esej je ostao prostor osporavanja, kritike, propitivanja, sumnje, a sva velika imena francuskog XX,

---

⁶ M. Macé, op. cit., str. 92.

sada već i XXI stoljeća, kojoj god od spomenutih disciplina pripadali, stvorili su neke od ponajboljih esejističkih djela: Henri Bergson, Julien Benda, André Gide, André Breton, Antonin Artaud, Georges Bernanos, Jean-Paul Sartre, Georges Bataille, Simone de Beauvoir, Paul Nizan, Albert Camus, Maurice Blanchot, Roland Barthes, Jacques Derrida, „novi filozofi” André Glucksmann, Bernard-Henry Lévy... Ova lista, nasumična i ni približno iscrpna, potvrđuje da je esej konačno i usprkos svemu stekao istinsko pravo građanstva (*ses lettres de noblesse*), a jedna negdje pročitana opaska o njegovom priznavanju kao punopravne i autonomne književne vrste čini nam se višestruko znakovitom: esej su pisali gotovo svi veliki pisci koji su se proslavili najprije kao romanopisci, pjesnici, kritičari; međutim, značajna novina koju su donijele 70-te godine je to što se u književnosti moglo izbiti u prvi plan i doživjeti afirmaciju zahvaljujući eseju i to *samo* eseju!

LITERATURA

1. Adorno, Theodor W. „L'essai comme forme”, u: *Notes sur la littérature*, franc. prev. Paris: Flammarion, 1984. „Nouvelle bibliothèque scientifique”, str. 5–29.
2. Aron, Paul, Denis Saint-Jacques i Alain Viala, ur. *Le dictionnaire du littéraire*. Paris: PUF, 2010. „Quadrige”
3. Auerbah, Erih, „L'Humaine condition”, u: *Mimesis*. Prikaz stvarnosti u zapadnoj književnosti, prev. Milan Tabaković. Beograd: Nolit, 1968, str. 284–313.
4. Charpentier, Françoise. *Essais Montaigne*. Paris: Hatier, 1983. „Profil d'une œuvre”, n° 65.
5. Combe, Dominique. *Les genres littéraires*. Paris: Hachette, 2004.
6. Friedrich, Hugo. *Montaigne*, franc. prev. R. Rovini. Paris: Gallimard, 1968.
7. Macé, Marielle. *Le temps de l'essai*. Histoire d'un genre en France au XXe siècle. Paris : Éditions Belin, 2006.
8. Montaigne, Michel de. *Les Essais*. Paris: Gallimard, 2007. Bibliothèque de la Pléiade, n°14.
9. Montenj, Mišel de. *Ogledi*, prev. Mila Đorđević. Beograd: Ušće, 2001.

ON *ESSAYS* AND THE ESSAY

ABSTRACT

No discussion of the essay as a genre can avoid a reference to its creator, late Renaissance French writer Michel de Montaigne. His 1580 collection *The Essays* provided the archetypal patterns for this literary genre, which have – despite all the historical transformations of the essay – remained influential and relevant up until the present day. This article seeks to explore Montaigne’s approach to writing and writing practices which led him to the creation of a new literary genre. I argue that the form of the essay in Montaigne’s writing practically shaped itself, as a result of the author’s exceptional freedom of thought and research. The second part of the article reflects upon Montaigne’s influence and legacy in the centuries to follow in France, leading to the ultimate recognition and impressive rise of the essay genre in the 20th century, when it grew to become a crucial component of the intellectual life not only in France but also around the world.

Key words: *Montaigne’s Essays; history of the essay; essay writing*

Sead Šemsović

NOMEN EST OMEN
ILI UNUTARNJA DIMENZIJA EPSKOG JUNAKA

Sažetak: Rad se bavi propitivanjem odnosa između spominjanja imena epskoga junaka bez njegovog pojavljivanja i osobina njegovih unutarnjih dimenzija za koje saznajemo iz pjesama u kojim se taj epski junak pojavljuje kao sudionik događaja. Budući da epskoga junaka epski pjevač predstavlja na temelju vlastitog doživljaja ili spoznaje osobina i osobenosti datoga junaka, sve te pojedinačne spoznaje i doživljaji čine jednu epsku biografiju, ali su isto tako i refleksije unutarnjih dimenzija tog junaka. Krećući se od pojedinačnih primjera ka izvoru refleksije možemo prepoznati pojedine segmente razlikovnosti propitivanog epskoga junaka u odnosu na ostale, a isto tako i razlikovnosti njegova doživljaja od pjevača do pjevača. Na taj način sagledavanje epskoga svijeta omogućava jedan ospešniji pogled *odozgo* koji je nekim tradicionalističkim pristupima bio sasvim onemogućen. Samo spominjanje imena pojavljuje se u nekoliko mogućih varijeteta u zavisnosti *ko?*, *gdje?*, *kako?* i *zašto?* spominje datoga junaka. Potom, da li se spominjanje pojavljuje u pjesmama koje pripadaju njegovom kulturnom krugu ili *drugom?* U konačnici, razlozi pojavljivanja imena bez samog nosioca imena predstavljaju dekodiranje pojedinačnih slojevitosti unutar složeno konstruiranih epskih svjetova.

Ključne riječi: *ime epskoga junaka, epski svijet, epsko-mitolološki svijet, razina obznane*

Usmena epika je slika željene prošlosti jednog kolektiva, onako kako je djelo pisane književnosti autorska slika izmaštanog života, ka kome autor ide ili od kojeg bježi. Etnička skupina od stvarnih junakâ, mjestâ i događajâ za vlastite potrebe budućih generacija oblikuje društveno angažiranu priču. Svakako znamo da umjetnost prilagođava materijal iz stvarnosti svojim idejama – u usmenoj književnosti te su ideje u smjeru kolektivnih

potreba, a u pisanoj – u smjeru pojedinačnih. Razliku možemo prepoznati tek u kolektivnom dopunjavanju i redakciji prvotnog uobličjenja usmenoknjiževnog djela, dok u pisanoj književnosti ne dolazi do redakcijskih zahvata, ali recepcija književnog djela u vidu prikaza i književnokritičkih oglada jeste svojevrsan savremeni zahvat nad pisanim djelom.

Novi sižejni obrazac epske pjesme kada nastane mora biti u skladu sa temeljnim načelima epskog svijeta datog kolektiva, tako da autorski potpis na jednoj epskoj pjesmi nije na razini promjena vanjskih prepoznatljivosti epskoga junaka, već mora biti na razini detaljnijih opisa vanjskog izgleda ili u promjenama pojedinih karakternih crta lika. Sama promjena iznijansiranosti karakternih crta oslikava se preko onoga što je lik učinio ili izgovorio, u susretu s likom koji pripada prijateljskom ili neprijateljskom krugu. Prvotni pjesnik oblikuje sižejni obrazac s likom prema vlastitom poznavanju datog epskoga junaka, a svaki naredni epski pjevač dodaje lik epskog junaka. Najčešće sižejni obrazac ostaje nepromijenjen, dok svaka pojedinačna promjena leksike, što je gotovo neizbježno, mora polučiti i određene promjene u oblikovanju lika.

Iako je epski junak otjelovljenje kolektivnih želja i potreba, u čemu se posebno ističe njegova nadmoćna snaga i besprijekorna etika, tokom stoljeća razvoja morao je izgraditi vlastite posebnosti unutar svog epskog svijeta. To je posebno primjetljivo kada je u jednoj epici prisutno više epskih junaka sličnih funkcija i kada je broj pjesama u kojima se oni pojavljuju nemali. Dug život jedne epike omogućio je epskim junacima da preciznije izbruse svoje osobnosti i time se počnu razlikovati unutar jednog kolektivnog pamćenja epskog svijeta. Time epski svijet nesumnjivo dobija na vlastitoj punini, jer likovi epske pjesme prestaju biti pukom funkcijom unutar društveno angažiranog teksta, a sama epska pjesma prerasta u više umjetničku nego folklornu tvorevinu.

Uspostavljanjem nijansi između epskih junaka, a koje se više ne temelje na njihovoj društvenoj poziciji unutar kolektiva već postaju „više ljudske“, epski se svijet uozbiljuje u vlastitom nastojanju ka sazrijevanju. Takvi epski junaci sižejnim obrascem ostaju vezani za ideološku nit koja prožima cijelu epsku pjesmu, ali mijenjaju svoju epsku biografiju i time svoj samostalni život, oblikovan kroz sve epske pjesme u kojima se pojavljuju, dobrano nadograđuju.

Podrobnijim opisivanjem vanjskog izgleda epskog junaka, pjevač kao slikar naive svakom detalju posvećuje pažnju ne obazirući se na međudnos unutar segmenata koje slika. Time živost slike nesumnjivo raste, a junak na slici primoran je na promjene, jer svako novo oživljavanje na platnu iziskuje drugačije samjeravanje osobnosti epskoga junaka.

Budući da epski svijet u prvom redu čine epski junak, njegova odjeća, oružje i konj, samo opsivanje svakog od ovih pojedinačnih činilaca oblikuje jednu od dimenzija epskoga junaka. I odjeća i oružje i konj definiraju posebnosti jednog epskoga junaka po kojima je prepoznatljiv unutar jednog epskog svijeta i samim tim unutar jednog kolektivnog pamćenja. U zavisnosti od toga kako je neki epski junak obučen, kakvo mu je „sjajno oružje” i koji je to njegov „krilati konj”, recipijent oblikuje vlastitu svijest o nacionalnom idealu. Epski pjevač naravno da upotrebljava uglavnom ustaljenu leksičku građu kojom opisuje odjeću junaka, ali ostvarene kombinacije odjevnih predmeta, njihovih boja i vrste tkanina, nisu plod tek puke formularne matrice, već predstavljaju osnovni sloj ostvarivanja epskog junaka kroz vlastiti vanjski izgled.

Ukoliko se neki vanjski znakovi pojavljuju na jednom epskom junaku u pjesmama više različitih epskih pjevača, možemo sa sigurnošću kazati da se tada radi o *stalnom mjestu prepoznavanja* datog junaka unutar jednog kolektivnog epskog svijeta. Takva mjesta prepoznavanja imaju karakter trajnog znaka kojim se neko njegovo unutarnje epsko svojstvo likovno dočarava. Epski pjevač uz ime junaka veže njegov vanjski izgled, a koji nastaje kao proizvod pjesnikovog doživljaja i razumijevanja unutarnjih posebnosti datog epskoga junaka. Ukoliko se epski pjevač dosljedno ne vodi *stalnim mjestima prepoznavanja*, on pokazuje vlastito i drugačije viđenje unutarnjih svojstava epskoga junaka, što može biti plod lične kreativnosti ili, pak, nerazumijevanja posebnosti ovoga epskoga junaka. Kada se radi o kreativnosti, nju je lahko prepoznati, jer će se bez sumnje pojaviti i na drugim i drugačijim mjestima, dok, ukoliko se radi o nerazumijevanju, kreativni iskoraci neće biti prisutni na ostalim dijelovima pjesme.

Budući da je centralno mjesto epske priče junak, a pjesnik važnim smatra samo sižejni obrazac priče, po kome i prepoznaje pjesme, epski pjevač postupke junaka izvodi iz vlastitog saznanja o unutarnjim odlikama epskog junaka i samim postupcima vodi junaka kroz priču. Epski pjevač iz većeg broja pjesama gradi vlastito razumijevanje epskog junaka, a pjesme u kojima opjeva tog junaka sadrže njegovo projiciranje tog i takvog razumijevanja. To znači da analizom većeg broja pjesama u kojima se epski junak pojavljuje i kao junak i kao epizodist i kao statist, možemo saznati koje su to dimenzije njegovog unutarnjeg postojanja, i to na način da prepoznamo *stalna mjesta prepoznavanja* i iskorake. Takve iskorake, dalje, prema kontekstu i kvaliteti pjesme ocjenjujemo kao kreativnije ili manje kreativne, odnosno koliko odgovaraju široj slici o datom epskom junaku.

Pored samih statičnih opisa kao prostora manifestacije unutarnjih dimenzija epskoga junaka, osobnosti epskog junaka prepoznajemo i u nje-

govom odnosu prema drugima, bilo da su na istoj ili na različitim stranama u sukobu. Osobine i osobenosti, slabosti i vrline, mjesto u društvenoj hijerarhiji i slično, prepoznajemo iz odnosâ drugih prema njemu i njega prema drugima.

Sami odnosi unutar epskoga svijeta najčešće se promatraju plošno: *mi* – *neprijatelj(i)*. A zapravo, unutar kategorije *mi*, kao elementa ovoga dvočlanog odnosa, pojavljuje se složeni sistem unutarnjih međuodnosa, na što nam pojednostavljeno imagološko čitanje ne može ponuditi adekvatan odgovor. Složenost ovih odnosa ogleda se u najmanje tri kategorije koje obiluju brojnim varijetetima: učenik – učitelj, (vojno, klasno...) nadređeni – podređeni, savjetnik – savjetovani. Svi ostali brojni odnosi proistječu iz ovih triju kategorija, od kojih je zasigurno najsloženiji odnos nadređeni – podređeni, zbog brojnih modaliteta oblikovanja komandnog lanca unutar epske pjesme.

Iako epska pjesma operira brojnim formulama i obrascima, njihova upotreba zahtijeva svojevrsno popunjavanje značenjem, čime epski virtuozi ima određene mogućnosti da načini iskorak u odnosu na svoje pretходnike. Ukoliko pjesnik jednu takvu mogućnost iskoristi, nastat će epska tvorevina visoke umjetničke vrijednosti, ukoliko ne, dobit ćemo jedno u nizu slabijih epskih uobličjenja.

Sižejni obrazac s precizno definiranim imenima protagonista i njihovim pozicijama unutar priče, formularne konstrukcije i epski deseterac tri su sloja jednog okvira koji formalno omeđuju pretakanje epskog svijeta u formu epske pjesme. Pjesnik vlastiti doživljaj određenog događaja utkiva tokom pretakanja pjesme, te je svako novo izvođenje samim tim i novo oblikovanje.

Ovako preciznije uobličeno imenovanje sižejnog obrasca dočarava sve pravilnosti kojih se epski pjevač mora pridržavati tokom postupka izvođenja pjesme. Akteri i njihove pozicije unutar priče nedvosmisleno su postavljeni na mjesta koja se ni u kom slučaju ne smiju pomicati, jer će i najmanjim pomjeranjem biti doveden u pitanje i njihov status unutar samog epskog svijeta. Takve su pravilnosti teško primjetljive sve do trenutka kada veliki broj pjesama počnemo sagledavati iz više različitih smjerova. Tek na taj način možemo pokušati da ostvarimo jedan pogled odozgo na ukupnu bošnjačku usmenu epiku.

Brojne su pravilnosti kojih se epski pjevač bez izuzetka pridržava. Jedan od najočiglednijih primjera su sižejni obrasci u kojima se pojavljuje Alija Đerzelez. Ovaj se bošnjački epski junak ne može pojaviti u istom epskom prostoru s nekim drugim bošnjačkim epskim junakom: Lički, Hr-

njice ili Tale. Njegov epski prostor je samo njegov i može ga dijeliti tek s neprijateljem čiji je epski prostor u istom rangu – epsko-mitski. Svaki drugi epski junak poremetio bi pravilnosti ovakvoga prostora svojom „nedostojnošću” približavanja mitskom, odnosno „veliki učitelj” ne smije biti doveden niti u susret s drugim epskim junakom, jer svaki susret nužno izaziva komparaciju, koju naravno niko ne želi. Đerzelezovog epsko-mitskog prostora dostojan je tek Marko Kraljević, epski junak s identičnim epsko-mitskim referencama, i to na način da se prilikom susreta jedino mogu pobratimiti, jer susret takva dva prostora i ne može polučiti ništa drugo. Dok, ukoliko ime epsko-mitskog junaka bude upotrijebljeno izvan njegovoga prostora, bez izuzetka razlog upotrebe bit će zlopotreba, odnosno takozvana demistifikacija, koja iz pozicije epsko *drugog* zapravo podrazumijeva svojevrstu neepsku osvetu epskom junaku. Na takve primjere nailazimo u nekoliko epskih pjesama u Vukovim zbirka i u zbirci Sime Milutinovića Sarajlije,¹ a u pisanoj književnosti u prozi Ive Andrića.

Ubistvom tuđeg epsko-mitskog junaka iskazuje se vlastita nemoć u daljem razvijanju svog epskog svijeta, naročito kada sam ubica ne pripada epsko-mitskom svijetu. Takav neepski postupak nikada nije uspješno uobličen u neku epsku pjesmu. Tendencioznost je do te mjere narušila priču da takva epska pjesma nikada nije ni privlačila pažnju ozbiljnijih folklorista. Ostala je sasvim po strani da svjedoči o vremenu i povodima svoga nastanka.

Čak i takve, jasno angažirane (ne)epске pjesme ulaze u ukupnu sliku recepcije jednoga epskog junaka, jer i viđenje *drugog* sastavni je dio sagledavanja jedne epske biografije. Pritom, kulturološka slojevitost takvog sagledavanja podrazumijeva i propitivanje razloga nastanka jednoga književnog uradka, u usmenoknjiževnom smislu: njegovog bilježenja, zatim objavljivanja i recepcije.

Unutarnja dimenzija epskog junaka otjelovljuje se u brojim slojevima koji neprestano okružuju svaki spomen njegovog imena, u njegovoj samostalnoj pojavi ili u susretu s prijateljem ili protivnikom. Sve to zajedno jesu prostori manifestacije njega. Kako bismo upoznali kakvoću njegovih unutarnjih svojstava, moramo proći nekoliko osnovnih koraka: opis kategorija njegovih manifestacija, njihova evidencija i klasifikacija i konačno oblikovanje ukupne slike na temelju prepoznatih rezultata.

¹ *Ženidba Zmaj Despota Vuka* (2, 92); *Porča od Avale i Zmajognjeni Vuk* (2, 93); *Pop dragović i Marko Tušan* (4, 42); *Đerđelez Alija i Vuk Despotović* (6, 59) i *Oblačić Rade i Đerđelez Alija* (ost. 2, 85) Među ovakvim pjesmama nalaze se i vještačke kreacije kakve nam donosi Sime Milutinović Sarajlija u knjizi *Pjevanija crnogorska i hercegovačka: Smrt Zmaj-Ognjena Vuka* (104), *Otkud je Gerzelez* (149) i *Opet Sekul i Gerzelez* (79).

SPOMEN IMENA²

U okviru kategorija manifestiranja postoje neki ustaljeni modeli od kojih je najosnovniji spominjanje imena. Za analizu od velike nam je važnosti *ko?*, *gdje?* i *kada?*, te ukoliko možemo doznati i *zašto?* spominje ime epskoga junaka. Samo spominjanje imena u epskoj pjesmi nije nevažna činjenica, jer epski pjevač poseže za ovom tehnikom kada želi referirati na neku posebnost datog epskog junaka bez potrebe ili želje da sam junak učestvuje u događaju. Takvo spominjanje zasigurno ima određeni ritualni učinak, jer epski pjesnik cijelu jednu scenu uvodi kako bi dati junak bio tek spomenut, što se ni u kom slučaju ne može posmatrati kao irelevantno. Pored značaja za samu pjesmu u kojoj epski junak biva spomenut, čin spominjanja otvara i novu dimenziju u razumijevanju pozicije epskoga junaka u širem društvenom, kulturnom ili čak ritualnom kontekstu.

Budući da je *nomen est omen*, unutarnja svojstva čovjeka prelaze u nepopunjeni prostor imena kao formule čije spominjanje aktivira zazvana unutarnja svojstva imenovanog. Na taj način samo spominjanje zapravo je ritual čija manifestacija nije u svijetu mitskog i fantastičnog, jer to i nije sklonost epske pjesme, već unutar epskoga svijeta. U mitskom i fantastičnom svijetu pojavilo bi se zazivano biće i pomoglo onome koji doziva, ali u epskoj pjesmi realiziranje ritualnog zazivanja jeste konačna junačka pobjeda, jer osvjedočenje u pomoć nije gledanje u mistična svojstva pomoći nego posmatranje realiziranja rješenja situacije u kojoj se epski junak našao.

Stoga je spominjanje imena epskoga junaka bez njegovog pojavljivanja zasigurno naj slikovitiji prikaz njegove pozicije kako unutar epskog svijeta vlastitoga kolektiva, tako i u epskom doživljaju nacionalno *drugih*, upravo iz jednostavnog razloga što pojavljivanje i djelovanje epskoga junaka slojevito predočava ono što samo imenovanje bez njegovog pojavljivanja sadrži. Samo imenovanje je komprimiralo svu ukupnost važnosti i osobina epskoga junaka, tako da kontekst pojavljivanja imena bez nosioca imena ima posebnu unutar-dramsku efektnost kojom pripovjedač, lik-prijatelj ili lik-neprijatelj određuje vlastito ideološko mjesto unutar epskog svijeta.

---

² U knjizi *Epski junak Budalina Tale – studija*, Mirsad Kunić spominjanje imena epskih junaka nije prepoznao kao zasebnu kategoriju, već se primjeri s ovim fenomenom pojavljuju unutar grupa „Kao statist” i „Kao epizodist”. Prva kategorija jeste definirana kao grupa u kojoj se nalaze pjesme „u kojima Tale nije lično i djelatno prisutan, već samo posredno i tuđim riječima.”, ali se u pobrojanim pjesmama pojavljuju i one u kojima Tale nije tek spomenut već i viđen na sceni.

Alija Đerzelez

Najzanimljivije spominjanje imena epskoga junaka zasigurno je situacija kada ime postaje oznaka visoke razine unutar epskog svijeta. Na takvo sasvim epsko-mitološko imenovanje nailazimo u situaciji kada Stambolije dočekuju Halila:

*Što govore stambolije stare:
„Od kako je Stambol u Turaka,
Nije 'naki junak salazio
Osim nakav Đerđelez Alija
Pa sad drugi Mujagin Halile.”*

(*Filip Madžarin i Gojeni Halil, KH I/32, 1406–1410*)

Alija Đerđelez je sasvim nestvaran. Čak je i *nakav*. Njegov svijet ni u kom slučaju nije njihov svijet: njihov je epski, a njegov mitsko-epski. Halilov epski nivo je odmah ispod uzvišene pozicije tog nepoznatog i nedokučivog Alije Đerđeleza.

Ovo je zapravo jedini primjer u bošnjačkoj usmenoj epici spominjanja imena Alije Đerzeleza bez njegovog pojavljivanja, što samoj pjesmi dodatno daje na važnosti. Mogući razlog za tako izuzetnu rijetkost prepoznajemo u narodnom doživljaju Đerzeleza kao svojevrsnog *svetog čovjeka*. Odnosno, epski se pjevači nisu usuđivali koristiti ni Đerzelezovo ime prilikom oblikovanja nekog redosljeda u hijerarhiji epskih junaka. Ovaj iznimni slučaj pokazuje jednu scenu narodnog oduševljenja, iza koje se pjevač pokušao skriti. Da je izgovorio svojim glasom, to bi značilo ustanovljavanje pozicije Halila Hrnjice odmah ispod pozicije Alije Đerzeleza, što ni u kom slučaju nije smio sebi dopustiti, a ovakvom scenom dočarava se afektivno oduševljenje starih Stambolija.

Među nebošnjačkim epskim pjesmama Alija Đerzelez se samo imenom pojavljuje u svega tri primjera:

Primjer 1 *No se čuvaj bijesnoga vuka,
Ja sam čuo, đe kažuju ljudi,
Junaka ga nije nastajalo
Od turčina Đerđelez Alije.*

(*Pop Dragović i Marko Taušan, Vuk IV/42, 187–190*)

Primjer 2 *(...) Što boljega nije nastajalo,
Ni delije Đerzelez Alije,
Ni kaura Marka Kraljevića;(…).*

(*Predrago je preskupo, SM 169, 379–385*)

Primjer 3 *Dok se jedan megdandžija nađe
Po imenu Ibra iz Misira –
To je ujak Đerzelez-Halila –
On Harapu na meidan pođe
Kako pođe, već caru ne dođe,
No mu Harap posiječe glavu.*

(Marko Kraljević i Arapin, SANU II/48, 125–130)

Prvi primjer nastaje u situaciji kada Marko Taušan upozorava svog po-bratima popa Dragovića na junaka Đurđević Murata. Strukturno sam koncept poređenja izgleda gotovo identično, dok pozicija *ko govori?*, sasvim mijenja značenja usljed kulturološko-epske slojevitosti pjesme. Činjenica da ovaj epski junak biva poređen s Đerzelezom za njega je sasvim pohvalna, ali budući da na kraju pjesme junački gine, ukupnu sliku sasvim zatamnjuje. Dakle, Đerzelezova pozicioniranost unutar bošnjačkog epskog svijeta sasvim je neupitna, a postavljanje jednog sasvim anonimnog bošnjačkog epskog junaka u poziciju *do turčina*, gotovo sasvim diskreditira bilo kakve pozicije u bošnjačkom epskom svijetu. Pritom, sami junaci ove epske pjesme su i za srpsku usmenu epiku sasvim nebitni.

Drugi primjer je dio iskaza Bošnjakâ prilikom privođenja Janković Stojana. Pohvale vlastitog epskog junaka koje epski pjevač ne donosi, donose junaci neprijateljske vojske što predstavlja inscenirano priznavanje neprijateljevog junaštva, odnosno samopohvalu. Kako bi ovakva neepska scena bila koliko-toliko ublažena, epski pjevač uvodi i poređenje s Markom Kraljevićem, što ni u kom slučaju nije razina analogije. Znatno ozbiljniji neepski odnos pojavljuje se u trećem primjeru, kada biva uveden lik Ibra iz Misira koji treba izaći na mejdan Harapinu umjesto cara. Ibro iz Misira se zapravo i ne pojavljuje u sceni okršaja, jer tako brzo gine da i ne primijetimo da je do borbe ikako i došlo: *Kako pođe, već caru ne dođe / No mu Harap posiječe glavu*. Iako je sasvim irelevantan i u samoj pjesmi, jer ne predstavlja epskog junaka, već naivčinu koja se sama prijavila iako nije nikakvoga vojno-ratničkog umijeća, važno je da takav predstavlja porijeklo junaka Đerzeleza. Dodatno je sasvim zanimljiva i omaška da ime junaka biva zamijenjeno, umjesto Alija, pojavljuje se Halil, čime se u jednom imenovanju objedinjuju oba bošnjačka epska junaka.

Mustajbeg Lički

U svega dva primjera pojavljuje se imenovanje Mustajbega Ličkog i oba su iz korpusa bošnjačke usmene epike:

*(...) Jer, Halilu, jesi luda glava,
Ti se, brate, nisi naučio.
Naučio tamo četovati;
Ja sam tamo čudo sahodio
S Mustajbegom i brez Mustajbega,
Svi me znadu, brate, Kotarani.(...)*

(Ženidba Hrnjice Halila sa Jelom Smiljanića, MH IV/40, 718–723)

*U Požegu knjigu opravio
Na ajana bega Mustajbega.*

(Pavišić Luka i Hajser General, MH IV/49, 237–238)³

Prvi primjer bez karakterizacije donosi ime ovoga bošnjačkog epskog junaka. Iako je veliki broj pjesama u kojima je Mustajbeg lički glavni akter događaja ili jedan od glavnih sudionika, nikada statist, ovakva spominjanja pokazuju da njegovo ime nije postalo oznakom nekog epskog položaja ili društvene razine. Ime Ličkog u prvom primjeru funkcionira kao ime nadređenog uz koga se epski junak Mujo Hrnjica jedino prepoznaje. On Mustajbega posmatra kao vlastitu mjeru uz koju se sam pojavljuje i uz koju je vrijedan. Stihom se ne narušava odnos nadređeni-podređeni iako u drugom dijelu stiha stoji *i brez Mustajbega*. Konstrukcijom „i s njim i bez njega” pokazuje se mogućnost dvojnog prisustva – fizičkog i idejnog, jer u cijeloj pjesmi nigdje niko ne spominje Mustajbega ni u kakvom kontekstu, da bi Mujo sve svoje četovanje definirao na način da je bilo s Mustajbegom ili bez Mustajbega, čime svog učitelja četovanja postavlja na najvišu ljestvicu kao mjeru vrijednosti.

U drugom primjeru spominjanje imena je svojevrsno pozivanje na referencu požeškog ajana. Njegova prepoznatljivost, ili važnost unutar epskoga svijeta, određuje se ovakvim usmenoepskim referiranjem.

³ Pored ova dva primjera nailazimo na još jedan, sasvim specifičan. U njemu se Mustajbeg ne pojavljuje ni samo imenom, niti potpuno lično, ali nakon završene epske priče i na kraju pjesme u okviru pjesnikove narativne završnice:

*Često mu je Mujo dohodio,
A i Ivan Muju polazio.
Kad mu j' Ivan stigo u Kladašu,
Kod njeg bio tri nedilje dana,
Onda j' s njime išo na Udbinu,
Na udbinu bega Mustajbega,
I daidži Kozlić-Huramagi,
Svaki mu je konja poklonio.*

(Hrnjica Mujo i Senjanin Ivan, MH IV/36, 511–518)

Mujo Hrnjica

Nekada simbol nastaje stapanjem imenice i pridjeva u jednu sintagmat-sku cjelinu, čime značenje biva sasvim precizno određeno. Na taj je način nastala oznaka *đogat Mujev* kojom epski junak nije sam unutar simbola već mu se pridružuje, ili možda i preuzima značenjsku važnost, njegov vjerni konj. Samo je jedan⁴ primjer ovakvog spominjanja Muje Hrnjice kao jednog od najznačajnijih bošnjačkih epskih junaka s velikim brojem pje-sma u najznačajnijim zbirkama. Primjer nalazimo u šestoj Vukovoj knjizi pod naslovom *Šaban-aga Zuko i Gavran Bajraktar*:

*Među sobom bili besjedili:
„Hvala Bogu, ja dobra šćicara
I bez rane i bez mrtve glave!*

---

⁴ Pored ovoga primjera, u zbirci Esada Hadžiomerspahića nailazimo na stihove u kojima se spominje Mujo, ali usljed pjevačeve omaške:

*Malo vreme ni dugo ne bilo
Huka stade zelene planine
Niz planinu **đogat udario**
Svi rekoše **sedaraga Mujo**
Pa on begu i razboju dogje
Begu dade osječenu glavu
Eto t' beže od mene jabuka
To je gava šibeničkog bana
Beg mu dade od zlata čelenke
U riječi u kojoj smo bili
Iz planine konjanik iziđe
Na **doratu** ko na gorjaniku
Maman mu se **dorat** pomamio
Svi rekoše Dizdarević Meho
Kada Meho do razboja side
Selam dade a otište glavu
„Eto t' beže od mene jabuka
To je glava zadarskoga bana!”
Njemu beže za glavu čelenke.*

(*Bosnić Mehmedaga i Popović serdar*, EH 4, 1758–1776) (Obilježio S.Š.)

Posebno se zanimljivim čini „cjelovitost greške”, odnosno kompaktnost svih elemenata unutar greškom ispjevanih stihova. Ne samo da se pojavljuje serdar Meho, već on mora biti na svom *đogatu*, dok u ispravljenim stihovima vidimo da Didarević Meho jaše *dorata*. Time nam je pokazano da epski pjesnik junaka, konja i oružje ne odvaja na zasebe cjeline nego ih posmatra kao dijelove jedne cjeline, pa čak i u slučaju kada griješi.

Obilježeni stih *U riječi u kojoj smo bili* epskom pjevaču služi za ispravljanje greške. Takvim autoreferencijalnim postupkom pjevač izlazi iz pjesme, recipijentovu pažnju prebacuje nakratko na sebe, kako bi se vratio na posljednju tačnu scenu i od nje krenuo u ponovno kreiranje.

*A kakav je vranac od mejdana,
Baš je bolji nego đogat Mujov”.*

(Šaban-agić Zuko i Gavran Bajraktar, Vuk VI/53, 44–48)

Samo spominjanje epskoga junaka, u ovom slučaju njegovoga konja, dolazi od strane Bošnjaka koji su na prevaru dobili vranca. Došavši Šabanagić Zuko do Gavranove kule piše pismo:

*O Gavrane, senski bajraktare,
Ja sam čuo i kazuju ljudi,
Da ti imaš u potaju vranca,
Da na njemu ni biljege nema,
A retko ga jašeš u godini,
Na njemu je đuzel-đeisija,
Pa i sedlo od sama biljura,
Pošalji mi vranca od mejdana,
I na vrancu sedlo od biljura,
I uz vranca tri hiljade rušpa (...).*

(17–26)

Budući da su u kuli samo Gavranova majka i ljuba, one šalju sve što je traženo. Zadobivši takvoga konja, Bošnjaci vele kako je bolji *nego đogat Mujov*, čime spominjanje junakovog imena služi ustanovljavanju mjere vrijednosti – đogat Mujov. Time srpski epski pjevač kao da želi ukazati na vlastitu upućenost u sistem vrijednosti unutar epskog svijeta bošnjačke kulture. Opis Gavranovog konja u direktnoj je vezi sa Mujovim đogatom, jer svo opisano bogatstvo na konju i njegova osobina da je bez biljega, te da ga Gavran jaše *retko u godini*, služi veličanju vlastitog epskog identiteta. Poređenjem vranca i đogata, neprijatelji se dive Gavranovom konju i kažu kako je bolji od Mujovog, čime epski pjevač sasvim neepski pristupa kulturnim posebnostima *drugog*.

Halil Hrnjica

Samo je jedan primjer Halilovog spominjanja u zbirkama usmene epike, bez njegovog prisustva u samoj radnji. Budući da je Halil Hrnjica epski junak kojega je epski pjesnik često ženio,⁵ spominjanje njegovog imena i dovedeno je u vezu sa ašikovanjem:

---

⁵ Neke od ovakvih pjesama su: *Ženidba gojenog Halila* (KH I/36), *Ženidba Hrnjice Halila sa Jelom Smiljanića* (MH IV/40) i *Ženidba Hrnjice Halila sa dvije djevojke* (MH IV/41).

*Još ti znadeš Mujina Halila,
I Halil je Ajki mušterija.*

(Grga Antunić udara na Raduč, EH 6, 156–157)

Stihovi nastaju kao odgovor bana Novljanina na upit Grge Antunića da li bi išao za njega u svatove po Ajku Kumalić iz Raduča. Nabrajajući ko je sve Ajki mušterija, Novaljnin nabraja i Halila Hrnjicu, kao stalno mjesto bošnjačke usmene epike. Uz Halila Hrnjicu, ban nabraja Pločanin Alagu, Didarevog Mehu i Grdanović Mehu, kao Ajkine mušterije, od kojih su prva dvjica sudionici događaja, dok je posljednji kao i Halil tek spomenut, a bošnjačka usmena epika ga je upamtila u još samo tri⁶ pjesme.

Tale Ličanin

Od ukupno osam⁷ primjera u kojima se Tale Ličanin spominje samo imenom i ne pojavljuje kao lik pjesme, pet pripadaju korpusu bošnjačke usmene epike, a tri korpusu srpske.

U prva tri primjera Tale biva spomenut najprije u nabranju tri *gora vraga*, naravno iz pozicije epskoga protivnika, zatim u Mujinoj naredbi Halilu da mu zove Tala te u primjeru kada Čejvanagić Meho pita svoga oca zašto Talu izostavlja iz popisa svatova:

*„Ako ti je Mujo poginuo,
Tri su gora ostanula vraga:
Jedan ti je Kovačina Ramo,
Drugi ti je Tale Ločanine,
A treće je odgojak Halile. (...)”*

(Ženidba Muja Hrnjice, KH I/37, 130–134)

---

⁶ *Ženidba Čejvanagić Mehe* (EH 5), *Janković Stojan udara na Banjaluku* (EH 6) i *Mustajbeg Lički pod Udbinom* (KH I/28).

⁷ Kunić u svojoj knjizi navodi i dva primjera u kojima Tale zaista jeste statist:

*Tudi sina Rama nalazaše
I kod Rama serdar-agu Muja
Tude nađe od Orašca Tala.*

(Pogibija sirotan Alije, KH II/74, 471–473)

*Još se veći dženzak učinio
Kad poviknu i Tale i Rade
Još se veća kavga zametnula
Puca puška, britka čorda siva
Čorda siva, a krv se proliva
Dženak bio šest punih sahata.*

(Sorić kapetan i Kumalijć Alaga, MH III/21, 457–462)

Pa on veli svom bratu Halilu:

„Zovi meni od Orašca Tala,

Neka s tobom ide u planinu (...)”

(Dva Hrnjice i šezdeset hajduka, KH II/43, 152–154)

„(...) Što ostavljaš Talu Ličanina

I pobru mu malog Radovana? (...)”

(Ženidba dvaju Čejvanagića, MH III/10, 347–348)

Posebno je znakovit primjer u kome je najprije Halil predstavljen kao neiskusni ratnik, jer griješi u prepoznavanju ko nailazi šumom, a zatim samo spominjanje imena Tala Ličanina nastaje kao imenovanje porijekla nastanka neobičnog zvuka:

Neko pjevnu niz Modrović klanac,

Kako viče, ko da jelen riče,

I bukovo polijeće lišće.

Halil veli: „Evo, Mujo, Tala.”

Mujo reče: „Otklen ti je Tale?

Žalosna ti u pećini majka!”

Tad pukoše dvije puške male,

I oba su bistra džeferdara,

Poznaje ih dijete Halile:

„Eno, Mujo, dvije puške male,

Ono oba idu Kurtagića.

Njihovi su, brate, džeferdari.”

(Hrnjice u Skradinu, KH II/57, 1224–1235)

Sama scena nastaje kada su Mujo i Halil u pećini i očekuju pomoć. Zvuk pjevanja koje je zapravo vikanje, a koje sliči rici jelena, već svojom konstrukcijom izlazi iz okvira epskih tema, čime biva najavljen neuobičajeni iskorak. Izbor poveznica unutar ovog opisa pjevanja sam po sebi je karnevaleskan, čime nastaje uvod za makar i spominjanje jedinog južnoslavenskog epskog Harlekina – Tale Ličanina.

Iako se Tale ne pojavljuje kao junak pjesme, niti kao statist, slikanje cjelokupne atmosfere mora nastati kada ga epski pjesnik želi makar i spomenuti. Razlog spominjanja možemo prepoznati u nizu scena u kojima se pojavljuju djevojke u kolu pred pećinom, djevojka kako spava na Halilovom krilu, djevojačko izazivanje Halila i slično, čime je sam kolorit pjesme znatno pomaknut od uobičajenog epskog-junačkog svijeta. Budući da nije bio potreban kao lik pjesme, pjesnik-pjevač ga uvodi kao osobit začim cjelokupne atmosfere, koja je sama po sebi *talinska*.

U narednom primjeru Alagić Alija šalje pismo-oporuku majci u kojoj hiljadu čifluka ostavlja njoj, ćupriju na Buni sa petsto dućana ostavlja begovoj Hankiji, buljukbaši Muji veliki ćurak, pehlivan-dorata Mujinu Halilu i

*Podaj, majko, dvije puške male,
Podaj majko, Ličaninu Talu!*

*(Hankija djevojka vadi Alagić Aliju iz tamnice Zadrana bana,
KH III/9, 543-544)*

Iz konstrukcija prepoznajemo da su ovi darovi zapravo poziv upomoć, a riječima sasvim i pojašnjava u dijelu kada govori šta ostavlja Muji: *Stid ga bilo na oba svijeta / il' ne čuje il' ne haje za me* (539-540). Do kraja pjesme pojavljuje se samo Mujin Halil, ali tek kao ispomoć begovoj Hankiji koja je glavni pokretač spasavanja Alagić Alije.

U rasporedu „poklona” epski pjevač kodira određena značenja. Između majke i Ajkune razlika je u visini imetka, dok epskim junacima priprema predmete prema njihovim osobinama. Muji ostavlja veliki ćurak kao simbol predvodništva, ali odmah potom i izriče svojevrsnu kletvu; Halilu pehlivan-dorata kao simbol mudrosti na mejdanu, a Tali *dvije puške male* kao stalno mjesto opisa njegovog oružja. Ni ovdje epski pjevač ne griješi. U skladu s principima bošnjačke usmene epike raspoređuje pojedine predmete epskim junacima kao sastavnice njihovih ukupnih epskih biografija.

Također zazivanje, ali ovoga puta sasvim jasno, nalazimo u pjesni *Đulić bajraktar i Gal kapetan*. Kao i u prethodnom primjeru, Tale se ne pojavljuje u pjesmi:

*Kuku, Bože, na svemu ti fala!
Davor pobro, Tale Ličanine!
Da se moreš sade prigoditi,
Čudno bi te vina napojio. (...)*

(Đulić bajraktar i Gal kapetan, MH III/13, 636-639)

Đulić-bajraktar doziva Tala Ličanina da mu pripomogne u boju, a za to bi ga *čudno* napojio vina. Sam izbor leksičke građe ukazuje na sasvim epsko opisivanje, jer hiperbolizirana količina vina kojom bi Talu napojio i ne može se drugačije opisati osim izrazom *čudno*.

U okviru nebošnjačke usmene epike pojavljuju se tri primjera spominjanja Tale Ličanina bez pojavljivanja lika. U pjesmi *Kaduna Asan-age Kune* Tale se spominje kao otac djevojke koju prosi naslovni junak Kuna:

*Dok mu aber od istine dođe
Posle puni' tri godine dana,*

*Da je Kuna curu isprosio
Kod otoka mora širokoga
U Turčina od Otoke Tala,
A Merimu ljepotu devojku.
U nedelju koja prva dođe,
Oće Turčin da vodi devojku.*

(Kaduna Asa-age Kune, Vuk IV/69, 124–131)

Pjesma obiluje neetičkim odnosom prema *drugom*, čime i samo spominjanje imena ovoga bošnjačkog epskoga junaka biva takvo. Kako se da primijetiti iz navedenih stihova, samo spominjanje imena nije u negativnom duhu, ali širi okvir ženinog prelaska na kršćanstvo radi osvete mužu, naravno da dobro određuje i razloge prisustva imena nekog važnijeg epskoga junaka, a nekamoli jednog od prve petorice.

U naredna dva primjera Talino se ime pojavljuje s pozitivnim značenjem. U prvom je Tale, odnosno Talin kulaš, personifikacija epskih vrijednosti, dok u drugom Senjanin Ivo poziva Talu u svatove:

*Bolan sužnju, Mićo Anđelijću!
Mož' li mene otkup sastaviti,
Što ću, sine, za tebe iskati?
Da mi dadeš tri tovara blaga,
I još do tri konja iz Udbinje:
Prvo đoga Kovačine Rama,
I kulaša Budaline Tala,
I vrančića Hrnjetine Muja,
Jošte sablju Janković-Stojana (...).*

(Opet Vuk Anđelić i Ban Zadrani, Vuk III/58, 98–106)

*Treću Ivo knjigu nakitio
Te je šalje Orašini Talu:
„Stari Tale, pobratime dragi,
Ženim sina, mlada Antoniju,
Bržaj k mene su tristo svatova!”*

(Ženidba sina Iva Senjanina, SANU III/35, 69–73)

Niti u prvom primjeru ban Zadrani kao dio otkupa dobija Talinog kulaša, niti se u svatovima Ive Senjanina pojavljuje Tale Ličanin. U oba je primjera spominjanje ovoga junaka u tijesnoj vezi s njegovim funkcijama u pjesmama u kojima se pojavljuje kao razvijen lik. Kao što smo i do sada mogli primijetiti, ovakva pozitivna spominjanja bošnjačkih epskih junaka iznimna su vrijednost u nemuslimanskoj usmenoj epici južnoslavenskih naroda.

***

Unutarnja dimenzija epskoga junaka reflektira se na sve segmente njegovog postojanja, od pukog spominjanja imena, pojavljivanja kao statista, epizodista, lika pa do junaka pjesme. Njegovo prisustvo, ali ne i otjelovljenje prepoznajemo kroz brojne modalitete u zavisnosti, najprije, da li se radi o muslimanskoj ili kršćanskoj usmenoj epici, a potom i od samog konteksta i razloga spominjanja imena. Naratološki, epska ideja oblikuje konteskt spominjanja, koji utiče na pjesnikov izbor ko će izgovoriti ime epskoga junaka – pripovjedač, saradnik ili protivnik.

Neka eventualna naratološka tipologija spominjanjâ mogla bi ponuditi iskoristljiv materijal za neki cjelovitiji pogled na ukupnost ovog fenomena usmenog epskog svijeta. Spominjanje imena jednog od pet najznačajnijih bošnjačkih epskih junaka funkcionira kao svojevrsna referenca na koju se epski pjevač poziva. Upotrebljivost reference pojavljuje se u širokoj lepezi mogućnosti, u zavisnosti kakav je pjesnikov stav prema datom epskome junaku, što se ponajbolje primijeti u odnosu matične i *druge* usmene epike.

REZIME

Epski se junak u epskoj pjesmi pojavljuje kroz više svojih dimenzija: spominjanje imena, statist, epizodist, lik i junak. Kroz sve ove slojeve obznajuje se njegova unutarnja dimenzija. Samo spominjanje imena bez pojavljivanja junaka je jedno od najzagonetnijih načina junakovog obznajivanja, jer epski pjevač poseže za ovim načinom kada mu je važna neka od junakovih osobina kojom ga zaziva, a pritom ne želeći ga predstaviti niti u jednoj od potpunijih dimenzija prisustva. Stoga je i veza između *nomen est omen* i unutarnje dimenzije epskoga junaka važna za razumijevanje nekih od pravilnosti postojanja epskoga svijeta.

Budući da epskoga junaka epski pjevač predstavlja na temelju vlastitog doživljaja ili spoznaje osobina i osobenosti datoga junaka, sve te pojedinačne spoznaje i doživljaji čine jednu epsku biografiju, ali su isto tako i refleksije unutarnjih dimenzija tog junaka. Krećući se od pojedinačnih primjera ka izvoru refleksije možemo prepoznavati pojedine segmente razlikovnosti propitivanog epskoga junaka u odnosu na ostale, a isto tako i razlikovnosti njegova doživljaja od pjevača do pjevača. Na taj način sagledavanje epskoga svijeta omogućava jedan ospežniji pogled *odozgo* koji je nekim tradicionalističkim pristupima bio sasvim onemogućen.

Samo spominjanje imena pojavljuje se u nekoliko mogućih varijeteta u zavisnosti *ko?*, *gdje?*, *kako?* *izašto?* spominje datoga junaka. Potom, da li se spominjanje pojavljuje u pjesmama koje pripadaju njegovom kulturnom krugu ili *drugom?* U konačnici, razlozi pojavljivanja imena bez samog nosioca imena predstavljaju svojevrsno dekodiranje pojedinačnih slojevitosti unutar složeno konstruiranih epskih svjetova.

LITERATURA

1. Hadžiomerspahić, Esad: *Muslimanske narodne junačke pjesme*, Banja Luka, 1909.
2. Hörman, Kosta. *Narodne pjesme Bošnjaka*, 1 i 2. Sarajevo: BZK „Preporod”, 1996.
3. *Hrvatske narodne pjesme. Odio prvi. Junačke pjesme (muamedovske)*, 3 i 4. Zagreb: Matica hrvatska, 1888. i 1889.
4. Kunić, Mirsad. *Epski junak Budalina Tale – Studija*. Tuzla: Bosnia ARS, 2004.
5. Караџић, Вук. *Сабрана дела Вука Караџића, Српске народне пјесме*, 1–4, Београд: Просвета 1986–1988.
6. Караџић, Вук. *Српске народне пјесме*, 1 – 9. Београд: Државно издање, 1899–1902.
7. Караџић, Вук. *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, 2–4, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, 1974.
8. Милутиновић, Сима Сарајлија. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Никшић: Универзитетска ријеч, 1990.

NOMEN EST OMEN

OR THE INTERNAL DIMENSION OF THE EPIC HERO

ABSTRACT

This article examines the relationship between remembering the names of epic heroes without their appearance and the characteristics of their internal dimensions, of which we learn from those poems in which the

heroes appear as participants of events. Since the introduction of the epic hero by the epic poetis based on the poet's own experience or knowledge of the hero's features and characteristics the presented knowledge and narrated experiences not only constitute one epic biography, but also reflect the internal dimension of the hero. Moving from particular examples towards the very source of this reflection, one can identify certain aspects of differentiation of the epic hero in relation to other heroes as well as to his own self as experienced and perceived by different poets. In that way, this approach to the epic world promotes a top-down view of the hero, which has been completely denied in some traditional approaches. The very name is mentioned in several possible varieties and determined by whom, how, where and when it is mentioned. Furthermore, the variety depends on whether the name is mentioned in poems from the hero's cultural sphere or a different one. Finally, the reasons for the appearance of the names without their bearers are indicative of the ways in which individual stratifications within complexly constructed epic worlds may be decoded.

Keywords: *epic heroes' names, epic world, epic-mythological world, level of revelation*

Edina Murtić

METODIČKI PRISTUP ĆATIĆEVOM CIKLUSU SONETA O ŽENI¹

Sažetak: U ovom radu se metodički pristupa sonetima iz ciklusa *O ženi* Muse Ćazima Ćatića. Motivska analiza za polazište u interpretaciji postavlja motiv izuzetne žene. Žena je u Ćatićevoj poeziji često simbol, i kao što se pokazuje u radu, motiv žene Ćatić predstavlja u mnogostrukim različitim. Sve navedeno je interpretirano u problemskom metodičkom pristupu. Cilj rada je bio ukazati na mogućnosti metodičke interpretacije jednog dijela pjesništva Muse Ćazima Ćatića. Metodičkom interpretacijom se slojevit poetski tekst koristi kao sredstvo za usvajanje književno-historijskih činjenica, novih spoznaja, kao i u procesu motiviranja učenika za čitanje poezije.

Ključne riječi: *poezija, Musa Ćazim Ćatić, metodika, motiv žene, problemski pristup*

UVOD

Među tematski različitim krugovima u pjesničkom opusu Muse Ćazima Ćatića posebno mjesto ima osamnaest pjesama napisanih u formi soneta. Ćatić je u ciklusu soneta *O ženi*, opjevao poznate ženske ličnosti / likove; iz mitologije, historije i religije. Prisjećajući se čuvenih Ćatićevih soneta, nabrojaćemo i njihova imena: *Helena, Sapho, Zulejha, Balkis, Judita, Astarta, Kleopatra, Merjem, Hipatija, Hansa, Fatima Ezzehra, Jeanne D'Arc, Fitnet, Lady Godiva, George Sand, Karmen Sylva, Niđar, Abasa*. Navedeni soneti su objedinjeni okvirnim naslovom ciklusa *O ženi*, što sasvim dovoljno nagovještava temu. Već sam pregled imena govori da je tematski obuhvaćena

---

¹ Rad je napisan povodom stogodišnjice smrti pjesnika M. Ć. Ćatića. Pročitao je na Druhom bosnskohercegovačkom slavističkom kongresu pod nazivom *Metodički pristup poeziji Muse Ćazima Ćatića*. (Sarajevo, maj 2015)

čitava lepeza različitosti u historijskom rasponu, od opisanih drevnih događaja iz mita i religije do modernih vremena. Izdvajajući likove žena u posebnosti i predanosti etičko – estetskim idealima, Ćatić ove ženske likove u stihovima uzdiže iznad bilo kakve običnosti i prosječnosti. Taj naoko tradicionalni postupak apoteoze hrabrosti, požrtvovanosti i visokoj moralnosti žene predane višim idealima, karakterističan za petrarkističke kanconijere, u Ćatićevom ciklusu pjesama je preobražen, jer nije posvećen jednoj nego brojnim likovima žena iz historije, mita, legende ili svete povijesti. U neposrednoj interpretaciji i komparativnoj analizi s jedne bi se strane upotpunjavala znanja iz kulturne povijesti, a s druge strane bi se upućivalo na Ćatićev „istočno-zapadni divan” pošto su opjevani likovi žena iz različitih kultura i tradicija. Prezentirana različitost pojavnosti života i društva može biti dobra motivacija i izazov za učenike u procesu čitanja i istraživanja. Svi ovi ženski likovi predstavljaju glavne idejne motive odvojenih pjesama, ali i monolitnu motivsku strukturu cjelokupnog ciklusa soneta.

Ono što nije uspio u svojim simboličkim pjesmama – ostvariti tematski jedinstven ciklus koji će se držati mozaičkog principa strukturiranja – Ćatić uspijeva u svom, po mnogim kritičarima najznačajnijem, ciklusu jednostavnog naslova *O ženi*. (Kazaz, 1997: 129)

Govoreći o doprinosu Abdurahmana Nametka recepciji Ćatićevog književnog djela Elbisa Ustamujuć navodi njeno viđenje spomenutih nijansiranja ženskih likova i sudbina.

Nametak razlikuje one koje su utjecale na tok povijesti jednog naroda (Helena, Kleopatra, Judita, Jeanne d'Arc), ili su svojim materinstvom ostavile blistav spomenik (Fatima Ezzehra, Merjem), ili izazvale čuđenje i skandal (Lady Godiva), ili predstavljaju integralnu skalu ljubavi koju čovjek može doseći (Zulejha, Sapfo, Astarta). (Ustamujić, 2015: 344)

MOTIV ŽENE – PROBLEMSKO / MOTIVSKA ANALIZA²

Razmišljajući o tome kojem pristupu dati prednost u analizi i interpretaciji Ćatićevih stihova, tragajući za čvorištem za koje ćemo se uhvatiti i po-

---

² Problemska nastava podrazumijeva postavljanje određenih zadataka za istraživanje učenicima. Zbog samostalnog istraživanja učenika smatra se složenim metodičkim pristupom. O tome vidi u knjizi *Metodika književnog odgoja* (Rosandić, 2005: 219-229). Motiv može biti dobar vodič, polazište za metodičku interpretaciju. Milija Nikolić motiv odvaja u metodičkom (semioticskom) pristupu romanu. (Nikolić, 2009: 405-428)

staviti ga u središte našeg razmatranja, misao nam se susrela sa onim što je u povodu pjesnikovog djela prije mnogo godina napisao Midhat Begić.

Sa Musom Ćazimom Ćatićem je čovjek u nedoumici odakle bi i kako prišao njegovu djelu i pojavi." (Begić, 1998: 78).

Ne zna se šta je kod Muse Ćazima Ćatića intrigantnije, da li njegov život, ili pjesničko djelo. Čini se da nema sveobuhvatnijeg pjesničkog dara u bošnjačkoj poeziji s kraja devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka, niti ličnosti koja je u svom izrazu na zreo i cjelovit način artistički objedinila različite svjetove i kulture, evropski i orijentalni duh, koje je upoznao živeći, putujući i školujući se na tim različitim prostorima.

S obzirom da u suvremenom interpretiranju književnog teksta i sami postavljamo uvijek isto pitanje odakle početi, suvremeni metodičari su odavno naglasili da je prvi jači dojam, ili najdominantniji utisak ono od čega trebamo krenuti u školskoj interpretaciji književnog teksta. O tome je svojedobno pisao Ivo Frangeš baveći se interpretacijom Matoševog soneta *Jesenje veče* (Frangeš, 1986: 272), kao i metodičari Rosandić i Šicel.

Možemo u ovom slučaju poći od natpisa koji u sebi najavljuje i temu i shvatiti sonet kao razradu teme. (Rosandić – Šicel, 1970: 81)

Na ovaj način ćemo i mi započeti interpretaciju, kroz pripreme zadatke za učenike, koji će uslijediti nakon samostalnog čitanja pjesama Muse Ćazima Ćatića

Pitanja za problemski pristup

Šta znaš o životu Muse Ćazima Ćatić? Koje pjesme si pročitao/la? O kojim temama govori Ćatić u njegovim stihovima? Pronađi njegovu knjigu *Izabrana djela* i posebnu pažnju obrati na pjesme u kojim se spominje žena. Izdvoji imena žena iz naslova pjesama što čine Ćatićev ciklus pjesama *O ženi*. Analiziraj šta je zajedničko za ženske ličnosti o kojima već nešto znaš, a za one koje su ti nepoznate pronadi tumačenja i činjenice u literaturi ili na Internetu! Kakava je povezanost ličnosti, ili tema koje je opjevao Ćatić sa poetičkim odlikama njegovih soneta?

Svi koji su pisali o životu pjesnika Muse Ćazima Ćatić (Begić, Rizvić, Duraković, Horozović, Kazaz i dr.) svjedočili su o njegovom turobnom i nadasve materijalno siromašnom životu. Kod nekih je posebno primjetna žal, kao kod Begića i Horozovića, nad pjesnikovom ličnom sudbinom, ali i zbog nepravednog zapostavljanja u hrestomatijama iz Ćatićevog vremena. Rodio se te 1878., za Bosnu i Hercegovinu dramatične godine, u

Odžaku, kod Modriče, a skončao sve ovozemaljske puteve 1915. godine u pitomom bosanskom gradiću Tešnju. Kako ga je život povlačio od mjesta do mjesta, tako je i njegovo obrazovanje imalo dinamičan tok, obilježen prekidima uslijed oskudnosti sredstava. Nakon smrti oca, što je za Ćatića bio dio usuda koji će ga pratiti cijeli život, prelazi sa majkom u Tešanj, gdje je u medresi kod Mesud efendije Smailbegovića učio arapski, perzijski i turski jezik. Želja za novim spoznajama odvela ga je 1898. prvi put u Carigrad, gdje je upoznao Osmana Đikića. Ponovo odlazi 1902. kada je za vrijeme boravka pohađao čuvenu medresu Mektebi Numuci Tereki, potom gimnaziju, ali se već slijedeće godine, kao i bezbroj puta poslije toga, napustivši sve, morao vratiti u Bosnu. Bohemski život će ga isključiti iz internata Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, ali će je ipak završiti uz posebnu dozvolu 1908., sada već kao urednik časopisa Behar. Odlazi u Zagrebu na studij prava, ali je književni žar i druge okolnosti bio presudan da zapostavi studij. Uz Matoša i njegov krug, ostvario je značajna književna poznanstva, a poseban trag ostavio je na Tina Ujevića, što vidimo po svemu što će kasnije Ujević, sa puno simpatija, pisati o Ćatiću.

Pravo priznanje književne historije još mu nije načinjeno. Ti su stihovi neki put više dramatični (slučaj u dikciji soneta Ive Vojnovića) nego lirski. Po svojoj zamisli i obradi oni većinom spadaju u krug romantike, krug koji je svakako prvi u Evropi u svim gotovo zemljama dublje zagazio u svijet Arabije i Istoka, no krug koji je danas stilski i izražajno premašen (artizam, naturalizam, ekspresionizam), dakle nisu u pravom smislu Moderne, čemu se Ćatić istom postepeno primicao. Pa ipak na više mjesta osjeća se ugled na Kranjčevića, obnovitelja pjesničkog jezika i govora." (Ujević, 1965: 217)

Ujević je u Ćatiću vidio „perzijskog mistika vina”, ta njegova „prirodnost” ga prema Ujevićevom mišljenju udaljava od bezuvjetnog artizma modernista Matoševog kruga, jer je on za njega bio više istinit, bliži životu. Iako su prema riječima Muhsina Rizvića u Ćatićevom pjesništvu rezonirale teme „između erotike i mistike” (Rizvić, 1994: 293) primjećujemo da cjelokupnim Ćatićevim književnim djelom dominira motiv žene kao simbol patništva, stradanja, ali uzvišenog, kao kontrast i poređenje, čime se izražava njegova težnja za sjedinjenjem sa Uzvišenim, odnosno nedostižnom ljepotom. Ćatićev ciklus pjesama *O ženi* svojevrsan je ljubavni kanconijer, u kojem se spajaju poetike istoka i zapada. Nije li tu izvjesna sličnost sa Ujevićevom zbirkom *Kolajna*? Sličnost je, prije svega, u divinizaciji žene, apoteozu njenog lika i zagonetnosti bića, ali je razlika u tome što Ćatićev ciklus pjesama nije lično – ispovijedna lirika.

Posebno su nam zanimljive žene – simboli, koje se iz različitih tradicija od paganske, preko svetih knjiga svih monoteističkih religija uzdižu nad stvarnošću i dominiraju pjesničkim slikama u sonetima Muse Ćazima Ćatića. Iz pjesama (*Zulejha, Judita, Merjem, Astarta...*) uočljivo je njegovo divljenje ženi, njoj Ljepoti, ali i snazi duha, dostojanstvu, jednako kao i karakteru i intelektu. Ne treba zaboraviti da se zahvaljujući poznavanju arapskog, turskog, perzijskog, upravo prevodeći napajao sufizmom, i misticizmom. Taj zanos je u stihovima pretočio u težnju za sjedinjenjem preko čulno – erotskog doživljaja, od strasti i žudnje za konkretnom ženom, do težnje za sjedinjenjem sa cijelim kosmosom u nastojanju da se približi i stopi sa univerzumom i njegovim Tvorcem. Tako je Ćatić, poput Matoša, evropskog pjesnika moderne, pretakao simbole u ideje i duhovnost, sjedinivši u vlastitoj poetici vrhove, i istočne i zapadne, duge tradicije pjesništva. Formom Petrarkinog soneta od dva katrena i dvije tercine, izrazio je i divljenje posebnim ženama, koje su nerijetko bile iz uglednih, aristokratskih porodica, što jeste dio njegovog ličnog usuda, njegova nedostižna i nedosanjana priča. Ali i neke od žena, o kojim piše, pokazuju univerzalne ljudske težnje za nedostižnom ljepotom (*Zulejha*).

*Zulejha ne može biti bez ideala,
Zulejha ljepotu sa zanosom ljubi
I u ljubavi joj svo se biće gubi,
Baš ko u ognju jedna iskra mala.*

*Svaka joj miso i želja i nada
Jusufa prati misirskim putom –
**Pa zar je grijeh, što je žena mlada
Za bijelim mu posegnula skutom?***

(Zulejha)

Ćatić je potpuno slobodouman za vrijeme u kojem piše. On gotovo poistovjećuje ljubav i ljepotu, izjednačava ove dvije kategorije, kao što to čini u pogledu na žudnju muškarca i žene. Vrlo su povezani način na koji izražava Zulejhinu žudnju za Jusufom, sa Parisovom žudnjom za Helenom.

*O njoj je svuda širila se priča
Preko zemalja i dalekih mora-
Sred kolibica i mramornih dvora
Slavljahu čare junonskog joj bića.*

***Pa zar je čudo što Parisa mlada
Dovede čežnja pred kapije njene?...***

*Ta same oči lijepa Helene
Više su vrijedile od trojanskog grada.*

(Helena)

Tako njegove heroine ljubav i ljepotu uzimaju od života, i od ljubavi prema konkretnom, spoljašnjem, estetskom, ta ljubav se pretvara u sveopću, koja se prelijeva u širi spektar, kod onih koje vlastiti smisao pronalaze u žrtvovanju za neke uzvišene ciljeve, za druge, sirotinju (Lady Godiva), ili u dramatično izraženoj želji za humanijim svijetom.

Žene izuzetnih vrлина, obrazovane i za današnje vrijeme, a pogotovo za doba kada su živjele, umjetnice, pjesnikinje: Fitnet, Niđar, često neshvaćene od sredini ili muškaraca, muževa, šokiraju javnost i mijenjaju uobičajene norme.³ Ovo su žene buntovnice, koje se ne mire se zadanim normama i ne ispunjavaju ih poslušnošću, već mijenjaju vlastitu sudbinu, ali prave i historijske prevrate. Takva je bila Jeane D'Arc nama poznatija kao Ivana Orleanska⁴, žena, svetica.

Pitanja

Pronađi slike žene u nekim Ćatićevim pjesmama koje su na tebe ostavile izrazit utisak, izdvoji stihove! Da li neke pjesme odražavaju dramski karakter? Ako misliš da je tako ima li to veze sa pjesnikovom biografijom? Kako ti doživljavaš Ćatićeve sonete *O ženi*? Da li razumiješ značenje i leksiku koja je prisutna?

Kao što smo naveli teme u Ćatićevoj poeziji variraju od erotike do mistike. Eros je vrlo snažan i čulnost je dominantna u sonetima *O ženi*. Svaka od opisanih žena prikazana je kao izuzetna ličnost, koja nikoga ne ostavlja ravnodušnim pred njenom slikom ili dramatski ispričanom pričom. Kod Ćatića se, kao i u Matoševim sonetima, prisustvo žene i erotike pretače u slike koje dobivaju novo, idejno značenje.

*Na bijelom atu **plemkinja je mlada**
S prosutom kosom niz obla ramena
Jahala naga kroz ulice grada
Ko lijepa priča iz davnih vremena*

(Lady Godiva)

---

³ Fitnet, turska pjesnikinja, živjela je u 18.vijeku, potiče iz ugledne porodice, muzicirala je, ali je bila neshvaćena od muža. Lady Godiva se žrtvuje, tako što izražava protest i nagošću svoga tijela štiti sirotinju, našavši se opet nekako na suprotnoj strani od muževljeve.

⁴ Bez posebne naobrazbe, ali hrabrog srca borila se da protjera Engleze iz Francuske. Nakon što su je podanici engleskog kralja uhvatili i ubili proglašivši je vješticom, katolička crkva ju je 1920. proglasila sveticom.

S ružom na usni, sa suncem u kosi

*Kroz gaj maslinov šetala je ona,
Što vječno miri po cvijeću i rosi...
I dvorila je lijepog Apolona:*

(Sapho)

Na pozadini tjelesnoga, erotskoga, izrasta egzistencijalna drama koja svekoliku pojavnost sažima i preobražava u časak čiste duhovnosti. (Kazaz, 1997: 132)

Ćatić je, kako navodi Horozović (u Duraković, 1991: 5-24), anticipirao neke suvremenike, ali i pjesnike koji će doći znatno poslije njega (Humo, Dizdar). Istovremeno pjesnici poput Hafiza, Nazima Hikmeta, kao i drugi čije je stihove i sam prevodio ostavili su trag na Ćatićevu poeziju, o čemu svjedoče poznavaoци njegovog književnog djela. Prožimajući i transformišući na svoj način poetiku sufizma kroz prizmu evropskog kulturnog naslijeđa, a opet u duhu vremena u kojem je živio, Musa Ćazim Ćatić je pronašao svoje mjesto u svjetskoj Antologiji sufizma izdanoj u Parizu 1978. godine.

STILSKE FIGURE I LEKSIKA ĆATIĆEVIH SONETA

Pitanja za istraživanje

Podsjeti se i pronađi u teoriji književnosti tumačenje stilskih figura; poređenje, kontrast, metafora, simbol, paradoks itd.? Koja stilaska figura dominira u sonetima iz ciklusa *O ženi*? Pronađi u pročitanim stihovima Muse Ćazima Ćatića nepoznate i neobične riječi! Pokušaj pronaći nepoznate riječi u *Rječniku stranih riječi* (Klaić, 1990) i *Rječniku karakteristične leksike u bosanskom jeziku* Alije Isakovića (Isaković, 1992).

U želji da ženu predstavi u svoj njenoj raskoši i ljepoti Ćatić u sonetima najčešće navodi stilsku figuru poređenja. Gotovo da je teško pronaći stih bez figure poređenja. Navesti ćemo samo neke od njih.

I kao zvijezda, što u Kanan vodi,

*Ona je tako svoj narod pavela
Žuđenoj meti: spasu i slobodi.*

I haljina joj lepršala bijela

Ko stijeg na čelu pobožnije četa –

Judita žena je velika i sveta.

Judita (Ćatić, 1991:144)

*U templu ona palila je svijeće,
Dvorila Jehovu pobožno i smjerno –
**Duša joj bila ko ljiljansko cvijeće,
A srce čisto ko rosa i vjerno.***

Merjem (Ćatić, 1991: 147)

Ko lijepa priča iz drevnih vremena.

Lady Godiva (Ćatić, 1991: 153)

Ko nježni zambak Abas je cvala.

Abas (Ćatić, 1991: 157)

***Bijaše čista bez ikakve mane
Ko njena srca postojana vjera.***

Fatima Ezzehra (Ćatić, 1991: 150)

Sve ove poredbe doprinose ljepoti i snazi slike, poetski osebnom stilu Muse Čazima Ćatića. Njegove pjesme iz ciklusa *O ženi*, osobito ako su pjesme posvećene likovima iz svete povijesti i legende, prožete su simboličkom *svjetlosti* kojom se sugerira duhovna čistota njihova bića:

Jahveh je dušu prosvijetlio njenu

Judita (Ćatić, 1991: 144)

*Tek kad joj srce smrvije u prah,
Vrh njena čela drhtnu aureola:
Merjem je čista... Suza svetog bola!...*

Abasa (Ćatić, 1991: 157).

Posebno su sugestivni oni stihovi u Ćatićevim pjesmama u kojima se simboličkim sinestezijama sugerira izuzetnost opjevanog lika žene:

***Stih svaki bio biserna joj česma
Magičkih boja, svjetala i sjena.***

Sapho (Ćatić, 1991: 141)

***Lira i v'jenac zvuk i miris lije
Vrh cijelog ljudstva. Njena riječ vlada.***

Karmen Sylva (Ćatić, 1991: 155)

Uz ove pjesme u kojima je dominantan ton divinizacije žene, u ovom ciklusu susrećemo i pjesme u kojima se sugerira složenost bića žene. To su uglavnom pjesme posvećene historijskim likovima (*Astarta, Kleopatra,*

Lady Godiva, George Sand), a tu mističnu složenost i zagonetnost možda najsugetivnije izražava oksimoron u poenti soneta *Kleopatra*.

*A nilska i sad pričaju sirene,
Da ona b'jaše ko i druge žene:
Svemoćna slabost i zla dobrota.*

Kleopatra (Ćatić, 1991: 146)

Leksika je poseban sloj ovih Ćatićevih pjesama, vrlo je izdiferencirana prema određenim temama na koje nas, kroz slike i motive, upućuje. Tin Ujević je zapazio leksiku kao dio potičke vrednote i odliku Ćatićevih pjesama..

On pjeva Muhameda i Kuran, ali onaj moral kojim su pjesme prožete nije isključiv nego općeljudski. Više njegovih soneta mogu se usporediti s najboljim takvim tvorevinama Vladimira Nazora ili Alekse Šantića; tradicija stare pjesme u njima je sačuvana, to čak s vidnom težnjom na bolje. Nemuslimanskom čitaocu, a isto tako i kritičaru, smetaju mnogobrojni istočni izrazi, no možda baš za bosanski muslimanski živalj, kod kojeg su ti izrazi udomaćeni, ova je terminologija puna jedrine i strasti. On raspoláže sa svim resursima tradicionalnog stiha, koji je prošao kroz radionu Mažuranića i Franje Markovića, a uz to jednom zbirkom istočnih evokacija i slika, pa i oblika kao što je gazela, koji su dokaz još moćnog utjecaja sve do vrata Zapada." (Ujević, 1965: 217)

Tako na primjer u početnom katrenu soneta *Hansa* pojavljuju se lekseme *paomam* i *zulal*.

*Njena je pjesma sjenata oaza,
Gdje međ **paomam** sto izvora
Umornog putnika da nanese staza
Da odmor nađe i da **zulal** pije.*

U pokušaju da u potpunosti razumijemo značenje, kao i učenicima, pomogao nam je Isakovićev *Rječnik – karakteristične leksike u bosanskom jeziku*. (Isaković, 1992)

U *Rječniku – karakteristične leksike u bosanskom jeziku* uz riječ **paoma** navodi se značenje **palma**. (Isaković, 1992: 305) Također, za manje poznate lekseme pronašli smo objašnjenja u Klaićevom *Rječniku stranih riječi* (Klaić, 1990); **zúl** „kovrčica, čuperak kose, pramen..." (Klaić, 1990: 1450), i **nuance**, leksema iz drugog katrena istog soneta, „v. nijansa" (Klaić, 1990: 956).

Neke od navedenih mogućnosti problemske, motivske i jezičke analize Ćatićevih stihova iz ciklusa *O ženi*, utemeljene su u nadasve inspirativnom poetskom tekstu. Snažne slike, sa puno emotvnog naboja, rezultat

su iznimnog pjesničkog dara, sposobnosti „da se pojedinačnoj sudbini da univerzalno značenje” (Kazaz, 1997: 136). Takva bura umjetničkog zanosa preslikana je stihovima u literarni spomenik ženi, koja se od estetskog uzdiže do najvišeg etičkog. Sakupivši sve kulturološke vrednote Ćatić je „uza svu nesmiljenost siromaškog potucanja uspio da zasnuje temelje modernog bošnjačkog pjesništva dvadesetog stoljeća.” (Duraković, 1998: 90) Kako u kklusu soneta *O ženi* Musa Ćazim Ćatić opjevava likove žena koje simboliziraju različite vrednote i senzibilitete kultura na koje upućuju, tako se zbog razotkrivanja značenja i razumijevanja soneta posegnulo za metodičkim problemskim pristupom. U interpretaciji se dakle naglašava pjesnikovo nastojanje da se likovima žena iz različitih kultura i religija sugeriraju opće ljudske etičke i estetske vrijednosti. Neki soneti zahtijevaju da se u istraživačko-problemskom postupku lik žene kontekstualizira u vrijeme o kojem se govori i interdisciplinarno poveže sa znanjima iz drugih oblasti (historija, religijske predaje, kultura sjećanja...). Cilj je bio da se učenici preko, možda, najznačajnijeg i tematski najzanimljivijeg Ćatićeovog ciklusa upoznaju sa dijelom njegovog pjesništva u kojem se zrcali poetika prožimanja značenja i forme soneta, njegov „istočno-zapadni divan”. Naime, valja uočiti razliku između tradicionalnog ljubavnog kanconijera i Ćatićeovog ciklusa pjesama *O ženi*. U interpretaciji posebno treba naglasiti rafiniran stilski izraz uočavajući karakteristične stilske figure.

LITERATURA

1. Andrić, Milka. *Metodički prilazi književnoumetničkom delu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002.
2. Begić, Midhat. „Ćatićeva razdjelnost”, u Enes Duraković: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, (Novija književnost – poezija), knj. III, Sarajevo: Alef, 1998, str. 78–86.
3. Ćatić, Musa Ćazim. *Pjesme i prepjevi* (priređivač Enes Duraković; autor predgovora Irfan Horozović), (Biblioteka muslimanska književnost XX vijeka; knj. 3). Sarajevo: Svjetlost, 1991.
4. Duraković, Enes. „Pjesnik na razmeđu epoha”, u Enes Duraković: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, (Novija književnost – poezija), knj. III, Sarajevo: Alef, 1998, str. 87–102.
5. Frangeš, Ivo. *Nove stilističke studije*, Zagreb: Globus, 1986.
6. GODIŠNJAK BZK „PREPOROD”, Sarajevo: BZK „Preporod”, godina XV, 2015.

7. Horozović, Irfan. „Musa Ćazim Ćatić”, u Ćatić, Musa Ćazim, Pjesme i prepjevi, (priređivač Enes Duraković; autor predgovora Irfan Horozović), (Biblioteka muslimanska književnost XX vijeka; knj. 3), Sarajevo: Svjetlost, 1991, str. 5–24.
8. Isaković, Alija. Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku, drugo izd., Sarajevo: Svjetlost, 1992.
9. Kazaz, Enver. Musa Ćazim Ćatić – Književno naslijeđe i duh moderne, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, 1997.
10. Klaić, Bratoljub, Rječnik stranih riječi, Zagreb: Nakladni zavod MH, 1990.
11. Lešić, Zdenko. Teorija književnosti. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2005.
12. Nikolić, Milija. Metodika nastave srpskog jezika i književnosti; 5. dopunjeno izd., Beograd: Zavod za udžbenike, 2009.
13. Rizvić, Muhsin. Panorama bošnjačke književnosti (Biblioteka Bosnica), Sarajevo: Ljiljan, 1994.
14. Rosandić, Dragutin, Metodika književnog odgoja (Temeljci metodičkoko književne enciklopedije), Zagreb: Školska knjiga, 2005.
15. Rosandić – Šicel, Pristup nastavi književnosti. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika (Republički prosvjetno-pedagoški zavod Sarajevo, NASTAVNA BIBLIOTEKA), 1970.
16. Ustamujić, Elbisa. „Doprinos Abdurahmana Nametka recepciji književnog djela Muse Ćazima Ćatića”, u GODIŠNJAK BZK „PREPOROD”, Sarajevo: BZK „Preporod”, godina XV, 2015, str. 340–351.

METHODICAL APPROACH TO ĆATIĆ'S CYCLE OF SONNETS O ŽENI (ABOUT A WOMAN)

ABSTRACT

This paper presents a methodical approach to the collection of sonnets *O ženi (About a Woman)* by Musa Ćazim Ćatić. The motif analysis takes up the motif of an extraordinary woman for its starting point of interpretation. The woman in Ćatić's poetry is often a symbol, and, as presented in this paper, Ćatić introduces the motif of a woman in diverse forms. The aforementioned issue is interpreted through a problem-methodical approach.

The objective of the paper is to examine the possibility of methodical interpretation of one part of Musa Ćazim Ćatić's poetry. Through methodical interpretation the multi-layered text is used for several purposes: as a tool for acquisition of literary-historical facts and new cognitions, as well as a means in the process of motivating students to read poetry.

Key words: Musa Ćazim Ćatić, methods, motif of a woman, problem approach

Vedad Smailagić

ANALIZA DISKURSA U SLUŽBI INTERKULTURALNE FILOLOGIJE

Sažetak: U ovome radu se želi prezentirati model analize nazvan interkulturalna filologija, koja ima za cilj dokumentaciju, analizu i interpretaciju kultura na bazi analize jezičkog djelovanja. Kao naučna poddisciplina koristi se lingvistička analiza diskursa pa se komparativno-kontrastivnim pristupom na primjeru analize diskursa o bolonjskom procesu u Bosni i Hercegovini i Njemačkoj dolazi do kulturoloških razlika iskazanih u tekstu.

Ključne riječi: jezik, kultura, diskurs, Bolonjski proces

UVOD

Ovim tekstom želimo jasno iskazati neohodnost lingvističkih metoda pri svakom promišljanju o društvu i kulturi baziranom na tekstu ili komunikaciji odnosno na upotrebi jezika. Naime, realna neophodnost uključivanja kulturoloških pogleda u nauku koja se intenzivno javlja u poststrukturalizmu teče vrlo dugo, ali najčešće uz potpuno paušalna zapažanja i zaključke bez bilo kakvih pokušaja njihovog utemeljenja u komunikacijske, jezičke, kontekste iz kojih proističu. Budući da takva zapažanja potiču od nelingvistišta to i ne čudi, dok s druge strane lingvistika dugo propušta priliku da nametne svoje metode i instrumentarij za sve vrste tumačenja tekstova kao jezičkih produkata pa tako i s ciljem opisa kulturoloških spoznaja. U svome uvodu u kulturologiju (Kulturwissenschaft) Markus Fauser smatrajući jezik nezaobilaznim uvjetom mišljenja, lingvistiku eksplicitno proglašava kraljicom nauka koja dokazuje da su jezičke kategorije esencijalne za svako naučno mišljenje. To dalje dokazuje time što je sve znanje, također i historijsko, jezički preneseno i kao takvo postoji samo kroz jezik (Fauser 2011: 7).

Naravno, do kulturoloških spoznaja može se dolaziti i bez eksplicitnog pozivanja na jezik i jezičke produkte npr.: u modi, arhitekturi, kuhi-

nji ili tehničari, ali crpimo li naučnu kulturološku spoznaju iz tekstova kao produkata jezičkog djelovanja, lingvistika je nezaobilazna i to u svojoj širini. Ovim tekstom nastojimo upravo jasno potvrditi ovo uvjerenje i shvatajući kulturu u njenom etnološkom smislu, ne u njenom suodnosu sa prirodom, nego u njenom suodnosu sa društvom a kao ukupnost duhovnog, umjetničkog i drugog kreativnog čovjekovog djelovanja kao izraza čovjekovog razvoja u svakom smislu. Pri tome ćemo shvatiti kulturu kao kreaciju jezičkog djelovanja što je osnova za pristup kulturi kao karakteristici pojedinih jezičkih (ili društvenih) zajednica – dakle u nekom interkulturalnom smislu. Ovdje, dakle, želimo pokazati mogućnosti i neophodnost izrazito preciznih lingvističkih metoda pri tumačenju različitosti među kulturama. Primarni cilj ovog teksta jeste promišljanje i predstavljanje metode takve analize, a s ciljem ilustracije metode i rezultata u zadnjem dijelu se daju kratki primjeri iz lingvističke analize diskursa koja trenutno vrijedi kao najeksplicitnija kulturološki orijentirana lingvistička disciplina. Dati primjeri su još uvijek privremeni rezultati međunarodnog projekta „Bolonjska reforma kao društveni i jezički izazov u Bosni i Hercegovini, Njemačkoj i Sloveniji”¹.

INTERKULTURALNA FILOLOGIJA

Pojam *kulture* u skladu sa originalnim latinskim značenjem *obrada, održavanje zemlje* možemo danas shvatiti kao „održavanje čovjekovog duha”. Njemački slavist Holger Kuše u svojoj knjizi definira kulturu kao skup predmeta stvorenih čovjekovim djelovanjem u okviru umjetnosti, književnosti, muzike, arhitekture itd., ali i skup formi ponašanja (Kuše 2012: 25). Kao najviši ili najznačajniji produkt jezičkog djelovanja tradicionalno se smatra književnost, ali se danas u produkte jezičkog djelovanja, relevantne za razne vrste lingvističkih analiza tekstova, ubrajaju i druge tekstne vrste poput zakonskih, novinskih, naučnih tekstova te smrtovnica, reklame, horoskopa, tekstova vremenske prognoze itd. Tekstovi, kao produkti jezičkog djelovanja čovjeka, omogućavaju putem svoje strane izraza uvid u nastanak društvenog značenja. Time tekstovi nisu samo objekti interpretacije nego čine kolektivne objekte tumačenja putem kojih se iščitava smisao i otkriva kulturološki nivo značenja (Bachmann-Medick 2008: 91).

---

¹ Radi se o bilateralnom projektu između Bosna i Hercegovine i Slovenije. Nosioци projekta su doc. dr. Janja Polajnar (Sloveniji) i prof. dr. Vedad Smailagić (Bosna i Hercegovina) te prof. dr. Heidrun Kämper (Mannheim). Projekt je podržan od strane Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke.

Svako bavljenje tekstovima, odnosno jezikom, a to je upravo zadatak filologije², u biti ima manje ili više kulturološki karakter. U svome kratkom uvodu u filologiju Lepper kaže da je filologija studij i istraživanje jezičkih fenomena i struktura u širem, te književnih fenomena i struktura u užem smislu (Lepper 2012: 17). Prema tome, filologija je nauka čiji je predmet istraživanja tekst kao fenomen uključujući fenomene dijelova teksta te strukturu teksta. Za filologiju je, dakle, tekst kao takav objekt istraživanja za razliku od recimo teologije ili pravnih nauka, koji se bave isključivo tumačenjem teksta odnosno njegovog sadržaja s ciljem njegovog boljeg razumijevanja i praktične upotrebe toga sadržaja u društvu. Budući da tekstove neophodno ubrajamo u materijalnu kulturu, te budući da su oni znakovi i da nose kodirane poruke, (vidi Posner 2008: 50), svako naučno bavljenje tekstem kao takvim neminovno ima i kulturološki karakter. To bi trebalo biti jasno još od Humboldtovog razumijevanja jezika kao vanjske pojave duha naroda, a različitosti jezika ne kao razliku između zvukova i znakova nego kao razliku u poimanju svijeta koja je za svaki jezik jedinstvena (Humboldt 1830–35) što će kasnije biti i teza američkih etnologa i lingvista Sapira i Whorfa. I jedan će od najbitnijih mladogramatičara, Herman Paul, kulturološke aspekte bavljenja jezikom jasno iskazati uvjerenjem da je govor centralno kulturno djelovanje (Paul 1880/1920: 6).

Pogled u povijest lingvistike jasno kazuje da se ona uvijek razumijevala kao kulturološka disciplina – od indogermanističkih do kontrastivnih gramatičkih istraživanja. Uprkos ovim eksplicitnim stavovima, istraživanje samog jezika često biva centralni objekt istraživanja, dok je kultura ili bila u drugom redu ili potpuno zanemarena. 60-ih godina će američki antropolozi i lingvisti Gumperz i Hymes osnovati entografiju komunikacije kao naučnu disciplinu (ipak pod okriljem lingvistike) s ciljem istraživanja jezika i govora u situativnom kontekstu (vidi: Hajmz 1980). Budući da etnologija ima neminovno poredbeni odnosno antropološki pristup, smatramo da se i kulturološki pogled izoštava onda kada o određenim kulturološkim fenomenima razmišljamo kroz poređenje različitih kultura odnosno kulturnih sistema. Poddisciplina kulturologije koja se kulturom bavi u suodnosu, u različitosti ili sličnosti sa drugim kulturama, pri čemu je to istraživanje bazirano na tekstu, a ne recimo na arhitekturi, likovnoj umjetnosti, instrumentalnoj muzici, kuhinji, garderobi i slično, može se opravdano nazvati **interkulturalna filologija**.

² *Filologije* je stari grčki pojam φιλολογία *philología* u doslovnom značenju *ljubav prema jeziku* koji se koristi kao ukupni pojam za lingvistiku i nauku o književnosti.

DISKURS

Od polovine 20. vijeka u modernoj lingvistici postepeno se nameće *diskurs* kao mjesto kulturoloških tumačenja. Pri tome je neophodno naglasiti određene razlike u naučnoj upotrebi ovoga pojma odnosno definirati pojam *diskursa* koji ćemo u ovom radu koristiti. To smatramo posebno bitnim budući da je postalo naučno pomodarstvo koristiti pojam *diskursa* koji je doživio inflaciju neviđenih razmjera. S druge strane, u bosansko-hercegovačkoj lingvistici imamo čak i neke knjige koje, iako u naslovima nose pojam *diskurs*, ne daju bilo kakvu definiciju *diskursa* a kod nekih se on čak ne može naći ni u registru pojmova. To nam govori da se pojam *diskursa* pod plaštom opće poznatosti često uopće ne definira, te se onda u tekstovima koristi sasvim nejasno i razumijeva vrlo paušalno i anaučno.

U svome uvod u lingvističku analizu diskursa Nier (2014) ukratko ocrtava povijest pojma od latinskog *discursus* preko filozofskog pojma *discursus* iz 13. sve do 20. vijeka kada u poststrukturalizmu *diskurs* kao naučni pojam oživljava zahvaljujući Foucaultu koji tim pojmom naglašava socijalnu odnosno komunikativnu dimenziju jezika u suprotnosti sa strukturalističkim pristupom nakon De Saussurea (Nier 2014: 12–26). S vremenom će u naukama koje barataju pojmom *diskursa* doći do potrebe jasnog definiranja te kao posljedica toga i do diferenciranja ovog pojma. U lingvistici je to posebno izraženo kroz razliku između anglosaksonske i evropske prvobitno romanističke a sada posebno germanističke prakse upotrebe pojma *diskurs*. Jasnu razliku ćemo uočiti uspoređimo li npr. definicije ovog pojma u Crystalovom i Bußmanovom, germanističkom, rječniku lingvističkih pojmova. Crystal pojam *discourse* definira na sljedeći način:

A term used in linguistics to refer to a continuous stretch of (especially spoken) language larger than a sentence (...) it is a set of utterances which constitute any recognizable speech event (no reference being made to its linguistic structuring, if any), e.g. a conversation, a joke, a sermon, an interview (Crystal 2008: 148).

A Bußman definira pojam *Diskursa* kao niz tekstova obilježenih tematskom koherentnošću (intertekstualnost) odnosno kao niz tematskih povezanih tekstova i iskaza koji nisu vezani jednom konkretnom i realnom razgovornom situacijom nego čine intertekstualni „razgovor” jedne komunikacijske zajednice (vidi: Bußmann 2002: 171; također i Kämper 2007: 424). Prvi pojam, *discourse*, danas u pravilu znači što i pojam *razgovor* odnosno *konverzacija* pa se i jezička disciplina po uzoru na engleski izvornik *conversation analysis* (CA) naziva konverzacijska analiza ili ana-

liza razgovora. Ovaj model analize diskursa je primarno komunikacijski model. Njime se želi opisati govorni jezik – za razliku od pisanog – kao oblik jezičkog djelovanja, ali ne samo to nego – a to analitičari razgovora često ne iskazuju dovoljno eksplicitno – ovaj pristup odnosno lingvistička disciplina ima i bihevioristički uklon te analizira razgovor ne samo u u strukturalističkom smislu nego i u smislu vida čovjekovog ponašanja.

Drugi pojam *Diskurs/diskurs* slijedi Foucaultov pojam diskursa kao društvene (i kulturne) prakse, te je u skladu s tim i pojam kritičke analize diskursa (*Critical discourse analysis* – CDA), metode kojom se kroz analizu diskursa, recimo novinskih tekstova, dolazi do određenih spoznaja u i o društvu, a što se u zadnje vrijeme sve više odnosi i na kulturu. Ovdje se govori o izrazito semantičkom pristupu pa se kroz njega istražuju tematski diskursi, tematske cjeline poput: diskurs o islamu, diskurs o plagijati-ma, diskursu finansijske krize, diskursu izbjegličke krize i slično. Iz ovog pristupa se posebno među lingvistima u Njemačkoj razvio pojam lingvističke analize diskursa (*Linguistische Diskursanalyse/Linguistic discourse analysis* – LDA) kojim se nastoji analizirati diskurs kroz preciznu i jasnu analizu samog jezika toga diskursa. To se u međuvremeno pokazalo izuzetno neophodno pošto su mnoge analize diskursa istraživača sociologa, historičara, pravnika ili književnih teoretičara donosile zaključke o ovom jezičku produktu bez analize samog jezika i bez primjene bilo kakve lingvističke metode. Od strane lingvista su rezultati takvog pristupa neminovno cijenjeni kao paušalni, nedovoljno dokumentirani, analizirani i interpretirani. Naime, baziramo li bilo kakve zaključke na tekstovima, odnosno njihovom tumačenju, neophodno je poznavanje lingvističkih metoda i instrumenata s ciljem što preciznijeg razumijevanja tih tekstova i korištenje tih tekstova kao argumenata za vlastita zapažanja. Tako je i kada na osnovu jezičkog djelovanja čovjeka kroz tekstove želimo tumačiti kulturu.

LINGVISTIČKA ANALIZA DISKURSA U SLUŽBI KULTUROLOGIJE

Za lingvističku analizu diskursa primarno je uvjerenje da je diskurs prije svega proizvod jezičkog djelovanja i time primarno objekat lingvističkih istraživanja. Kao proizvod jezičkog djelovanja diskurs spada u domenu jezičke upotrebe (*performance*), ne jezičkog sistema (*competence*), odnosno u izvedene jezičke elemente zajedno sa frazama (sintagmama), rečenicama i tekstovima za razliku od temeljnih jezičkih elemenata fonema i morfema. I kao što sve jezičke elemente definiramo i opisujemo na osnovu nekih parametara – npr. za imenice padež, rod i broj, za glagole

vrijeme, za rečenice zavisnost, za fraze odnosna riječ (imenica, prijedlog, pridjev, glagol), za tekst funkciju itd. – tako je neophodno i da za diskurs kao jezički produkt prepoznamo relevantne parametre na osnovu kojih se opisuje diskurs kao takav.

Polazeći od tri koraka u istraživanju: dokumentacija, analiza i interpretacija, najprije ćemo kao korak dokumentacije definirati korpus. Radi se, dakle, za ovu priliku o korpusu koji čine bosanskohercegovačke dnevne novine Oslobođenje (OB) i Dnevni avaz (DA) te njemačke dnevne novine Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ) i to godišta 2000–2005. te 2009. godišta. Analiza će pokazati osnovna obilježja oba diskursa – recimo relevantne aktere, leksiku ili argumentacijske obrasce, a interpretacija podrazumijeva spoznaju baziranu na podacima dobivenim kroz analizu. Ti podaci će nam reći nešto u pojedinom društvu odnosno o osnovnim razlikama između njemačkog i bosanskohercegovačkog društva kodiranih u diskursima o bolonjskoj reformi. Taj zadnji korak upravo čini bit kulturološkog odnosno interkulturalnog pristupa u analizi diskursa, ali ne samo diskursa nego i ostalih jezičkih nivoa odnosno fenomena.

METODA

Prije nego što pređemo na analizu i interpretaciju potrebno je pojasniti korake analize diskursa i tumačenje rezultata. Diskurs je kompleksni jezički znak, sastavljen od jednostavnijih. Stoga je njegovo tumačenje semiotički proces pa je neophodno definirati metodu kulturološkog odnosno interkulturalnog tumačenja diskursa kao jezičkog produkta. I Peirce i Keller govore o tri vrste znakova: simboli, ikone i indeksi (Peirce) odnosno simptomi (Keller). U odnosu na komunikaciju za koju Keller kaže da je ona svako svjesno djelovanje s namjerom da se neko drugi navede da interpetacijom dođe do nekih zaključaka (Keller 1995: 12), možemo među navedenim tipovima znakova napraviti bitnu rezliku. Radi se o tome da simboli i ikone imaju kako emitenta tako i recipijenta, a indeksi samo recipijenta odnosno interpretatora. Stoga se indeksi ne mogu smatrati komunikativnim znakovima na isti način kao simboli i ikone. Ono što je za interpretaciju teksta bitno, jeste da se pomoću jezičkih znakova simbola, u tekstu konstruiraju ikone i indeksi koji onda kao takvi moraju biti prepoznati i interpretirani. Za interpretaciju teksta kao jezičkog produkta to znači dvostruku prirodu teksta kao kompleksnog jezičkog znaka sastavljenog od simbola s jedne strane i od ikoničnih odnosno indeksnih

znakova konstruiranih simbolima s druge strane³. Navest ćemo samo jedan primjer ikoničnog znaka konstruiranog simbolima u tekstu kako bi bilo sasvim jasno na šta mislimo. U narednom primjeru se navodi iskaz Šemsudina Mehmedovića, odnosno citat „Na Istoku ništa novo” kojim se konstruira sličnost sa poznatim romanom njemačkog autora Remarquea naslova *Na Zapadu ništa novo*:

Na „Istoku ništa novo”, kazao je Feni poslanik SDA u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH Šemsudin Mehmedović upitan da prokomentira nedavnu izjavu predsjednika Narodne Skupštine Republike Srbije Nebojše Stefanovića koji je Republiku Srpsku nazvao državom.⁴ (...)

Na ovaj način⁵ citirani Mehmedović koristi modificirani poznati naslov kako bi jasnije iskazao odnos Srbije prema Bosni i Hercegovini – odnosno stalnost tog odnosa ali i njegovu pogubnost što je jasno tek kad se u značenje ove rečenice učita znanje recipijenta o citiranom romanu odnosno njegovom sadržaju. Neprepoznavanje sličnosti, a to je karakteristika ikoničnih znakova, ovoga citata sa romanom onemogućava jasno razumijevanje ukupne poruke Mehmedovića.

Svi ovi znaci u tekstu trebaju najprije biti kao znaci prepoznati i onda im treba biti pripisano značenje odnosno trebaju biti interpretirani. Kada komuniciramo, onda jezički komuniciramo simbolima ili simbolima koji reprezentiraju ikone ili indekse. Interpretacija simbola predstavlja prvi korak u interpretaciji teksta nakon koje slijedi interpretacija jezičkih izraza koji primarno nemaju komunikativni karakter. Recimo, prepoznavanje česte upotrebe zamjenice *ja* u nekom tekstu nosi određeno značenje koje se uglavnom mora smatrati nenamjernim, dakle nekomunikativnim i samim tim se ta upotreba ima smatrati indeksičkim znakom, lišeno intencije autora ali ne i značenja.

Upotreba jezičkih izraza o kojima upravo govorimo može se porediti sa upotrebom neke određene boje u slikarstvu kada samo na osnovu boje možemo zaključiti iz kojeg je regiona slikar odnosno gdje je nastala neka slika jer znamo da se ta boja može sastaviti samo u tom određenom regionu. Ta „informacija” zasigurno nije bila namjerna informacija slikara ali je mi prepoznajemo i tumačimo kao znak – kao indeks. Intencionalnost nije osobina indeksa. Oni se ne koriste s nekom namjerom

³ Ovdje se ne misli na pojam **dvostruke artikulacije** francuskog lingviste Martineta.

⁴ <http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/teritorijalne-pretenzije-srbije-prema-bih-ne-prestaju> http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/teritorijalne-pretenzije-srbije-prema-bih-ne-prestaju?fb_ref=Default (22.3.2015. u 20:56)

⁵ U okviru tekstne lingvistike se kod ovog primjera govori o tipološkoj intertekstualnosti.

nego se pojavljuju i u načelu je sasvim otvoreno zašto je neki indeks indeks (Müller – Jacquier 2008: 32). Diskursi sadrže i takve znakove – kako ćemo kasnije jasno pokazati – i zadatak kulturološki orijentirane analize diskursa je da, tragajući upravo za tim znakovima i tumačeći ih, dolazi do kulturološke pozadine autora ili konteksta u kojemu nastaje i u kojem se razvija određeno jezičko djelovanje a u ovom slučaju diskurs. To ne znači da se trebaju zanemariti simboli ili ikone. Upravo suprotno, jer također i dokumentacija i opis simbola i ikona čini osnovu za kulturološku interpretaciju teksta i diskursa.

Lingvistička analiza diskursa ima upravo zadatak da analizira jezik jednog diskursa, ali osim toga i da interpretira upotrebu pojedinih jezičkih izraza i drugih relevantnih fenomena diskursa u odnosu na društvo ili kulturu u okviru koje je nastao taj diskurs. Ovaj zadatak ćemo pojasniti na sljedećem primjeru: ukoliko jedan govornik kaže: „Naša škola ima novog direktora – on je crnac”, ova rečenica se, iako jezički potpuno jednaka, u Sjedinjenim Američkim Država, Njemačkoj i Bosni i Hercegovini tumači u okviru tri različita diskursa. U SAD-u ova je rečenica dio rasnog diskursa, u Njemačkoj dio diskursa integracije stranaca, a u Bosni i Hercegovini se više tumači kao tolerantnost prema drugačijem. Također je jedna stvar analizom diskursa doći do zaključka da je neki jezički izraz u nekom diskursu vrlo frekventan, a druga stvar je tu visoku frekventnost tog jezičkog izraza smatrati znakom, indeksom, i kao takvog ga interpretirati. Ta visoka frekventnost nekog jezičkog izraza u nekom diskursu upravo je indeks jer nije vjerovatno da se neki izraz koristi namjerno vrlo frekventno kako bi se stvorilo značenje.

Prema tome, analiza diskursa je u velikoj mjeri potraga za „tragovima” koji vode ka spoznaji o autoru teksta i njegovom jeziku čime se dolazi do „skrivenih” značenja u tekstu odnosno diskursu. Kulturološki orijentiran analitičar diskursa je „tragač za znakovima” odnosno fenomenima diskursa, kako jezičkim tako i nejezičkim, koji nisu upotrijebljeni samo simbolično ili ikonično nego koji sadrže neko značenje nedostupno običnom čitaocu koji traga samo za tematskim informacijama diskursa. To, naravno, nije jednostavno, jer prepoznavanje takvih znakova u diskursu podrazumijeva postojanja razrađene metodologije kako analize tako i interpretacije. Indekse kao znakove moramo uočavati, prepoznavati, kroz poređenje određivati i tek onda interpretirati. Jezički kodirani kulturološki znakovi mogu se uočiti i spoznati tek onda kada doista i jesu kulturno relevantni, a to se često jasno vidi tek putem poredbenog pristupa u dvjema kulturama. Tada govorimo o kontrastivnoj analizi diskursa za koju je upravo primjer analiza iz ovog teksta.

ANALIZA

Iako tematski identični, diskursi o Bolonjskoj reformi u Njemačkoj i Bosni i Hercegovini su po svome iskonu različiti. Njemački bolonjski diskurs proizilazi ili se nastavlja iz prethodnog diskursa reforme visokog obrazovanja koji se ticao uvođenja školarine i njene visine, plata profesora, jačanja konkurentnosti među njemačkim univerzitetima, visokoškolske autonomije, ukidanja habilitacije kao obaveznog koraka ka profesuri i još nekih drugih tačaka nevezanih za sadržaje definirane bolonjskom deklaracijom. U biti, radi se o neoliberalnim mjerama koje u Evropi inicira bivša premijerka Velike Britanije, Margaret Thatcher. Mnogi autori u bolonjskoj reformi u Njemačkoj vide novu neoliberalnu politiku koja u Njemačkoj, ali u i drugim evropskim zemljama počinje početkom devedesetih godina. Ova visokoškolska reforma u Njemačkoj odnosno razvijenim zemljama Evrope ili EU predstavlja samo dio šireg projekta neoliberalizacije pa kao dio tog projekta ne upada u oči, čime se objašnjava činjenica da se u Njemačkoj npr. ovaj diskurs primjećuje tek 2002. godine odnosno tri godine nakon potpisivanja Bolonjske deklaracije (vidi: Angermuller/Maeße 2014: 22–26 i Angermuller/Scholz 2013: 297). Korak dokumentacije odnosno uspostavljanja njemačkog korpusa će to i potvrditi s obzirom da se u periodu od 1999–2002. u njemačkom diskursu pojavljuje tek nekoliko tekstova uglavnom nevezanih za bolonjski proces nego za prethodnu reformu visokog školstva. 2003. godine će biti samo 5 tekstova u FAZ-u u kojima se u kontekstu visokoškolske reforme spominje *Bolonja*. 2004. godine i 2005. godine je u FAZ-u zabilježeno 28 odnosno 10 tekstova, ali niti jedan tekst koji javnost informira o bilo kojem aspektu bolonjskog procesa. U istom tom periodu se u bosanskohercegovačkim tekstovima DA i OB nalazi 25 tekstova 2004. godine a 2005. 60 u DA a 36 u OB. Već i kroz samu ovu razliku u broju tekstova, koja je u korist bosanskohercegovačkih novina, možemo tumačiti da je posmatrani diskurs u BiH u tom periodu intenzivniji nego u Njemačkoj i dalje da je u Bosni i Hercegovini ova reforma od većeg javnog interesa nego u Njemačkoj. Razlozi za ovo su dvojaki: kao prvo, u Njemačkoj se već dosta dugo, mnogo prije same bolonjske reforme vodi diskurs o reformi visokog školstva i u bolonjskoj reformi se do 2005. godine ne prepoznaje ništa novo. Možemo zaključiti da visokoškolski diskurs u Njemačkoj pokazuje određeni kontinuum. S druge strane, u poratnoj Bosni i Hercegovini, koja teži evropskim integracijama, u ovoj se reformi prepoznaju bitni koraci ka evropskim integracijama pa se ona u medijima i promovira sa aspekta opće evropeizacije BiH i njenog uključivanja u evropske integracijske procese, a kao izlaz iz poratne društvene nesređenosti i lutanja.

U svome uvodu u diskursnu analizu autori Spitzmüller und Warnke predstavljaju iscrpan ali ponekad i kritikovan model trostepene lingvističke analize diskursa koji nazivaju DIMEAN-model (Diskurslinguistische Mehr-Ebenen-Analyse) (Spitzmüller/Warnke 2011: 197 ff). Neki od aspekata diskursa koje autori ističu su: ključne riječi, okazionalizmi, vrste imenica, retoričke figure a posebno metafore, relevantne tekstne vrste, odnos teksta i pratećih slika, akteri i njihovi stavovi, prisutne ideologije, argumentacijski obrasci i slično. Ali prije nego što pređemo na analizu ovih parametara neophodno je u svjetlu analize dikursa pojasniti **vrijeme** kao poseban parametar pri analizi diskursa. Vrijeme kao parametar, naime, ima dvostruku relevantnost: najprije vrijeme u smislu historijskog trenutka kada se razvija određeni diskurs ali posebno bitan i do sad u literaturi zanemaren je razvoj toga diskursa kroz vrijeme i njegova dijahrona analiza kroz zasebne vremenske periode.

Diskurs je definiran historijskim trenutkom u kojem nastaje, što znači da su društveni faktori koji utiču na diskurs politička i društvena situacija, osobe koje pristupaju diskursu, mediji i slično. Druga stvar je razvoj diskursa kroz vrijeme, jer ono podrazumijeva to da se diskurs razvija, biva kompleksniji, npr. samim brojem tekstova i da se mijenja. Svi ostali jezički elementi, bilo primarni poput leksema, ili izvedeni poput rečenica ili tekstnih vrsta, imaju jasan početak i jasan kraj. Oni se mogu dijahrono istraživati kada se bavimo promjenom ovih elemenata kroz vrijeme: npr. promjena značenja pojedinih leksema, kompleksnost rečenica te razvoj i nastanak određenih tekstnih vrsta. Početak diskursa čini neki tekst, ali istovremeno i neki datum. U svojoj knjizi u kojoj se bavi diskursom o *Sarrazinu*⁶ Christina Stein navodi eksplicitno datum kada je ova debata odnosno diskurs počela 23.8.2010. (Stein 2012: 32). Danas, april 2016, ovaj diskurs je „privremeno“ miran, ne razvija se dalje, što ne znači da se neće nastaviti. Stoga se može reći da je barem teoretski diskurs kao jezički element, produkt jezičkog djelovanja, bez jasnog kraja. Međutim, diskurs ne samo da nema jasnog kraja, teško je utvrditi i njegovu jasnu formu u smislu tekstova i izjava koji čine neki konkretni diskurs. Protok vremena je, dakle, diskursu imanentan. Diskurs ima svoj unutarjni razvoj, promjenu u vremenu kroz koju ne nastaje neki novi diskurs nego koja je sastavni dio diskursa. U tom smislu Wichter opisuje diskurs kao splet tekstova u sinhronoj i dijahronoj širini (Wichter 1999: 266). Unutarjna promjena diskursa kroz vrijeme dio je značenja diskursa i time relevantna za kulturološka propitivanja diskursa.

---

⁶ Tzv. Sarazzin-Debatte je debata koja je nastala nakon što je Thilo Sarazzin, privrednik i član njemačkih socijaldemokrata objavio svoju knjigu „Deutschland schafft sich ab“ (2010) u kojoj tematizira islamizaciju Njemačke.

Neki tekst koji nastane u nekom historijskom trenutku i koji je određen tim historijskim trenutkom ostaje uvijek isti, ne doživljava promjene iako se kroz vrijeme mijenja njegova recepcija u svijetu. Kod diskursa primjećujemo kako se pojedini parametri mijenjaju kroz vrijeme. Nije bitno pokazati samo ključne riječi jednog diskursa nego i njihovu promjenu. Isto ovo pitanje je relevantno i za ostale parametre poput aktera, tema, argumentacije, leksike, tekstnih vrsta itd. Stoga ćemo u ovome tekstu pokazati i kako se određeni parametri mijenjaju u posmatranom *bolonjskom* diskursu i to za period 1999–2005. i za 2009. godinu.

Za potrebe ovog teksta, odnosno ilustracije kulturološki relevantne spoznaje iz analize diskursa mi ćemo se baviti samo analizom aktera i argumentacijskih obrazaca odnosno toposa.

AKTERI

Kada se u okviru LDA analiziraju akteri, onda se prije svega razmatra Foucaultovo pitanje *Ko govori?* Pitanje *Ko?* nije ništa manje bitno od pitanja *Šta?* što ćemo ilustrirati narednim primjerom: Ako neki student proglasi Dostojevskog lošim piscem, može očekivati kritiku i prigovor da ne iznosi takve neosnovane tvrdnje. Ako, pak, neki profesor ruske književnosti iznese istu tu tvrdnju, ona će se razmatrati kao njegov lični, ali na znanju i argumentima zasnovan stav za koji neće biti kritikovan poput studenta nego eventualno „samo” pitan za osnove takve tvrdnje. Posner definira društvo kao skup individua koji čine grupe i međusobno redovno komuniciraju kroz proces semioze (Posner 2008: 49). Posner ove grupe naziva **institucije** i kaže dalje da je za socijalnu kulturu od značaja koje institucije postoje u tome društvu. Preneseno na LDA istraživanje ovih institucija, odnosno aktera koje učestvuju u diskursu, dovodi do spoznaje o socijalnoj kulturi nekog društva a kontrastivni pristup će te rezultate, zapažanja i spoznaje u velikoj mjeri pospješiti. U ovom ćemo konkretnom slučaju preko analize aktera doći do zaključka kakav društveni značaj bolonjska reforma ima u njemačkom a kakav u bosanskohercegovačkom društvu.

Analiza aktera ovog diskursa pokazala je da se svi akteri koji su na neki način uključeni u ovaj diskurs mogu podijeliti u sljedeće grupe:

2005. godina:

BiH: političari, rektori, profesori, studenti, novinari, predstavnici međunarodnih institucija

SR Njemačka: političari, rektori, profesori posebno pedagozi i profesori sa iskustvom na anglosaksonskim univerzitetima, novinari, predstavnici privrednih institucija

2009. godina:

BiH: osim predstavnika međunarodnih institucija sve ostale grupe su još uvijek prisutne

SR Njemačka: osim predstavnika profesora sa iskustvom na anglosaksonskim univerzitetima, sve ostale grupe su još uvijek prisutne a uključuju se još i predstavnici fondacija koje dodjeljuju studentske i istraživačke stipendije, bivši studenti

Zbog nedostatka prostora više ćemo se baviti osnovnim i upečatljivim, dakle signifikantnim, razlikama između aktera koje možemo ukratko istaći:

Prisustvo međunarodnih aktera u bolonjskoj reformi obrazovanja u bosanskohercegovačkom diskursu⁷:

Austrija i druge zemlje donatori mogu pružiti pomoć bh. univerzitetima u provedbi evropskih standarda tokom Bolonjskog procesa, ali niko od nas u BiH ne može donijeti zakon. To isključivo mogu učiniti bh. vlasti. Ova se zemlja mora što prije uhvatiti ukoštac s primjenom standarda iz Bolonjske deklaracije, jer će oni mladima BiH osigurati bolju i uspješniju budućnost – **rekao je ambasador Almhofer**. (DA 07. 10. 2005)

Prisustvo aktera iz oblasti privreda u njemačkom diskursu:

IHK-Präsident Joachim von Harbou sagte, der sogenannte Bologna-Prozeß ermögliche bis 2010 vergleichbare Studiengänge in allen europäischen Staaten und sei deshalb die „grundlegendste Hochschulreform der letzten hundert Jahre“. (FAZ, 21.06. 2005, S.50)⁸

Obrazovanje je u svim državama isključivo stvar unutrašnje politike i niti jedna država ne dozvoljava niti očekuje miješanja izvana u obrazovnu politiku. U SR Njemačkoj se kod obrazovanja čak ni Savezna vlada ne smije miješati jer je obrazovanje na nivou saveznih pokrajina. Činjenica da su u bosanskohercegovačkom visokoškolskom diskursu prisutni predstavnici stranih ambasada i međunarodnih institucija indeks je za slab nivo samo-

---

⁷ Zbog nedostatka prostora u tekstu navodimo uvijek po jedan primjer iz korpusa koji se ima smatrati reprezentativnim za čitav korpus.

⁸ Predsjednik IHK-a (Industrijske i trgovačke komore) Joachim von Harbou izjavio je da tzv. bolonjski proces omogućava do 2010. godine u svim evropskim državama organizaciju jednakih studijskih programa i predstavlja najtemeljitiiju reformu visokog školstva zadnjih sto godina...

stalnosti Bosne i Hercegovine i njenu ovisnosti o „strancima” u svakom pogledu. Stranci se isključivo očituju u vezi sa donošenjem odnosno nedonošenjem Zakona o visokom obrazovanju na državnom nivou. To dalje vodi ka zaključku o nepostojanju obrazovne politike, jasnih koncepata i strategija, nekritičko oslanjanje na međunarodne koncepte i strategije kao vida nekog sistema kontrole a zbog odsustva svakog načina osiguranja kontrole u domaćoj obrazovnoj politici. Oslanjanje na navodne međunarodne standarde u nečemu što je isključivo unutrašnja politička stvar, predstavlja siguran dokaz društvene neodgovornosti i liderske nesposobnosti odgovornih u ovom procesu. Kulturološki gledano, bosanskohercegovačko društvo je u samoizabranoj defanzivi spram drugih kultura koje na njega šire svoj uticaj.

S druge strane, u njemačkom diskursu nema tragova učešća bilo kakvih stranaca u bolonjskom diskursu. U tom pogledu njemačko društvo je suvereno. Osim te razlike primjećujemo i prisustvo predstavnika privrede, bilo kroz privredne komore, a kasnije i kroz profesore privredno orijentiranih studija: ekonomija, mašinstvo, elektrotehnike i slično i potpuno odsustvo aktera iz ove skupine u bosanskohercegovačkom diskursu. Prisustvo aktera iz privrede u njemačkom diskursu govori o tome da je bolonjska reforma u Njemačkoj vrlo relevantna za privredu SR Njemačke. Od svih drugih društvenih neakademske oblasti jedino se privreda uključila u diskurs što govori da se ova reforma u SR Njemačkoj doživljava kroz prizmu privrede odnosno kao dio šire privredne reforme. Ovaj zaključak ide u prilog prethodno navedenim tvrdnjama da je bolonjski proces dio ranije započetog neoliberalnog procesa u razvijenim evropskim državama. Odsustvo predstavnika privrede u bh. diskursu najprije se tumači kao posljedica nerazvijene privredne svijesti u bosanskohercegovačkoj politici, društvu i akademskoj zajednici koja je zasigurno posljedica s jedne strane ratnih dešavanja, političke krize, ali prema našem mišljenju i višegodišnjeg društveno-privrednog socijalističkog uređenja u kojem se privreda nije razumijevala kao tržišna privreda otvorenog tržišta čime je bila udaljena i od svakog javnog diskursa.

U 2009. godini u bh. bolonjskom diskursu stranaca više nema, međutim glavnu ulogu aktera vode univerzitetski profesori i studenti. I jedni i drugi su nezadovoljni reformom, ali iz različitih razloga: neki profesori kritiziraju sam koncept reforme, neki nepostojanje podrške države za reformu, a studenti isključivo navodnu sporost i nepotpunost u implementaciji:

Bolonjski proces se ne provodi i jedan od naših glavnih zahtjeva jeste njegovo potpuno provođenje. (OB 9.10.2009.)

U njemačkom diskursu uključuju se još i bivši studenti kao kritičari reforme, ukazujući na gašenje Humboldtovog modela univerziteta, te fondacije koje na razna načine stipendiraju akademsku zajednicu i studente ukazujući na praktične probleme reforme. Osim toga, u njemačkom diskursu uključeno je mnogo više grupa aktera nego u bh. diskursu što govori o većoj društvenoj relevantnosti bolonjskog procesa i njegovoj intenzivnijoj percepciji u njemačkom nego u bosanskohercegovačkom društvu.

TOPOS ANALIZA

Pojam topos potiče od grčke riječi *tópos* u značenju *mjesto* a u književnim naukama koristi se u značenju *stalna šema, stalna formula, stalna slika* i slično. U diskursnu analizu ga uvodi Martin Wengeler (2003) polazeći od Aristotelovog pojma *topos* koji Aristotel obrađuje u kontekstu retoričkog pojma *entimema*, kao dijela argumenta čiji se dio može izostaviti jer se podrazumijeva. Topos analiza je način analize argumentacije u nekom diskursu, a smisao upotrebe ovog pojma odnosno ovog pristupa je taj da se u diskursu prepoznaju premise koje služe za izvođenje stalnog argumenta. Argumenti su artefakti koji spadaju u podgrupu koju Posner naziva mentefakti. Mentefakte Posner definira kao artefakte koji određuju ponašanje individua u nekom društvu, mogu biti preuzeti od članova drugih društava te biti presudni u njihovom ponašanju (Posner 2008: 49).

Analizom toposa, odnosno argumentacijskih obrazaca, dolazimo do zaključka šta u jednoj kulturu može biti upotrebljeno kao argument za nešto. Kako bi se za neki argument zaista moglo reći da je topos, dakle stalni argumentacijski obrazac u nekoj kulturi odnosno nekom društvu, Wengeler smatra da bi se u nekom diskursu on morao ponavljati upadljivo često, recimo deset ponavljanja. Budući da kod toposa, kao argumentacijskog obrasca, ako pođemo od Toulminova tri ključna pravila argumentacije, neki od dijelova argumenta bivaju izostavljeni, ali tako da se jasno mogu rekonstruirati, onda je jasno da toposi u tekstu mogu biti i u pravilu jesu formalno različiti. To ćemo kratko pojasniti na prethodno navedenom primjeru rečenice „On je crnac”. Ovaj iskaz se može na strani izraza kao vlastiti stav o izboru za direktora nekoga ko je crnac formalno realizirati kao: *On nije bijelac, On je iz Afrike, On dolazi iz Sudana* i slično. U ovom slučaju bi topos afirmativnog stava prema izboru „Crnca za direktora” mogao glasniti, s obzirom u kojoj kulturi se koristi: *Smatram da je dobro što je Crnac izabran za direktora jer je to dokaz*

- a) *rasne jednakosti u SAD-u*
- b) *dobre integracije stranaca u Njemačkoj*
- c) *otvorenost bosanskohercegovačkog društva za sve različitosti.*

Na ovome konstruiranom primjeru jasno vidimo kulturnu relevantnost toposa. Npr. topos pod a) ne vrijedi u bosanskohercegovačkom društvu budući da problem *rasne jednakosti* nije dio bosanskohercegovačke kulture. U nastavku ćemo pokazati relevantnost analize toposa u analizi bolonjskog diskursa u Bosni i Hercegovini i Njemačkoj.

Najčešći topos koji se pojavljuje u bosanskohercegovačkom diskursu kako 2005. tako i 2009. godine je *Evropa*-topos formuliran u primjerima poput narednog:

Naš cilj je jasan – do 2010. godine želimo postati dijelom evropskog akademskog prostora, čemu prethodi puna privrženost bolonjskom procesu te reforma visokog obrazovanja za koju je potrebno uložiti još mnogo truda i sredstava – rekao je Muratović. (DA, 09.02.2005).

Navodimo jedan primjer, ali se on može smatrati reprezentativnim za mnogo drugih u kojima je konstruiran isti argumentacijski obrazac. Iz ovog Muratovićevog iskaza putem generalizacije izvodi se *Evropa*-topos: *Potreban nam [Bosni i Hercegovini] je bolonjski proces kako bismo postali dijelom Evrope.* Bolonjski proces je evropski proces i jasno je da je *Evropa* tu u službi argumenta. I u njemačkom diskursu nailazimo na *Evropa*-topos koji se u određenoj mjeri razlikuje od bosanskohercegovačkog:

Zufrieden mit der Entwicklung der Master- und Bachelorstudiengänge in Deutschland haben sich die Teilnehmer einer Diskussionsrunde in der Industrie- und Handelskammer (IHK) Frankfurt gezeigt. IHK-Präsident Joachim von Harbou sagte, der sogenannte Bologna-Prozeß ermögliche bis 2010 vergleichbare Studiengänge in allen europäischen Staaten und sei deshalb die „grundlegendste Hochschulreform der letzten hundert Jahre“⁹. (FAZ, 21.06. 2005, S.50).

Evropa-topos u njemačkom diskursu glasi: *Potreban [Evropi] je Bolonjski proces jer se kroz njega Evropa dalje udružuje i jača.* Na osnovu samo ova dva toposa primjećujemo različite vrste kulturne samoidentifikacije – dok se učesnici bosanskohercegovačkog diskursa ne osjećaju dijelom

⁹ Zadovoljstvo razvojem MA i BA-studijskih programa u Njemačkoj iskazali su učesnici diskusije u Industrijskoj i trgovačkoj komori (IHK) u Frankfurtu. Predsjednik IHK, Joachim von Harbou, rekao je da će tzv. Bolonjski proces omogućiti uporedive studijske programe u svim evropskim državama te tako čini najtemeljitiiju visokoškolsku reformu u zadnjih sto godina.

Evrope i u Bolonjskom procesu vide šansu i put da postanu dijelom te Evrope, dotle se u njemačkom diskursu kroz Bolonjski proces vidi put ka jačanju same Evrope.

2009. godine u njemačkom diskursu prisutni su kako zagovornici bolonjskog procesa a tako i njegovi kritičari. U narednom primjeru kritikuje se suština bolonjskog procesa:

Als die europäischen Bildungsminister sich vor zehn Jahren an einer der alten europäischen Universitäten, in Bologna, über einen europäischen Hochschulraum und ein gestuftes Studiensystem verständigten, konnten sie nicht ahnen, dass sie damit die Idee der europäischen Universität begraben würden. Im Text der Bologna-Erklärung war nur von Vergleichbarkeit und Kompatibilität der Abschlüsse die Rede. Doch in Berlin, wo man bisweilen gern den europäischen Musterknaben spielt, wurde daraus die fixe Idee, es ginge um einheitliche Abschlüsse. (...)

Die Studienstrukturreform nach Bologna ist eine schlechte Kopie angelsächsischer Systeme. Zwei ihrer entscheidenden Ziele sind nicht erreicht worden: eine größere Mobilität der Studenten sowie die internationale Anerkennungsfähigkeit der Abschlüsse. Stattdessen blüht der Provinzialismus. (...)

Für Studenten heißt die neue Bologna-Wirklichkeit: Zielstrebigkeit ohne Umwege und Sackgassen. Neugier, Erkenntnisinteresse, selbstständiges Denken – also alles, was höhere Bildung ausmacht – bleiben auf der Strecke.¹⁰ (FAZ, 19.06.2009. S.1)

Topos koji se u ovom primjeru prepoznaje, argumentacijski obrazac protiv reforme glasi: *Bolonjska reforma nije dobra jer s jedne strane nije postigla zacrtane ciljeve unutrašnjeg jačanja evropske akademske zajednice po anglosaksonskom modelu, a s druge strane uništila je tradicionalne evropske akademske vrijednosti.* Ovaj topos, konstruiran kroz prizmu tradicijskog, predstavlja kritiku često isticanog akademskog neoliberalizma anglosaksonskog modela. Za razliku od *Evropa*-toposa prisutnog u bosan-

---

¹⁰ Kad su se evropski ministri obrazovanja prije deset godina na jednom od starih evropskih univerziteta dogovorili o stvaranju evropskog univerzitetskog prostora i o stepenovanom studijskom sistemu, nisu mogli ni pomisliti da će time sahraniti ideju evropskog univerziteta. U tekstu Bolonjske deklaracije govori se o uporedivosti i kompatibilnosti diploma. Ali Berlinu koji je dosad uvijek imao ulogu uzornog evropskog dječaka, iz te deklaracije nastala je fiksna ideja da se trebaju stvoriti jednake diplome. (...) Reforma studija prema Bolonji samo je loša kopija anglosaksonskih sistema. Njena dva bitna presudna cilja nisu ostvarena: nema veće mobilnosti studenata niti ima međusobnog priznanja diploma. Umjesto toga cvjeta provincijalizam. (...) Za studente nova bolonjska stvarnost znači: odlučnost bez okolišanja i slijepih ulica. Znatiželja, interes za spoznajom, samostalno mišljenje – odnosno sve što čini više obrazovanje – nestalo je.

skohercegovačkom diskursu, iz kojeg proizilazi različitost pojmova *Bosna i Hercegovina* i *Evropa*, njemački topos vrlo jasno ističe različitost pojmova *evropski* i *anglosaksonski*. Ova razlika ukazuje na različito poimanje samog studija, studijske reforme i odnosa prema geopolitičkim pojmovima poput *Evrope*. Naime, njemački *Evropa*-topos se u odnosu na bosanskohercegovački *Evropa*-topos koristi dvojako: afirmativno i negativno. I u jednom i u drugom slučaju prisutna je neupitna samoidentifikacija sa Evropom i evropskim identitetom odnosno kulturno-političkim krugom, te, što proizilazi iz negativnog toposa, njegova različitost spram anglosaksonskog. U konačnici, ova različita upotreba *Evrope* kao argumenta u ovom diskursu ukazuje na to da se u njemačkom diskursu promišlja kroz globalni kontekst, a u bosanskohercegovačkom kroz lokalni kontekst.

ZAKLJUČAK

Lingvistička analiza diskursa, kao lingvistička disciplina koja podrazumijeva poznavanje i vladanje svim drugim lingvističkim disciplinama na nižim nivoima analize, nema samo za cilj analizu jednog diskursa. Ova metoda analize upotrebe jezika neophodna je za svako promišljanje o društvenom i kulturnom toku izraženom kroz jezičko djelovanje. Ona nudi ne samo metode i instrumente za iščitavanje kulture kroz tekst, nego i terminologiju za opis jezičkih fenomena relevantnih za takve analize i tumačenja te pokazuje odnosno naglašava međusobnu uvjetovanost kulture i jezika. Uključivanjem lingvističke analize diskursa u kulturološka istraživanja ne samo da lingvistika dobija na društvenom značaju, nego ona potvrđuje sebe kao nezaobilaznu naučnu disciplinu u svakom bavljenju pisanom kulturom odnosno tekstom. Interkulturalna filologija kao poseban vidi kulturološki orijentirane lingvistike koja ima za cilj dokumentaciju, analizu i interpretaciju kulturoloških fenomena nekom vrstom komparativne ili kontrastivne metode, donosi spoznaju o razlikama među pojedinim kulturama ili društvima.

Na primjerima analize toposa i aktera u okviru diskursa o bolonjskom procesu u Bosni i Hercegovini i Njemačkoj pokazano je kako lingvistička analiza radi te kako se kroz nju dolazi do kulturno relevantne spoznaje o ove dvije kulture. Za to je potreban u biti viši nivo generalizacije baziran na tumačenju prije svega jezikom konstruiranih indeksičkih znakova. Zaključak koji se nameće nakon analize ova dva diskursna parametra sagledana kroz protok vremena i razvoj ova dva diskursa od 1999. do 2005. i onda 2009. navode na sljedeće zaključke:

1. Bosanskohercegovačko društvo jako je ovisno o stavovima internacionalnih predstavnika u smislu promišljanja o razvoju samog društva. Kretanje u pravcu Evrope jeste cilj, pri čemu se *Evropa* shvata kao dokaz kvaliteta sama po sebi. U tom smislu se i bolonjski proces vidi kao dokaz kvalitete visokog obrazovanja a njegova implementacija u smislu približavanja Evropi i kao rješavanje problema visokog obrazovanja a uz to i nekih društvenih problema. Analiza diskursa do 2009. godine pokazala je da u Bosni i Hercegovini privreda potpuno odsutna iz promišljanja o visokom školstvu te da u reformi ne igra nikakvu ulogu. Time se bolonjski proces u Bosni i Hercegovini shvata kao reforma školstva s ciljem reforme društva odnosno bolonjski proces je dio društvenih reformi s ciljem ulaska u evropske integracije. Pri tome je jasno naglašena trenutna bosanskohercegovačka kulturna samoidentifikacija.
2. Njemačko društvo je potpuno neovisno od bilo kakvih internacionalnih faktora u visokom školstvu, a kao mjerilo razvoja visokog školstva uzima se primarno anglosaksonski, a ne neki drugi evropski prostor. U ovom diskursu je naglašena jaka evropska kulturna samoidentifikacija koja se konstruira u odnosu spram anglosaksonske. *Evropu* kao argument koriste kako zagovornici reforme u smislu jačanja tog kulturnog i svakog drugog identiteta, a tako i protivnici reforme u smislu slabljenja evropskog kulturnog identiteta. Relevantna osobitost njemačkog diskursa koja čini bitnu rezliku u odnosu na bosanskohercegovački je prisustvo predstavnika privrede u diskursu čime se bolonjski proces kao reforma visokog školstva u Njemačkoj doživljava vrlo jako kao privredna reforma, a mnogo manje kao društvena.

LITERATURA

1. Angermuller, Johannes / Maeße, Jens. Der Hochschulreformdiskurs. Thema, Gegenstand, Korpus. U: Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch. Band 2. Bielefeld: Transcript, 2014. Str. 23–36.
2. Angermuller, Johannes / Scholz, Ronny. Semantische und kommunikative Dimensionen diskursiven Wandels. Ein integrativer Ansatz zur Analyse der Macro- und Mikrostrukturen. U: Linguistische Diskursanalyse: neue Perspektiven. (Busse, Dietrich / Teubert, Wolfgang). Wiesbaden: Springer, 2013. Str. 287–320.
3. Crystal, David. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Malden/Oxford/Victoria: Blackwell, 2008⁶.

4. Fauser, Markus. Einführung in die Kulturwissenschaft. Darmstadt: WBG, 2011⁵.
5. Hajmz, Del. Etnografija komunikacije. Beograd: BIGZ, 1980. (Prijevod sa engleskog Milorad Radovanović: Dell Hymes Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1974)
6. Humboldt, Wilhelm v. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. 1830–35. <https://www.lernhelfer.de/sites/default/files/lexicon/pdf/BWS-DEU1-0215-03.pdf>. (posljednji put posjećeno 9.4.2016. u 9:05)
7. Kämper, Heidrun. Linguistik als Kulturwissenschaft. U: Sprach-Perpektiven. (Kämper, Heidrung; Eichinger, Ludwig M.). Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2007. Str. 419–439.
8. Lepper, Marcel. Philologie. Zur Einführung. Hamburg: Junius, 2012.
9. Müller-Jacquier, Bernd. Interkulturelle Kompetenz als Entschlüsselung von Zeichenbedeutung. U: Deutschunterricht 5/2008. S. 21–35.
10. Paul, Hermann. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle: Niemeyer, 1880 / 1920.
11. Posner, Roland. Kultursemiotik. U: Einführung in die Kulturwissenschaft. (Nünning, Ansgar / Nünning, Vera). Stuttgart: Metzler, 2008. Str. 39–72.

DISCOURSE ANALYSIS IN THE SERVICE OF INTERCULTURAL PHILOLOGY

ABSTRACT

The purpose of this paper is to present an analysis model called 'intercultural philology', which is aimed at documenting, analysing and interpreting culture by analysing verbal action. It uses linguistic discourse analysis as the scientific sub-discipline and employs a comparative-contrastive approach to disclose textually encoded cultural differences on the example of respective discourses about the Bologna process in Bosnia and Herzegovina and in Germany.

Key words: *language, culture, discourse, Bologna process*

Nermin Đapo | Jadranka Kolenović – Đapo

FLYNNOV EFEKT – MEĐUGENERACIJSKI PORAST REZULTATA NA TESTOVIMA INTELIGENCIJE

Sažetak: James Flynn, politolog sa Otago Univerziteta iz Novog Zelanda, analizirao je rezultate primjene testova inteligencije na reprezentativnim uzorcima iz industrijski razvijenih zemalja i zaključio da dolazi do međugeneracijskog porasta prosječnih rezultata na svakom testu. Prema ovom autoru, populacijski porast rezultata na testovima inteligencije nazvan je Flynnov efekt. Međugeneracijski porast veći je za testove koji mjere fluidnu inteligenciju nego za testove koji mjere kristaliziranu inteligenciju. Kontekstualni faktori odgovorni za povećanje intelektualnih sposobnosti mogu biti biološki, psihološki, socijalni i kulturalni. U ovom radu prikazane su neka od najprominentnijih objašnjenja Flynnovog efekta. Razumijevanje Flynnovog efekta upotpunjuje naše znanje o prirodi inteligencije, naročito o ulozi interkacije genetskih i okolinskih faktora u njenom ontogenetskom razvoju.

Ključne riječi: *Flynnov efekt, inteligencija, međugeneracijske razlike*

UVOD

Za procjenu inteligencije koristi se psihološki test – standardizirani postupak za mjerenje intelektualnih sposobnosti. Tako na primjer, Ravenovim progresivnim matricama mjeri se sposobnost apstraktnog rezoniranja, a Mill Hill skalom rječnika verbalne sposobnosti. Praktična upotreba rezultata koji osoba postigne na testu inteligencije moguća je tek nakon što se test normira, tj. kada se bruto rezultati pretvore u neku od standardnih mjernih skala jer se tek tada individualni rezultat može uporediti sa referentnom tačkom (aritmetičkom sredinom i standardnom devijacijom) skale. Normiranje se provodi na reprezentativnom uzorku što omogućava određivanje položaja individualnog rezultata u distribuciji rezultata po-

pulacije. Rezultat koji osoba postigne na testu inteligencije obično se pretvara u koeficijent inteligencije (IQ). Prosječna populacijska vrijednost IQ za određenu dobnu grupu iznosi 100, a standardna devijacija 15 bodova.

Šta se dešava sa rezultatima populacije na testovima inteligencije tokom dužeg vremenskog perioda? Premda je za očekivati da prosječna populacijska vrijednost IQ-a uvijek iznosi 100, zapravo nije tako. Prosječna vrijednost IQ-a iznosi 100 sve dok je uzorak na kojem su utvrđene norme dobar reprezentant korepondirajuće populaciju. Međutim, intelektualne sposobnosti populacije se mijenjaju (uglavnom povećavaju). Stoga se testovi inteligencije nakon određenog vremena normiraju na novim uzorcima za standardizaciju. Osim toga, testovi se revidiraju promjenom postojećih i / ili dodavanjem novih zadataka.

Promjene u uradcima na testovima inteligencije kroz duži vremenski period mogu se ispitivati na dva načina: longitudinalnim istraživačkim nacrtom u kojem se uspoređuju kohorte osoba istog dobnog uzrasta rođenih u različitim vremenskim periodima ili primjenom dvije verzije istog testa na jednoj grupi ispitanika, pri čemu je jedna od ove dvije verzije testa revidirana izmjenom prethodnih i dodavanjem novih zadataka. Poređenjem ovako dobivenih rezultata dolazi se do informacija o populacijskim promjenama uradaka na testovima inteligencije.

U nekoliko opsežnih longitudinalnih studija provedenih tokom prve polovine prošlog vijeka utvrđen je populacijski porast inteligencije mjerene standardiziranim testovima inteligencije. Tako je u periodu od 1917. do 1943. godine utvrđen porast prosječnih vrijednosti kod američkih regruta koji je za jednu dekadu iznosio 4.4 IQ boda (Tuddenham 1948). Povećanje populacijskih vrijednosti utvrđeno je i na Stanford-Binetovoj skali inteligencije. Upoređivanjem deskriptivnih vrijednosti za normative uzorke verzija iz 1937. i 1972. godine utvrđen je porast za sve dobne grupe. Najveći porast utvrđen je za djecu predškolskog uzrasta i u prosjeku iznosio je 10 IQ bodova, a nešto manji porast utvrđen je za djecu uzrasta od 15 i više godina. Wechsler (1981) je na normativnom uzorku ispitanika primjenio WAIS konstruisan 1953. i revidiranu verziju (WAIS-R) iz 1978. godine. U odnosu na revidiranu verziju, ispitanici su u prvoj verziji u prosjeku postigli rezultate više za 7,5 bodova. Lynn (1982) je također utvrdio međugeneracijski porast na standardiziranim testovima inteligencije na kohortama ispitanika iz Japana.

James Flynn, politolog sa Otago Univerziteta iz Novog Zelanda, prvi je proveo sistematičnu i detaljnu analizu promjene rezultata na testovima inteligencije i utvrdio porast prosječnih rezultata na svim uzorcima iz industrijski razvijenih zemalja (Flynn 1987). Općenito vrijedi da su prosječni

rezultati različitih grupa ispitanika na različitim testovima inteligencije u stalnom porastu. Herrnstein i Murray (1994) populacijski porast rezultata na testovima inteligencije nazvalisu Flynnov efekt. S obzirom na to da se porast najčešće određuje za vremenski raspon od 30 godina, Flynnov efekt još se naziva i međugeneracijski porast rezultata na testovima inteligencije.

Dva ključna rada u kojima James Flynn izvještava o populacijskim porastima prosječnih rezultata na testovima inteligencije objavljena su 1984. i 1987. godine. Dvije godine prije prvog Flynnovog rada, Richard Lynn (1982) prikazao je rezultate o porastu rezultata na testovima inteligencije na kohortama ispitanika iz Japana. Stoga je Rushton (1999) predložio da se populacijski porast rezultata na testovima inteligencije nazove „Lynn – Flynnov efekt”. Hronologija objavljivanja radova mogla bi biti dovoljan argument da se između Lynna i Flynna podijele zasluge i fenomen nazove kako je to predložio Rushton. Međutim, Flynn u svom radu iz 1984. navodi kako su dokazi o porastu rezultata na testovima inteligencije objavljeni na drugim mjestima pri čemu se referira na svoj rad iz 1982. objavljen u *Bulletin of the British Psychological Society*. Osim toga, o porastu prosječnih vrijednosti inteligencije prije oba autora pisao je Philip Vernon 1979. godine, pa bi se prema argumentu hronološkog redoslijeda fenomen mogao nazvati i „Flynn – Vernonov efekt”. Premda među autorima još uvijek nema jedinstvenog stava o doprinosu Richarda Lynna, pa prema tome niti slaganja o nazivu fenomena, nedvosmislena je činjenica da je ključnu ulogu u skretanju pažnje naučne javnosti na ovaj fenomen imao Flynn jer je prvi sistematizirao rezultate istraživanja. Stoga će se u našem radu koristiti već etablirani termin „Flynnov efekt”.

Flynnov efekt utvrđen je za podatke iz mnogih zemlja, između ostalih: Australija, Austrija, Belgija, Brazil, Velika Britanija, Kanada, Kina, Danska, bivša Istočna i Zapadna Njemačka, Francuska, Izrael, Japan, Holandija, Novi Zeland, Sjeverna Irska, Norveška, Švedska, Švicarska, SAD (Flynn 1994). Najveći porast utvrđen je u Belgiji i Holandiji, i iznosio je 21 bod za vremenski raspon od 30 godina, a najmanji u Danskoj i Švedskoj, gdje je iznosio 10 bodova za isti vremenski raspon. Porast je utvrđen i u nerazvijenim zemljama, kao što su Sudan (Khaleefa, Sulman i Lynn, 2009), Kenija (Daley i sur. 2003), Dominikanska Republika (Meisenberg i sur, 2005), nerazvijena područja Brazila (Colom i sur. 2007). Brouwers i saradnici (2008) izvještavaju o Flynnovom efektu u 45 zemalja.

Međugeneracijski porast na testovima inteligencije zapravo je očekivan. Međutim, za istraživače je bio neočekivan rezultat prema kojem je međugeneracijski porast veći na testovima fluidne inteligencije nego na testovima kristalizirane inteligencije. Fluidna inteligencija odnosi se na

procesiranje informacija i sposobnost rezoniranja s ciljem razumijevanja odnosa i apstraktnih propozicija (Stankov 2000). Kristalizirana inteligencija odnosi se na usvajanje, zadržavanje, organiziranje i konceptualizaciju informacija (Chamorro-Premuzic i Furnham 2005). Verbalno razumijevanje, poznavanje semantičkih relacija i leksičko znanje, blisko su povezani sa kristaliziranom inteligencijom. Promjene u kvalitetu školovanja i drugi okolinski faktori snažnije utječu na kristaliziranu nego na fluidnu inteligenciju, dok biološki status organizma snažnije utječe na fluidnu nego na kristaliziranu inteligenciju. S obzirom da je u proteklih 100 godina došlo do značajnih kvantitativnih i kvalitativnih promjena sistema obrazovanja, za očekivati je da međugeneracijski porast bude veći na testovima kristalizirane inteligencije (npr. vokabular, aritmetika ili opće znanje). Međutim, za kristaliziranu inteligenciju utvrđenje relativno nizak porast, pa čak u nekim slučajevima i opadanje. Znatno veći porast utvrđenje za testove fluidne inteligencije. U tabeli 1. navedene su vrijednosti porasta na deset subtestova WISC-a za period od 1947/1948. do 2002. godine na američkoj populaciji (preuzeto iz Flynn 2007). Najmanji porast utvrđen je na subtestovima kristaliziranih sposobnosti: Informacije (2 boda), Aritmetika (2 boda) i Rječnik (4 boda), a znatno više na subtestovima fluidnih sposobnosti: Sličnosti (24 boda) i Strip (21,5 bodova), Kohsove kocke (17,35).

Tabela 1. IQ porast WISC –WISC-IV (od 1947/48 do 2002)

Subskale	IQ porast (SD=15)
Informacije	2,15
Aritmetika	2,30
Rječnik	4,40
Shvatanje	11,00
Dopunjavanje slika	11,70
Slaganje kocaka-Kohs	15,90
Sklapanje figura	17,35
Šifra	18,00
Strip	21,50
Sličnosti	23,85

Tokom vremenskog raspona od 30 godina Flynn (2007) je utvrdio sljedeće poraste: 20 bodova na kulturalno nepristrasnim testovima fluidne inteligencije (npr. Ravenove progresivne matrice), 10 poena na testovima

fuidnih sposobnosti koji nisu kulturalno reducirani (npr. verbalne analogije ili nizovi), 10 do 15 bodova na ukupnom rezultatu na Wechslerovom testu inteligencije, 9 bodova na verbalnom dijelu Wechslerovog testa i drugih verbalnih testova kristaliziranih sposobnosti, i veoma mali porast na testovima akademskog postignuća.

Flynnov efekt privukao je veliku pažnju brojnih istraživača iz različitih oblasti kojima je posebno interesantan bio nalaz da je porast na testovima fluidne inteligencije veći u odnosu na porast na testovima kristalizirane inteligencije. Period od sto godina nije dovoljan za dramatične genetske promjene koje bi se mogle manifestirati u promjeni uratka na testovima inteligencije. Stoga među autorima postoji konsenzus da uzroke relativno visokog porasta rezultata na testovima fluidne inteligencije treba tražiti u okolinskim faktorima. U literaturi je predloženo nekoliko socioloških, psiholoških i bioloških objašnjenja Flynnovog efekta. U ovom radu prikazana su najprominentnija objašnjenja: Schoolerove o okolinskoj kompleksnosti, Greenfieldove o historijskoj evoluciji kulturalnog fenotipa inteligencije, Williamsove o socijalizacijskim praksama u školi i obiteljskom domu, Lynnova nutricionarna hipoteza i na kraju Dickens – Flynnov model u kojem se međugeneracijski porast objašnjava efektima socijalnih multiplikatora.

KOMPLEKSNOST OKOLINE

Carmi Schooler (1998) polazi od postavke da društvene strukture utječu ne samo na psihološke karakteristike pojedinca nego i na način na koji se ove karakteristike izražavaju na ponašajnom planu. Odnos između struktura društva, uvjeta okoline i intelektualnog funkcioniranja su višesmjerni. Kulturalne i društvene strukture utječu na intelektualno funkcioniranje pojedinaca koji su dio tih struktura. S druge strane, ove strukture utječu na uvjete okoline, ali su i pod njihovim utjecajem. U tumačenju Flynnovog efekta najvažnija odlika okoline je njena kompleksnost koja doprinosi sadržaju kulture i intelektualnom funkcioniranju pojedinaca. Porast kompleksnosti okoline započeo je sa industrijskom revolucijom. Prema Schoolerovoj (1998) porast općeg nivoa intelektualnog funkcioniranja uzrokovan je porastom kompleksnosti okoline.

Kompleksnost okoline pojedinca određena je kvalitetom i kvantitetom stimulusa i zahtjevima okoline. Što su stimulusi raznovrsniji (jer je okolina kompleksnija), veći je kognitivni napor (jer je potrebno razmotriti veći broj obilježja). Razvoj intelektualnih kapaciteta uvjetovan je stepe-

nom potkrepljenja kognitivnih napora: što je potkrepljenje veće, značajniji je tempo razvoja inteligencije.

Izvore dokaza za svoju tvrdnju Schoolerova nalazi u sociološkim teorijama i rezultatima empirijskih istraživanja. Inkeles i Smith (1974, prema Schooler, 1998) ispitivali su efekte industrijalizacije i modernizacije u nekoliko zemalja u razvoju (Argentina, Bangladeš, Čile, Indija i Izrael) na uzorku od 6000 ispitanika. Utvrdili su da je modernizacija povezana sa otvorenošću (engl. *open-minded*) i kognitivnom fleksibilnošću. Rezultati longitudinalnog istraživanja Kohna i Schoolera (1983, prema Schooler 1998) o psihološkim efektima uslova rada ukazuju na moguće mehanizme odgovorne za promjene kognitivnog funkcioniranja uvjetovane industrijalizacijom i modernizacijom. Naime, ključni rezultat njihovog istraživanja je da intelektualno izazovni uvjeti rada i mogućnost obavljanja kompleksnih poslova, koji omogućavaju samo-upravljanje vlastitim resursima, dovode do porasta kognitivne fleksibilnosti. S druge strane, uvjeti rada koji ograničavaju intelektualnu izazovnost i samo-upravljanje smanjuju intelektualnu fleksibilnost. Kauzalna veza između uvjeta rada i intelektualnog funkcioniranja potvrđena je u drugim istraživanjima provedenim u različitim radnim sredinama i na različitim dobnim grupama (Schooler 1998).

Kompleksnost okoline povećava se s tehničkim i ekonomskim razvojem društva. U povijesnim razmjerama, industrijska revolucija pokrenula je proces povećanja kompleksnosti okoline. Povećanje kompleksnosti dešava se i kod pomjeranja stanovništva iz ruralnih u urbana područja, kao i iz predmodernih agrikulturalnih u komercijalna i zanatska zanimanja.

Prema Schoolerovoj hipotezi, međugeneracijski porast prosječnih rezultata na testovima inteligencije predstavlja stvarni porast intelektualnog funkcioniranja, uzrokovanog velikim dijelom porastom kompleksnosti svijeta u kojem živimo.

KULTURALNA EVOLUCIJA IQ-A

Patricia Greenfield (1998) u objašnjenju Flynnovog efekta polazi od stajališta prema kojem je inteligencija konstrukt definiran prije svega onim što se u jednoj kulturi smatra adaptivnim. Stoga test inteligencije nije univerzalno prihvatljiv jer mjeri ono što zapadnjaci misle da je inteligencija.

Greenfieldova (1998) smatra da objašnjenje promjena rezultata na testovima inteligencije podrazumijeva identifikaciju historijskih promje-

na u međusobno povezanim ekokulturalnim nišama: tehnologiji, urbanizaciji i formalnom obrazovanju. Kao ilustraciju međusobne povezanosti ova tri područja i njihove povezanosti sa promjenama u inteligenciji, Greenfieldova navodi rezultate Wheelerovog istraživanja provedenog 30-ih i 40-ih godina prošlog stoljeća. Wheeler je ispitivao inteligenciju djece iz planinskih područja Istočnog Tennesseea. Tokom perioda od 10 godina, porast rezultata na testovima inteligencije iznosio je 11 bodova. U ovom periodu desile su se značajne okolinske promjene. Između ostalog, izgrađen je novi cestovni sistem koji je stanovnicima planinskog područja omogućio jednostavniji pristup urbanim sredinama, povećan je broj djece koja se školuju, poboljšana je tehnička opremljenost škola, povećan je broj učionica i unaprijeđen je trening učitelja.

I rezultati nekih drugih istraživanja govore u prilog tvrdnje da su za porast rezultata na testovima inteligencije odgovorni tehnološki napredak, urbanizacija i formalno obrazovanje. Tako npr. u eksperimentu McFie (1961, prema Greenfield 1998) učenici tehničke škole su testirani verbalnim testom i Koshovim kockama. Nakon dvije godine primijenjeni su isti testovi. Utvrđen je značajan napredak na Koshovim kockama, ali ne i na testu verbalnih sposobnosti. Također, brojni su rezultati istraživanja prema kojima formalno obrazovanje ima pozitivan efekt na IQ. Schmidt (1960, prema Greenfield 1989) i Cahan i Cohen, (1989) pokazali su da varijabilnost u obrazovnom iskustvu ima veću prediktivnu snagu za postignuće na testu inteligencije od varijabilnosti hronološke dobi. Nadalje, formalno obrazovanje indirektno utječe na porast IQ i preko interakcije majke i djeteta. Čak i minimalno obrazovane majke imaju pozitivan efekt na IQ djece.

Greenfieldova kao najvažniji mehanizam koji objašnjava relativno velik porast na neverbalnim testovima inteligencije pronalazi u porastu upotrebe vizuelnih sredstava komunikacija i informacijskih tehnologija. Osnovna karakteristika novih medija je spacijalna i ikonička reprezentacija. Prema Greenfieldovoj (1998), primjer novih tehnologija koji doprinose porastu neverbalnog IQ su videoigre. Videoigre doprinose razvoju vještina vizuelno- spacijalne reprezentacije i ikoničkih predstava. Mnogi su primjeri videoigara koje zahtijevaju slične mentalne procese kao i zadaci iz neverbalnih testova inteligencije. Npr. popularna igra Tetris slična je zadacima redanja blokova ili oblika u WISC-u ili analizi sklopova iz Stanford-Binetove skale inteligencije. Osim toga, vizuelni oblici komunikacije, kao i zadaci iz mnogih neverbalnih testova inteligencije, temelje se na ikoničkoj, tj. analognoj, a ne na simboličkoj reprezentaciji. Zadaci iz neverbalnih testova inteligencije također se temelje na analognoj reprezentaciji.

Greenfieldova zaključuje kako je sa razvojem novih tehnologija i vizuelnih komunikacija došlo do većeg korištenja analognih oblika reprezentacije a time i razvoja korespondirajućih unutrašnjih formi mentalne reprezentacije, što je na kraju dovelo do specifičnog sklopa porasta rezultata na testovima inteligencije.

UTJECAJ OBRAZOVANJA I PORODICE

Wendy Williams (1998) je objašnjenje Flynnovog efekta tražila u globalnim društvenim promjena koje su se odvijale tokom druge polovine 20. vijeka. Identificirala je dvije grupe faktora koji najvjerojatnije doprinose međugeneracijskim promjenama rezultata na testovima inteligencije: obrazovni i porodični. Neki faktori doprinose povećanju, dok drugi smanjenju populacijskih rezultata.

Obrazovni faktori su brojni: povećanje broj godina školovanja i broja školskih sati, promjene u zastupljenosti vizuelnih sadržaja koja djeca koriste u školi i slobodnom vremenu, smanjenje prakse čitanja, promjene u sadržaju instrukcije, promjene u koncepcijama udžbenika i vremena instrukcije, prakse podučavanja rješavanja zadataka iz testova inteligencije i povećanje novčanih izdvajanja za obrazovanja.

U drugoj polovini prošlog vijeka broj godina školovanja znatno se povećao. Npr. u SAD-u je 1930. godine u prosjeku školovanje trajalo osam do devet, a 1990. godine 14 godina (Bronfenbrenner, McClelland, Wethington, Moen i Ceci, 1996, prema Williams, 1998). Cahan i Cohen (1989) koristeći kohortno-sekvencijalnu analizu pokazali su da obrazovanje povećava i kristaliziranu i fluidnu inteligenciju. U istraživanju je učestvovalo 11,000 učenika četvrtih, petih i šestih razreda osnovnih škola u Izraelu. Autori su poredili postignuća djece koja su gotovo iste hronološke dobi, ali pohađaju različite razrede (zbog granične vrijednosti hronološke dobi za upis u školu). Na većini testova fluidnih i kristaliziranih sposobnosti utvrđeno je da jedna godina školovanja ima značajniji efekt od jedne kalendarske godine.

Mogući doprinos u porastu rezultata na testovima inteligencije Williamsova nalazi u igrama i igračkama koja često zahtijevaju mentalnu manipulaciju, što uvjetuje razvoj vizuelno-spacijalnih sposobnosti potrebnih za rješavanje zadataka iz testova fluidne inteligencije. Osim toga, izloženost vanjskim podražajima, koji su i kvalitetom i kvantitetom znatno veći u odnosu na prethodne povijesne periode mogu utjecati na brzinu

i kapacitet procesiranja informacija. Sadržaji kao što su mozgalice, zagonetke, labirinti, danas su djeci dostupniji nego prije a u mnogim testovima inteligencije nalaze se zadaci slični onima iz časopisa za djecu.

S druge strane, djeca danas znatno manje vremena provode u čitanju. Williamsova (1998) navodi rezultate istraživanja koji ukazuju da djeca čitaju jako malo, često samo 5 minuta na dan (za razliku od 5 do 8 sati koliko u prosjeku dnevno provode ispred televizora ili uz video – igre), što je znatno manje u odnosu na prethodne periode. Danas su djeca manje izložena printanim sadržajima, bliski su im geometrijski oblici, sklopovi i slikovne reprezentacije. Williamsova zaključuje da u ovim promjenama treba tražiti najvjerojatniji razlog za relativno manji porast kristalizirane inteligencije i relativno veći porast fluidne inteligencije.

Nadalje, obrazovne prakse tokom zadnje polovine prošlog vijeka dramatično su se promijenile. Značajno se smanjilo vrijeme koje učenici provedu u učenju, manji je naglasak na tzv. „mehaničkom učenju” (tj. zapamćivanju sadržaja), dok se „fluidne” vještine mišljenja znatno više prakticiraju. Danas djeca više vremena provode u aktivnostima povezanim sa sadržajima koji zahtijevaju manuelnu i mentalnu manipulaciju u poređenju sa tradicionalnim prisutopom „papir-olovka”. Znatno manje usvajaju deklarativno, a više proceduralno znanje. Povećanje proceduralnog i strategijskog znanja doprinosi porastu rezultata na testovima fluidne inteligencije; sadržaji koji zahtijevaju taksonomsko i kategorijalno rezoniranje mogu dovesti do porasta na testovima analogija i nizova, dok opadanje činjeničnog znanja doprinosi opadanju rezultata na testovima kristalizirane inteligencije.

Do značajnih promjena došlo je u sadržaju i strukturi udžbenika. Williamsova navodi rezultate istraživanja Hayes i saradnika (Hayes, Wolfer i Wolfer, 1996, prema Williams, 1998), prema kojima su udžbenici zadnjih 30 godina prošlog vijeka postali jednostavniji. Smanjenje obima činjeničnih informacija može uvjetovati trend opadanja kristalizirane inteligencije i posljedično omogućiti više vremena za izgrađivanje vještina fluidne inteligencije.

Na kraju, Williamsova navodi kako se danas znatno više novca izdvaja za obrazovanje. U SAD-u realni troškovi za obrazovanje u periodu od 1967. do 1991. godine porasli su za 61%. Veća ulaganja doprinose povećanju kvalitete obrazovanja za sve učenike.

Druga grupa faktora odnose se na porodično okruženje. Trend prema manje brojnim porodicama implicira i veće resurse za djecu, tj. veće mogućnosti materijalnih ulaganja (npr. nabavka kompjutera, plaćanje in-

strukcija i tutora, različiti programi, bolje škole i sl.), što može indirektno dovesti do porasta rezultata na testovima inteligencije. Povećanje obrazovanosti roditelja sljedeći je faktor koji može doprinijeti Flynnovom efektu. Obrazovaniji roditelji u prednosti su u odnosu na neobrazovane ili nedovoljno obrazovane roditelje jer mogu podučavati djecu informacijama relevantnim za uradak na testovima inteligencije. Williamsova navodi kako postoje brojni dokazi o snažnoj povezanosti između roditeljskih stilova odgoja i kognitivnih kompetencija djece. Ovaj odnos može biti direktan ili indirektan. Npr. kvalitetna afektivna veza između majke i djeteta povezana je sa mentalnim sposobnostima i uspjehom u školi (Estrada, Arsenio, Hess i Holloway, 1987, prema Willians 1998); utvrđena je tendencija da majke sa višim IQ imaju i efektivnije stilove odgoja (Scarr 1992). Na kraju, od porodičnih faktora koji mogu doprinijeti objašnjenju Flynnovog efekta, treba navesti i promjene u nivou stresa koje doživljavaju majke tokom trudnoće. Biološke reakcije uzrokovane stresom, prije svega hormonalne promjene, mogu negativno utjecati na intrauterini razvoj. Tokom prve polovine prošlog vijeka desila su se dva svjetska rata, tako da su majke bile izložene mnogim stresnim iskustvima. U drugoj polovini prošlog vijeka, uvjeti života, zdravstvena njege i prehrambene navike znatno su bolje u poređenju sa prvim dekadama prošlog vijeka.

NUTRICIONA HIPOTEZA

Prema nutricionjoj hipotezi, za međugeneracijski porast IQ-a odgovorne su prehrambene navike. Lynn (1990) navodi nekoliko pokazatelja koji govore u prilog nutricionje hipoteze: poboljšanje prehrambenih navika u ekonomski razvijenim zemljama u periodu porasta prosječnih rezultata na testovima inteligencije (dokaz poboljšanja prehrambenih navika je populacijsko povećanje prosječne visine); povećanja veličine mozga tokom druge polovine prošlog vijeka; rezultatima istraživanja na blizancima sa različitim porođajnim težinama (sa povećanjem tjelesne težine, tj. težine mozga, povećava se i rezultat na testu inteligencije u kasnijoj dobi); nutricionni faktor značajno više utiče na fluidne sposobnosti, za koje je i utvrđen relativno veći porast (u studijama na blizancima utvrđeno je da je fluidna inteligencija osjetljivija na varijacije nutricionog faktora nego kristalizirana inteligencija); rezultati istraživanja prema kojima do porasta rezultata na testovima inteligencije dolazi i kod djece od jedne i dvije godine života, što se ne može objasniti okolinskim faktorima, npr. kognitivno stimulirajućom sredinom.

Lynn (1998) smatra da se treba praviti razlika između porasta izvorne inteligencije (engl. *genuine intelligence*) i prividne inteligencije (engl. *spurious intelligence*). Porast od 3 boda po dekadi, utvrđen za Wechslerove testove predstavlja porast izvorne inteligencije. Lynn i Hampson (1986, prema Lynn 1998) utvrdili su porast od 2,7 boda na Ravenovim matricama u boji kod djece dobi između 5 i 11 godina. Veći porasti, npr. na Ravenovim matricama, u nekoliko evropskih zemalja zapravo je porast prividne inteligencije. Ovaj porast ne ukazuje na porast inteligencije *per se*, već na porast specifičnih vještina rješavanja problema i može se objasniti efektom treninga.

Sigman i Whaley (1998) smatraju da se uporište za nutricionu hipotezu može naći u rezultatima istraživanja prema kojima postoji veza između prehrambenih navika i inteligencije¹, prije svega studija djece hospitalizirane zbog poremećaja u ishrani, korelacijskih studija o konzumiranoj hrani i kognitivnim učincima, te studijama efekata konzumacije vitamina i minerala kao dodataka prehrani na kognitivni uradak. Rezultati ovih istraživanja ukazuju da poremećaji u prehranbenim navikama (posebno ako su hronične prirode) ograničavaju intelektualni razvoj i funkcioniranje, dok adekvatna prehrana ima pozitivan efekt na razvoj motornih vještina kod novorođenčadi i predškolske djece. Nadalje, u nekim studijama (provedenim u Meksiku, Kolumbiji i Guatemali) pokazalo se da adekvatna prehrana ima pozitivan efekt i na školsko postignuće i intelektualne sposobnosti. Rezultati studija u kojima se ispitivao efekt vitaminskih dodataka prehrani na inteligenciju su nekonzistentni.

Premda rezultati istraživanja ukazuju na vezu između nutricionog faktora i inteligencije, priroda ovog odnosa nije jasna. Vjerovatno je ova povezanost posredovana drugim faktorima. Na primjer, neadekvatna prehrana ima negativne efekte na razvoj mozga, što može dovesti do nižih kognitivnih učinaka. Međutim, neadekvatna prehrana može djelovati tako da kod djece inducira stanja neaktivnosti, smanjene pažnje, iritabilnosti, što indirektno može dovesti do nižeg kognitivnog učinka. Sigman i Whaley (1998) zaključuju da nutricionni faktor rijetko djeluje sam u oblikovanju intelektualnih vještina.

---

¹ Autori skreću pažnju na neke metodološke probleme istraživanja u kojima se ispituju prehrambene navike. Osnovni problem je mjerenje prehrambenih navika. Najčešće korišteni metod je procjena na osnovu antropometrijskih vrijednosti, što, prema autorima, zapravo ne pruža informacije o kvaliteti prehrambenih navika. Osim toga, nutricionna adekvatnost varira sa drugim potencijalnim determinantama inteligencija. Precizno dokumentovane promjene u nutricionim navikama u dužem vremenskom periodu na nacionalnim nivoima ne postoje, osim u nekoliko izuzetaka, kao što je npr. Japan. Povećanje visine ljudi nije siguran pokazatelj povećanja kvalitete prehrambenih navika.

EFEKT SOCIJALNIH MULTIPLIKATORA

Flynn (2007) navodi dva paradoksalna nalaza analize međugeneracijskog porasta prosječnih vrijednosti na testovima inteligencije. Prvi je paradoks faktorske analize. Naime, porast rezultata na testovima fluidnih i općih sposobnosti znatno je veći od porasta na testovima kristaliziranih sposobnosti, posebno onih koji se odnose na opće znanje, bogatstvo rječnika ili matematičke sposobnosti. Kako je moguće da ljudi generalno postaju inteligentniji a da se ne povećava kapacitet općih informacija, vokabular ili sposobnosti rješavanja aritmetičkih problema? Drugi je tzv. paradoks identičnih blizanaca. Rezultati mnogih studija ukazuju na veću važnost genetskih u odnosu na okolinske faktore u objašnjenju individualnih razlika rezultata na testovima inteligencije. Neisser i saradnici (1996) navode da je heritabilitet u kasnoj adolescenciji oko 0,75. Međutim međugeneracijski porast je toliko velik da ukazuje na veći značaj okolinskih faktora. Kako je moguće da efekat okoline istovremeno bude tako slab i tako snažan?

Rješenje ova dva paradoksa predložili su Dickens i Flynn (2001). Prema tradicionalnom shvatanju, genetski i okolinski faktori su nezavisni. Dickens i Flynn predložili su model prema kojem se pretpostavlja snažan recipročni kauzalni odnos između fenotipskog IQ-a i okoline, koji uvjetuje korelaciju između gena i okoline. Tri obilježja modela rješavaju paradoks identičnih blizanaca (Dickens i Flynn, 2001). Najprije, recipročni kauzalni odnos između fenotipskog IQ i okoline dovodi do pozitivne korelacije između okoline i genotipa, što maskira snagu okolinskih faktora. Nadalje, recipročni kauzalni odnos između IQ i okoline producira efekt multiplificiranja koji uvećavaju i genetske i okolinske prednosti preko procesa u kojem visoki IQ dovodi osobe u bolju okolinu, koja uzrokuje visok IQ čime se krug zatvara i ponavlja. Na kraju, autori pretpostavljaju da najmanje tri aspekta ovih procesa dovode do uprosječivanja mnogih okolinskih utjecaja. Ne samo da fenotipski IQ utječe na okolinu, nego i na IQ drugih osoba iz dijeljene okoline. IQ drugih pod utjecajem je prosječnog IQ društva. Prema tome, kada neki vanjski faktori dovode do porasta IQ-a drugih osoba, ovo će unaprijediti okolinu drugih, što opet dovodi do porasta IQ-a te osobe. Autori ovaj proces nazivaju socijalno multipliciranje.

Pretpostavimo da je osoba X rođena sa genetski nešto iznadprosječnom sposobnosti okulomotorne koordinacije, fizičke snage i refleksa. S obzirom na dispozicije, osoba X u košarci je bolja od svojih vršnjaka. Osim toga, vjerovatno će osjećati i zadovoljstvo igrajući košarku. Osjećaj zadovoljstva može uvjetovati da osoba vježba sve više i više, da se uključi u školski klub, ide na takmičenja, traži profesionalnog trenera, posmatra

i analizira utakmice profesionalnih klubova. Osoba se zapravo nalazi u obogaćenom okruženju. Ukoliko bi u jednoj vremenskoj tački izmjerili efekat bilo kojeg pojedinačnog okolinskog faktora na „košarkašku kompetenciju”, efekat bio bi slab. Okolinski faktori redaju se kaskadno u funkciji vremena i multipliciraju efekte ranijih faktora. Statičkim, vremenski fiksnim modelom nije moguće prepoznati snagu okolinskih faktora (Dickens i Flynn, 2001). Interakcija između vještina koje su pod genetskim utjecajem i okoline djeluje kao jedna vrsta multiplikatora. Svako povećanje kompetencija povezano je sa boljom okolinom dok, s druge strane, očekuje se da bolja okolina nastavi da potiče kompetencije. I veoma male genetske prednosti mogu kumulativnim efektom dovesti do veoma značajnih razlika u kompetencijama. Pokretačka sila za multiplikatore mogu biti šire društvene promjene koje u malim koracima podižu prosječnu kompetenciju društva. S druge strane, čak i ove male promjene djelovat će mehanizmom povrate sprege na poboljšanje učinaka svake osobe kroz interakciju sa motiviranim i posvećenim grupama i pojedincima i povećanje podrške dostupne iz okoline. Mala povećanja individualnih učinaka poboljšavaju kvalitet okruženja grupe. Dickens i Flynn društvene faktore koji djeluju na razvoj kompetencija nazivaju socijalnim multiplikatorima. Socijalni multiplikatori djeluju između generacija, dok individualni multiplikatori, koji omogućavaju izbor adekvatnog okruženja, djeluju unutar generacije. Prvi su inicirani globalnim okolinskim promjenama tokom vremena, drugi genetskim individualnim razlikama.

Dakle, socijalni multiplikatori dovode do značajnog međugeneracijskog porasta IQ. Dickens i Flynn (2001) navode niz okolinskih faktora koji djeluju kao okidači međugeneracijskog porasta inteligencije: povećanje kognitivne kompleksnosti poslova, koja se povećala zahvaljujući industrijalizaciji; promjena u kvaliteti slobodnog vremena, koje uključuje čitanje, rješavanje problema, igranje misaonih igara (npr. šaha); radio i TV programi; različiti aparati i mašine povećavaju kognitivne zahtjeve; manji broj djece u porodicama, što omogućava kvalitetniji odgojni angažman roditelja. Važno je naglasiti da nije nužno da su promjene velike – one su obično široke i perzistentne, što je dovoljno da iniciraju djelovanje individualnih i socijalnih multiplikatora. Osoba koja obavlja kognitivno zahtjevniji posao (ili pohađa kognitivno zahtjevniju školu) u odnosu na svoje roditelje, vjerovatno će birati kognitivno zahtjevnije slobodno vrijeme (npr. čitanje, rješavanje ukrštenica, igranje šaha i sl.), vjerovatno će birati inteligentnijeg supružnika itd. Osoba na taj način bira i organizira kognitivno „kvalitetniju” okolinu (individualni multiplikatori). Sve navedeno potiče razvoj inteligencije te osobe, što opet uvjetuje daljnje poboljšanje okoline. Isto-

vremeno, slični procesi dešavaju se i kod drugih osoba. Njihovi kognitivni kapaciteti se povećavaju, što osobe dovodi u kvalitetniju okolinu. Socijalne promjene uvjetuju daljnje promjene na individualnom nivou, itd. Male početne razlike na kraju mogu dovesti do velikih kumulativnih promjena².

Ceci i saradnici (2003) smatraju da koncept multiplikatora ima značajne teorijske i praktične implikacije. Praktične implikacije ogledaju se u identifikaciji individualnih i socijalnih multiplikatora na koje treba fokusirati pažnju u programima obrazovnih intervencija. Pozitivni katalizirajući efekat može imati adekvatan izbor okoline. Azmitia (1988, prema Ceci i sar. 2003) je pokazao u svom istraživanju da petogodišnjaci – početnici u konstrukciji predmeta sa Lego kockicama, a koji kockice slažu sa naprednijim vršnjacima, značajno unaprijede svoj uradak; napredak se pokazao i kada su ova djeca bila testirana na sličnim zadacima ili na zadacima transfera vještina. Međutim, ovakav napredak nije utvrđen u situacijama kada su djeca učila slagati kockice sama ili sa vršnjacima – početnicima. Multiplicirajući efekat mogu imati i drugi obrazovni faktori. Čak i raspored sjedenja u učionici može imati multiplicirajući efekat, ako u istoj klupi sjede učenici sličnih sposobnosti. Ovakav raspored sjedenja smanjuje izloženost disktraktorima, može dovesti do viših rezultata, što opet djeluje motivirajuće i povećava mogućnost boljih rezultata u učenju novih nastavnih sadržaja. Nadalje, smanjenje veličine razreda također može djelovati na smanjenje disktraktibilnosti, što opet može dovesti do povećanja kompetencija. Programi koji su usmjereni na kognitivno obogaćivanje, trebali bi uključivati podučavanje vještina selekcije adekvatnih okruženja koji imaju multiplicirajuće efekte. Socijalni multiplikatori mogu se identificirati na svim obrazovnim nivoima, od najviših (npr. obrazovna politika) do nižih (npr. razredne klime i funkcionisanja malih grupa učenika koji zajedno rade na nekom problemu).

ZAKLJUČAK

Objašnjenja Flynnovog efekta nedvosmisleno ukazuje na važnost interakcije sposobnosti, koje su jednim djelom urođene i okoline. Okolina treba sadržavati dovoljno širok i kvalitetan okvir za izbora okruženja koja su kognitivno stimulirajuća i poticajna, kako bi se pokrenuo mehanizam dje-

---

² Tzv. „efekt leptira”, prema kojem se male početne promjene akumuliraju i dovode do snažnih posljedice. Efekt se formalno opisuje u nelineranim dinamičkim modelima, poznatim i kao *modeli haosa*.

lovanja socijalnih multiplikatora. Obrazovanje je najbogatiji izvor socijalnih multiplikatora. Svakako da sami po sebi, škola i vanškolski oblici djelovanja nisu dovoljni za pokretanje procesa socijalne multiplikacije. Obrazovanje treba biti efikasno, vanškolske aktivnosti pravilno organizirane a slobodno vrijeme kvalitetno. Kroz sve vidove formalnog i neformalnog, institucionalnog ili vaninstitucionalnog učenja i podučavanja potrebno je kreirati okruženja koja su poticajna i kognitivno stimulirajuća.

LITERATURA

1. Brouwers, S.A., Vijver, F.J.R., Hemert, D.A. (2008). Variation in Raven's Progressive Matrices scores across time and place. *Learning and Individual Differences*, 19, 330–338.
2. Cahan, S. i Cohen, N. (1989). Age versus schooling effects on intelligence development. *Child Development*, 60, 1239–1249.
3. Ceci, S.J., Barnett, S.M., Kanaya, T (2003) Developing Childhood Proclivities into Adult Competencies. U Sternberg, R., Grigorenko, E. L. (Urednici), *The Psychology of Abilities, Competencies, and Expertise* Cambridge). University Press, New York
4. Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2005a). *Personality and intellectual competence*. Hillsdale, NJ.: Erlbaum
5. Colom, R., Flores-Mendoza, C.E. i Abad, F.J. (2007) Generational changes on the Draw-a-Man test: a comparison of Brazilian urban and rural children tested in 1930, 2002. and 2004. *Journal of Biosocial Science* 39, 79–89.
6. Daley, T.C., Whaley, S. E., Sigman, M.D., Espinosa, M.P. i Neuman, C. (2003). IQ on the rise: the Flynn effect in rural Kenyan children. *Psychological Science* 14, 215–219.
7. Dickens, W.T. i Flynn, J.R. (2001). Heritability Estimates Versus Large Environmental Effects: The IQ Paradox Resolved. *Psychological Review*. Vol 108, No. 2. 346–369.
8. Flynn, J.R. (1984): The mean IQ of Americans: massive gains 1932 to 1978. *Psychological Bulletin*, 95, 29–51.
Flynn, J.R. (1987): Massive gains in 14 nations: what IQ tests really measure. *Psychological Bulletin*, 101, 171–91.
9. Flynn, J.R. (1982): *Bulletin of the British Psychological Society*, 35, 411.

10. Flynn, J.R. (1994). IQ gains over time. U R.J. Sternberg, S.J. Ceci, J. Horn, E. Hunt, J.P. Matarazzo (Urednici), *Encyclopedia of human intelligence* (617–623). New York: Macmillan
11. Flynn, J.R. (1987). Massive IQ Gains in 14 Nations: What IQ Tests Really Measure? *Psychological Bulletin*, 1987, 101, (2), 171–191.
12. Flynn, J.R. (2007). *What is Intelligence? Beyond the Flynn effect*. Cambridge: Cambridge University Press
13. Greenfield, P.M. (1998). The cultural evolution of IQ. U Neisser (Urednik), *The Rising Curve*. American Psychological Association. Washington
14. Herrnstein, R. i Murray, R.C. (1994): *The Bell Curve*. New York: The Free Press
15. Khaleefa, O., Sulman, A., Lynn, R. (2009). An increase of intelligence in Sudan, 1987–2007, *Journal of Biosocial Science*, 41, 279–283.
16. Lynn, R. (1982): 'IQ in Japan and the United States shows a growing disparity', *Nature*, 297, 222–3.
17. Lynn, R. (1990). The role of nutrition in the secular increase of intelligence. *Personal and Individual Differences*, 11, 273–286.
18. Lynn, R. (1998). In support of the nutrition theory. U Neisser (Urednik), *The Rising Curve*. (207–218). American Psychological Association. Washington
19. Meisenberg, G., Lawless, E., Lambert, E. i Newton, A. (2005) The Flynn effect in the Caribbean: generational change in test performance in Dominica. *Mankind Quarterly* 46, 29–70.
20. Neisser, U., Boodoo, G., Bouchard T.J., Boykin, A.W., Brody, N., Ceci, S.J., Helsen, D.F., Loehlin, J.C., Perloff, R., Sternberg, R.J., Urbina, S. (1996). Intelligence: Knowns and Unknowns. *American Psychologist*. 51, 77–101.
21. Rushton, J.P. (1999): 'Secular gains in IQ (etc)', *Personality and Individual Differences*, 26, 381–9.
22. Scarr, S. (1992). Developmental theories for the 1990s: Development and individual differences. *Child Development*, 63, 1–19.
23. Schooler, C. (1998). Environmental Complexity and the Flynn Effect. U Neisser (Urednik), *The Rising Curve*. American Psychological Association. Washington
24. Sigman, M. i Whaley, S.E. (1998). The role of nutrition in the development of intelligence. U Neisser (Urednik), *The Rising Curve*. (155–182). American Psychological Association. Washington

25. Stankov, L. (2000). Complexity, metacognition, and fluid intelligence. *Intelligence*, 28, 121–143.
26. Tuddenham, R. (1948). Soldier intelligence in World Wars I and II. *American Psychologist*, 3, 54–56.
27. Williams, W.M. (1998). Are We Raising Smarter Children Today? School-and Home-Related Influences on IQ. U Neisser (Urednik), *The Rising Curve*. (125–154). American Psychological Association. Washington
28. Wechsler, D. (1981). *WAIS – R manual*. New York: Psychological Corporation
29. Vernon, P.E. (1979): *Intelligence: Heredity and Environment*. San Francisco: W. H. Freeman & Company

THE FLYNN EFFECT – CROSS-GENERATIONAL GAINS ON INTELLIGENCE TEST SCORES

ABSTRACT

James Flynn, a political scientist from the University of Otago, New Zealand, analyzed intelligence test scores from industrially developed countries and concluded that there were cross-generational gains on the scores of every conducted test. The population gain was named the Flynn effect. The cross-generational gains were higher on fluid intelligence tests than on crystallized intelligence tests. The explanatory contextual factors for the Flynn effect can be biological, psychological and sociological. Understanding the Flynn effect enriches our knowledge of the nature of intelligence, especially about the role the interaction between genetic and environmental factors plays in the ontogenetic development of intelligence. In this paper we present some of the most prominent explanations of the Flynn effect.

Key words: *Flynn effect, intelligence, cross-generational differences*

Jadranka Kolenović-Đapo | Indira Fako

PSIHOLOGIJA SMIJEHA: VJEČNA ZAGONETKA NAUČNIKA

Sažetak: U ovom radu prikazane su najvažnije spoznaje o smijehu, prvenstveno sa psihološkog aspekta. Smijeh je proizvod složenih kognitivnih, afektivnih i motivacijskih procesa. Njegova funkcija je višestruka. Smijeh smanjuje napetost i pobuđenost u organizmu, doprinosi psihološkoj dobrobiti, ima odbrambena svojstva u susretu sa podražajima koje označavamo kao prijeteće. Međuljudsku interakciju čini smislenom i produktivnom i približava ljude jedne drugima na najneposredniji i najprirodniji način. U radu su predstavljena tri dominantna pristupa u objašnjenju nastanka smijeha: fiziološki, kognitivno-razvojni i psihoanalitički pristup. S ciljem potpunijeg uvida u složenu problematiku smijeha u radu su sažete najvažnije spoznaje razvojnih psihologa o ontogenezi smijeha, odnosno prikazan je razvojni put smijeha, koji započinje smiješkom i osmijehom. Zapravo, smiješak, osmijeh i smijeh su manifestacije na različite podražaje (nužno ne samo duhovite). Koji od ovih oblika će se pojaviti ovisi od svojstava podržaja, sposobnosti razumijevanja podražaja, situacijskih činitelja, individualnih obilježja ličnosti, stanja, raspoloženja i uloga.

Ključne riječi: *smijeh, smiješak, osmijeh, podražaji, ontogeneza smijeha*

UVOD

Nema banalnije niti više izučavane pojave od smijeha; nema niti jedne pojave koja bi bila u stanju da više probudi radoznalost običnog čovjeka i učenjaka; niti pojave o kojoj je prikupljeno više zapažanja i izgrađeno više teorija; ali i pored svega toga nema pojave koja je više nerazriješena od smijeha. Čovjek je u iskušenju da skepticima kaže da treba biti zadovoljan smijehom i da ne treba tragati za tim zašto se smijemo, tim prije što razmišljanje možda ubija smijeh i što bi bilo kontraproduktivno otkrivati njegove uzroke. (Dugas 1902)

Više je razloga zbog čega problematika smijeha zahtijeva znanstveno sećiranje neovisno od humora i drugih duhovitih sintagmi (šala, viceva, komičnoga). Prethodno navedeno ne implicira da smijeh egzistira potpuno neovisno od humora, međutim smijeh i humor mogu i ne moraju biti u međusobnoj interakciji. Smijeh kao motorna reakcija može biti izazvana velikim brojem različitih i često nepovezanih stimulusa (Kolenović-Đapo 2012), koje nužno ne moraju biti isprovocirane duhovitim stimulusima, niti za posljedicu imaju zadovoljstvo koje smijeh može i zna prirediti, već njegova „pojavnost” može imati i drugu funkciju. Ovakvo mišljenje je utemeljeno u teorijama smijeha Sigmunda Freuda i Ernsta Krisa, koji su smijeh pored osnovne funkcije priređivanja zadovoljstva, smatrali svojevrsnim kontrolorom emocije straha. Smijeh učestvuje u regulaciji emocije straha i to na dva načina: kognitivno i afektivno. Sa kognitivnog aspekta osoba smijehom rekonstruira kognitivnu prijeteću shemu i čini je manje ugrožavajućom, te na taj način umanjuje afektivnu snagu straha. Krstić (1988) u *Psihološkom rječniku*, navodi da smijeh može biti odgovor na frustraciju ili refleksiju složenih procesa psiholoških transformacija ambivalentnih osjećanja, ali može imati i kompenzatorsku funkciju u situacijama kada je osobu strah. S druge strane smijeh može biti i uzrok i posljedica pozitivnih afektivnih stanja. Tako često smijehom izražavamo radost, veselje, sreću, ali zdravim smijehom i izazivamo ova osjećanja. Hipoteza o afektivno-induciranom smijehu podržana je brojnim istraživanjima. Martin (2007) smatra da je dovoljno samo izlaganje smijehu drugih (pri tome se podrazumijeva da je u pitanju zdrav način smijanja koji je prepoznatljiv po zvučnim slogovima ha-ha-ha, ho-ho-ho ili hu-hu-hu), kako bi se kod nas pojavile pozitivne emocije koje dovode do smješkanja, osmijeha ili čak smijeha. Naprimjer, ako u publici u teatru koja gleda komediju, ima barem jedna osoba zarazni smijeh, predstava je već unaprijed uspjela. Izloženost takvom smijehu dovodi do zarazne identifikacije što izaziva smijeh prisutnih, te generira radost i veselje. Ovo vrijedi ne samo za ovu publiku, već i za mnoge životne situacije. Rezultati istraživanja Martina (2007); Russella, Bachorowskog i Fernandez-Dolsa (2003) podržavaju ovu hipotezu, smatrajući da se smijehom ne prenosi samo kognitivna informacija, već je smijeh u funkciji izazivanja pozitivnih afekata kod drugih. Specifični zvuk koji proizvodi smijeh ima izravne pozitivne efekte na slušatelja najvjerovatnije iz razloga što dolazi do aktivacije određenih moždanih regija kod slušatelja (Provin 1998, prema Martinu 2007: 135).

Smijeh je neizostavna „aktivnost” u socijalnim interakcijama i najbrži način zblizavanja ljudi. Prisustvo drugih nas snažno motivira na smijeh, bez razlike da li smo u društvu prijatelja ili nepoznatih osoba. Ova hipote-

za je testirana u studiji koju su proveli Vettin i Todt (2004). Navedeni autori su analizirali snimke četrdesetosmosatne konverzacije u prirodnom okruženju, između dijada prijatelja i dijada stranaca. Nalazi do kojih su došli pokazuju da su sudionici svakih deset minuta, razmjenjivali smijeh tipa „ha-ha-ha”, u prosjeku od 5,8 puta (totalni raspon razmjena smijeha je bio od 0 do 15). Rezultati studije Martina i Kuipera (1999), također potvrđuju značaj socijalnih situacija za ispoljavanje smijeha. Naime, u njihovom istraživanju zadatak sudionika je bio da vode dnevnik tijekom tri dana i bilježe čemu se najčešće smiju. Najveći broj sudionika (72%), je izvještavalo da je njihov smijeh bio spontano izazvan u socijalnoj interakciji, 17% sudionika je zabilježilo da je njihov smijeh bio izazvan putem medija, dok kod 11% sudionika, smijeh je bio reakcija na šale koje su čuli tijekom dana. S obzirom na navedene podatke i činjenicu da je smijeh ambasador kvalitetne međuljudske interakcije i važan faktor za psihološku dobrobit pojedinca, više su nego dovoljni razlozi koji opravdavaju stavljanje smijeha pod lupu naučnih razmatranja.

U tekstu koji slijedi možemo vidjeti koliko su definicije smijeha neprecizne, što nije isključiva posljedica različitih pristupa ovom konstrukt, već i dinamičkim procesima koji su involvirani u proces nastajanja smijeha. Složena etiologija smijeha bit će objašnjena u okviru tri modela: kognitivnog, psihodinamskog i biološkog.

ETIOLOGIJA SMIJEHA

Uvodna rasprava inklinira k tome, ilustrativno kazano da su smijeh i humor i stanari i podstanari u jednoj kući, ali i da istovremeno mogu biti i potpuni neznanzi. U njihovom međusobnom odnosu gazdinstvo se može smjenjivati u ovisnosti od individualnih obilježja, konteksta i drugih faktora. Smijeh je produkt složenih kognitivnih, afektivnih i motivacijskih procesa. Potpuno razumijevanje uzroka smijeha nemoguće je bez uvida u njegove fiziološke i biološke osnove, konteksta i socijalnog okruženja. U svakodnevnom životu „smijeh” je rezerviran za osobe sa nasmijanim licima, iako glasovni element potpuno izostaje (Ruch i Ekman 2001: 4).

Pregledom definicija smisla za humor možemo vidjeti da su mnogi autori u svojim definicijama, pored drugih kriterija smijeh smatrali neizostavnim elementom humora. Prema McGhee (1979) smijeh je manifestno obilježje humora i predstavlja jednu od šest funkcija humora. Hehl i Ruch (1985), smisao za humor između ostaloga definiraju kao sposobnost osobe da se smije vlastitim manama i slabostima. Craik, Lampert i Nelson (1996);

Martin i Lefcourt, (1986) smatraju da humor integrira u sebi, pored drugih sposobnosti (koja nisu predmetom ovog rada) tipična ponašanja koja se ispoljavaju učestalim smijehom i spremnosti pojedinca da smijehom reagira na šale, dosjetke i druge duhovite sintagme. Martin (2007) pored drugih aspekata smisla za humor, izdavaju glasovno-bihevioralnu ekspresiju smijeha, kao jednu od njegovih komponenata. U Oxfordskom psihološkom rječniku (Colman, 2001) riječ humor se odnosi na sve što je smiješno, vicasto ili neobično a ima kapacitet da nasmije ljude. Za Immanuela Kanta smijeh je proizvod „iznenadne transformacije napetog iščekivanja u ništa”. Slično shvaćanje smijeha prisutno je kod Henry Bergsona (1987), koji kaže da je: „situacija uvijek smiješna kada istovremeno pripada dvjema serijama potpuno neovisnih događaja, i kada u isto vrijeme može biti interpretirana u dva sasvim različita smisla”. Herbert Spencer je smatrao da „smijeh ima funkciju otpuštanja psihičkog uzbuđenja i time predstavlja dokaz da je psihička primjena tog uzbuđenja iznenada naišla na prepreku”.

Iz kognitivističke perspektive razvojni psiholog Jean Piaget smatra da razvoj smijeha korespondira razvoju kognitivnih sposobnosti i posljedica je novih modaliteta, koje se razlikuju od modaliteta sa nižih stadija kognitivnog razvoja. Prema Proppu (1976: 30), za smijeh su potrebna dva faktora: objekt koji je predmetom smijeha i subjekt koji se smije. Subjekt koji se smije je predmet psiholoških istraživanja. Isti autor navodi da smijeh „može nastati kada se u procesu potiskivanja duhovnog načela od strane fizičkog, neočekivano ispliva do tada skriven nedostatak” (str. 39). Iz navedenih definicija smijeha možemo izvesti zaključak da je šire posmatrano smijeh reakcija na izlaganje humorističnim sadržajima ili odgovor na pobudljivost koja traži svoje opuštanje. Međutim, ključna tačka koja je okidač za smijeh je inkongruentnost odnosno percepcija nepodudarnosti (Kolenović-Đapo 2012: 117). Kako navodi Shultz (1972), nekongruentnost zahtijeva da bude prepoznata, što dovodi do eliminiranja percipirane potrebe za dodatnim osjećajem nekongruentnosti. Brojne studije provedene sedamdesetih godina prošlog stoljeća su pokazale da ova hipoteza ovisi od složenosti šala ili drugih duhovitih sadržaja. Naime, Shultz smatra da smijeh na komplicirane šale mora uključivati dva elementa: *prepoznavanje nekongruentnosti i rješavanje nekongruentnosti unutar vremenskog konteksta šale*. Ovaj proces pretraživanja rješavanja inkongruencije, koji će dovesti do smijeha se češće opaža kod starije djece ili odraslih nego kod male djece, što je razumljivo s obzirom na njihov kognitivni razvoj. Wyer i Collins (1992) smatraju da veća kognitivna elaboracija nekog događaja će se percipirati smiješnijom i u njemu će se pojedinac više uživati. U daljnem razvijanju sveobuhvatnijeg modela razumijevanja šala koje dovode

do smijeha, Wyer i Collins (1992) su razvili model izazivanja humora, uključujući kognitivne, motivacijske i socijalne činitelje koji nam mogu objasniti pod kojim uvjetima i u kojoj mjeri izloženost humorističnim sadržajima (uključujući tehnički kazano i „umjetni“ način izazivanja smijeha i socijalne situacije koje karakterizira spontanost), proizvodi smijeh. Prema navedenim autorima umjereni kognitivni napor uložen u reinterpretaciju šala izaziva veću količinu smijeha, nego premalo ili previše uloženi kognitivni napor. Prema ovom postulatu (jednom od osam koji su izložili u svom modelu) potencijalna količina smijeha je funkcija *obrnutog slova U* vremena i napora kojeg ulažemo u identifikaciji i primjeni koncepata potrebnih za reinterpretaciju šala. Međutim, ono što je važno napomenuti jeste da se smijeh više „odigrava“ u socijalnim situacijama, spontano, te da se mali dio ukupne varijance smijanja događa kao posljedica prepričavanja šala ili viceva. Wyer i Collins (1992), zaključuju da razumijevanje šala uključuje semantičko i epizodičko znanje koje se aktivira isključivo zbog sadržaja šale, a ne zbog obilježja situacije. Međutim, hoće li šala uspjeti izazvati smijeh ovisi, kao što smo naveli ne samo o kognitivnim faktorima, već i o individualnim obilježjima pojedinca i prirode konteksta.

Iz *psihoanalitičke perspektive* S. Freud (1905, 1969) je smatrao da smijeh nastaje kada količina psihičke energija koja je do tada bila korištena za kateksiju nekih psihičkih procesa neočekivano postane neupotrebljiva. Interpretirajući Freudovo shvaćanje smijeha Krstić (1988: 572) navodi da je Freud smijehu dao ulogu regulatora odnosa između nesvjesnog i svjesnog dijela ličnosti i sredstva koji ima sposobnost da ispolji dinamiku nesvjesnog i da je utroši na socijalno prihvatljiv način. Odsustvo smijeha indicira da je pojedinac nesposoban da razriješiti sukobe unutar ličnosti, dok je ispoljavanje smijeha indikator postojanja sukoba između nesvjesnog i svjesnog stratuma ličnosti. Međutim, smijeh može i najaviti početak razrješavanja ovog sukoba. Zapravo, u osnovi mehanizma smijeha je pražnjenje koje dovodi do zadovoljstva. S obzirom da je Freud razlikovao tri vrste duhovitih konstrukata: *dosjetke, komiku i humor*, implicira da su različiti psihički procesi involvirani u dinamiku smijeha koja je posljedica navedena tri oblika duhovitosti. Osvrćući se na dosjetku Freud pronicljivo daje odgovor na pitanje zašto se kreator dosjetke ne može smijati vlastitoj dosjetki, dok će njegova dosjetka najčešće izazvati smijeh kod sugovornika/slušatelja. Naime, autor u procesu stvaranja dosjetke, kognitivno je angažiran, što nužno dovodi do utroška izvjesne količine psihičke energije. S druge strane slušatelj ulaže minimalni napor slušajući dosjetku i čuva onoliko psihičke energije koju je kreator dosjetke upotrijebio prilikom stvaranja dosjetke. Ova „ušteđevina“ energije posta-

je višak, koju izraženo u ekonomskim terminima, treba potrošiti. Višak energije se transformira u smijeh koji dovodi do psihičkog zadovoljstva. Freud je smatrao da kod osobe koja je izrekla dosjetku inhibicija mora biti ukinuta, jer sve dok je inhibicija prisutna, dosjetka je nemoguća. Istovremeno, kod autora dosjetke dolazi i do blokiranja procesa pražnjenja energije. No, bez obzira što autor dosjetke ne reagira smijehom prisutno je zadovoljstvo, posebice ako su dosjetke agresivnog ili seksualnog sadržaja. Naime, zadovoljstvo autora dosjetke proizilazi zbog toga što je ukinuta inhibicija, a nakon toga dosjetka sama sebi ukida daljne prepreke. Odnosno „utrošak rada dosjetke se odbija od dobitka ostvarenog pri uklanjanju prepreka – isti onaj utrošak koji nije moguć kod slušatelja dosjetke” (Freud 1905, 1969: 155).

Međutim, ovo pravilo nije normativni kriterij za sve vrste dosjetki. Dosjetke su često kontekstualne i traže podjednako kognitivno angažiranje i kreatora i slušatelja. Zapravo, njihove uloge se izmjenjuju, posebno kod dosjetki kojima se aludira na nešto; ovakav tip dosjetki inhibira smijeh i kod autora i kod slušatelja. U ovakvoj igri misli, slušatelj mora brzo reagirati i na datu opasku mora brzo i adekvatno odgovoriti.

Smijeh koji proizvodi komično prate drugačije zakonitosti. Uvjet koji mora biti zadovoljen da bi smijeh bio izazvan jeste da je pojedinac dobro raspoložen. Smijeh koji se ispoljava je posljedica doživljavanja ugone koja je postignuta najčešće u situacijama u kojima pojedinac sebe percipira superiornijim u odnosu na komični karakter drugoga.

I u konačnici, smijeh koji proizvodi humor je poseban, poput humora koji je najmanje zahtjevan, ali visoko sofisticiran u odnosu na komiku i dosjetke, jer se njegov proces u cjelosti odvija unutar jedne osobe. Dakle, prema Freudu specifičnost humora ima izravnu refleksiju na smijeh. Odnosno, dijeleći Freudovo mišljenje, Critchley (2007: 96), navodi da je smijeh izazvan humorom „etički superioran superiornom smijehu izraženom u komičnom: ismijavanje samoga sebe efektnije je od ismijavanja drugih”.

Freud je bio neumoran u traganju za najdubljom motivacijom ljudskog ponašanja, tako je i tragao za odgovorom na pitanje što osobu/kreatora motivira da dosjetku podijeli sa drugima. Naime, autor dosjetke u nemogućnosti da se smije vlastitim duhovitim opaskama koristi se „zao bilaznim putem preko osobe koju navodi na smijeh”. Kako je u osnovi smijeha mehanizam zarazne identifikacije, pričajući dosjetke kreator dosjetke izaziva smijeh kod drugih; smijeh drugih izaziva kod njega smijeh, ali umjerenog intenziteta. Ovo Freudovo tumačenje nevjerovatno je blisko afektivno-induciranom pogledu na smijeh.

Uloga pobuđenosti u izazivanju smijeha

U aktivacijskoj teoriji Berlyne (1960) sugerira da smijehu prethodi stanje opće napetosti. Značaj pobuđenosti u izazivanju smijeha elaborirao je u devetnaestom stoljeću Spencer, smatrajući da smijeh ima funkciju opuštanja prigušene „nervozne” energije. Slično stajalište prisutno je i kod Freuda koji je smatrao da do smijeha dolazi zbog popuštanja ili smanjenja arousala. Ova konceptualizacija ima nekoliko ograničenja. Vjerovatno je u nekim situacijama smijeh posljedica stanja napetosti (na primjer kada se prisjećamo neke komične situacije), ali i percepcija stimulusa inkongruentnosti često proizvodi stanje pobuđenosti (Rothbart 1973). McGhee (1971: 331) uputio je dvije kritike originalnoj teoriji pobuđenosti: (a) u teoriji nisu identificirani faktori koji imaju sposobnost da utječu na podizanje i spuštanje pobuđenosti, i (2) nije razliku između prirode procesa pobuđenosti kod smijeha, straha, drhtanja, rješavanja problema. Na temelju ovih kritika, McGhee je nastojao da utvrdi glavne tipove stimulusa pobuđenosti koji vode do smijeha kod djece, te da specificira neke faktore koji se pojavljuju kako bi precizirao da li će pobuđenost izazvana strahom, smijehom ili rješavanju problema biti individualni odgovori na percepciju diskrepantnih stimulusa. McGhee je predložio proširenje modela pobuđenosti u *model pobuđenost-sigurnost*. U modelu je predloženo da će se smijeh pojaviti kada osoba doživi povišenu pobudljivost ali istovremeno (ili neposredno nakon pobuđenja) evaluira stimulus kao siguran ili nevažan. Prema mišljenju Rothbartove *model pobuđenost-sigurnost* eksplicite ne odgovara na pitanje što se javlja kao odgovor na stimulu: osmijeh ili smijeh. Njene hipoteze (koje su dobile empirijsku potporu) o odnosu razine pobuđenosti i intenziteta odgovora su da: (a) inicijalna tenzija mora dosegnuti prag smijeha nasuprot osmijehu ili se odgovor neće pojaviti, (b) bilo koja promjena u razini pobuđenosti neće dovesti do smijeha, već samo one koje su ekvivalentne prosudbi o sigurnosti ili nekonsekventnosti i (c) pozitivni ili negativni utjecaji će biti veći što je viša inicijalna tenzija pobuđenosti stimulusom. Zanimljivu opservaciju provela je Kaganova i suradnici (1971, prema Rothbart, 1973, str. 251). Djeci su u dobi od pet i po do 11 i po mjeseci, prikazivali standardni stimulus (ruka koja pokreće štاپ u luku dok se ne pojave tri različito obojena svjetla). Djeca se nisu tipično smijala na prvu prezentaciju stimulusa, ali se smijanje povećavalo tijekom ponavljanja stimulusa do maksimalnog smijanja koje je viđeno u šestom pokušaju, sa opadanjem smijanja od 7 do desetog pokušaja. Kada je prikazan izmijenjeni stimulus, smijanje je opalo na prvoj promijenjenoj prezentaciji, dosegnuvši vrhunac kod trećeg izlaganja. Kagan je interpretirao smijanje kao znak da je dijete formiralo „shemu” za događaj. Kagan

misli da učestalost smijanja opada što je dječja asimilacija događaja brža. U skladu sa modelom pobuđenosti, dijete se manje smije kada je manje pobuđeno sljedećim stimulusom, a „familijarnost” sa stimulusom je samo jedan faktor koji utječe na stupanj pobuđenosti. Izlaganje vrlo niskoj razini pobuđenosti će dovesti vrlo brzo do habituacije; dok na izlaganja visoke pobuđenosti (kao što je golicanje) možda uopće neće doći do habituacije. Opći zaključak jeste da neke kategorije stimulusa po svojoj su prirodi više pobuđujuće u odnosu na druge.

Iz perspektive fizioloških teorija, stimulusi koji izazivaju smijeh, prvo podražuju strukturu talamusa i hipotalamusa. Odakle živčani impulsi idu u dva smjera: najprije u pravcu autonomnog živčanog sustava i izazivaju reakcije koje nisu pod utjecajem volje (povećan tlak, izlučivanje adrenalina) i somatske reakcije (hiperaktivnost). Drugi dio impulsa se širi prema kori mozga i njihov efekt je različit, odnosno ovisi od lokusa izvora smijeha. Preciznije ovisi od informacije je li smijeh rezultat vanjskih ili unutrašnjih stimulusa. Smijeh koji je izazvan vanjskim podražajima utječe na pozornost i na taj način pažnju čini selektivnom. Ovaj smijeh je najčešće povezan sa zadovoljstvom. Međutim, ako je smijeh odgovor na unutrašnji doživljaj (na primjer dosjećanje na neki smiješni događaj), onda impulsi započinju svoj put u kortikalnim strukturama. Smijeh koji je izazvan procesom dosjećanja na smiješne situacije ili događaje nije povezan sa zadovoljstvom, već je njegova funkciju oslobađanja od napetosti i zbog toga je označen kao fiziološki koristan.

RAZVOJ SMIJEHA: OD SMIJEŠKA DO „VELIKOG PRASKA”

Nakon plača, smijeh je prva socijalna vokalizacija koju novorođenče odašilje svojoj okolini (McGhee 1979). Do sedamdesetih godina prošlog stoljeća, u većini istraživanja praćeno je osmjehivanje novorođenčadi starih jedan mjesec, a u veoma malom broju studija, osmijeh je opserviran tijekom prvih sedmica života (Rothbart 1973). Metodom sistematskog opažanja, Wolff (1963) je opservirao osmero novorođenčadi tokom prvih sedmica nakon rođenja. Koristeći zvučnu stimulaciju, opservirao je spontani i izazvan osmijeh kod novorođenčadi od drugog do dvanaestog sata nakon rođenja. Ovo rano smijanje se pojavljuje u toku perioda nepravilnog spavanja ili drijemanja, ali ne i kada su bebe bile budne. Unatoč opažanjima do kojih je došao, Wolff je bio neodlučan da li da to ponašanje nazove osmjehivanjem. Međutim, snimke vokalnih odgovora beba starih pet sedmica na igru „pjesme brojalice” kasnije je identificirana od odra-

slih kao smijeh. Drugi autori koji su pisali biografije beba pokazuju konzistentnost sa Wolffovim opservacijama izvještavajući o smijehu kod neke djece u dobi od 5 do 9 sedmica (Church 1966; Darwin 1872; Major 1906, sve prema Rothbartovoj 1973).

U razvoju osmijeha, a kasnije smijeha razlikujemo nekoliko faza. Većina autora je suglasna da postoje dva najranija oblika smijeha/osmijeha koja se dešavaju prilikom spavanja (Sroufe i Waters 1976, prema Hederihu 1996). Prvi oblik osmijeha je *endogeno-spontani*, javlja u odsustvu svjesne stimulacije i manifestira se podizanjem kraja usnica. S obzirom da se dešava u REM fazi povezan je sa aktivnostima centralnog živčanog sistema. Endogeno-spontani osmijeh počinje se gubiti u trećem mjesecu života. Drugi oblik osmijeha je *enzogeno – izazvan* osmijeh kojeg izazivaju prvenstveno taktilni i kinestetički podražaji koji u budnom stanju nisu dovoljno snažni da izazovu smijeh.

Prvi osmijeh (smješak) u budnom stanju se javlja u drugoj sedmici nakon rođenja i to u vrijeme hranjenja, a prvi očigledni aktivni osmijeh se javlja u trećoj sedmici, prvenstveno kao odgovor na zvučne podražaje. U četvrtom mjesecu za izazivanje smijeha najučinkovitiji je glas majke.

Prema Bowlby (1984) postoje tri vrste osmijeha koji se javljaju u razvoju osmijeha, to su: (1) *spontani ili refleksni osmijeh*, javlja se u periodu od rođenja do treće sedmice; (2) *neselektivni socijalni osmijeh*, pojavljuje se od 4–5 sedmice, isključivo u budnom stanju i (3) *selektivni socijalni osmijeh*-prvi put se javlja u četvrtoj sedmici, kada dojenče „diferencira“ različite glasove. Osmijeh se javlja kao reakcija na poznate glasove, a to je najčešće glas majke.

U dobi od oko tri mjeseca osmijeh postaje širi i postepeno prelazi u smijeh. Osmijeh dojenčeta je, prema Hwangu i Nilssonu (2000) efikasno sredstvo pomoću kojeg dojenče zadržava roditelje i značajne druge osobe da ostanu u njegovoj blizini i pruže mu zaštitu. Već kod dojenčadi možemo uočiti prve individualne razlike u smijehu. Djeca koja su više socijalno stimulirana smiju se više od djece koja odrastaju u nestimulativnom socijalnom okruženju. Do interesantnih podataka o smješkanju i smijehu u dojenačkoj dobi došla je Mary Rothbart (1981, 1986, prema Larsenu i Bussu 2008). Naime, u istraživanju stabilnosti temperamenta Rothbartova je proučavala šest aspekata temperamenta, od kojih se jedan odnosio na tendenciju smješkanja i smijeha. Opažanje reakcija dojenčadi vršile su majke u skladu sa protokolima dizajniranim od strane Rothbartove, a djeca su praćena od 3. do 12. mjeseca. Od svih faktora temperamenta smješkanje i smijeh pokazuje tendenciju više razine stabilnosti tokom vremena.

Nomenklatura smijeha

Nekoliko je različitih nomenklatura smijeha. Ruski teoretičar i povijesničar filma Jurenjev (Prop 1984: 27) smijeh je klasificirao na: radostan i tužan, dobroćudan i gnjevan, pametan i glup, ohol i prostodušan, snishodljiv i ponizan, preziran i uplašen, uvredljiv i utješan, drzak i plašljiv, prijateljski i neprijateljski, ironičan i druželjubiv, sarkastičan i naivan, umiljat i grub, značajan i bezrazložan, trijumfalan i izvinjavajući, nepristojan i zbunjen; veseo, tužan, razdražljiv, histeričan, posprdan, fiziološki, životinjski, sjetan. Ovoj klasifikaciji možemo pridodati i druge vrste smijeha koje Jurenjev nije obuhvatio, a to su: iskren smijeh, grohotan, lakrdijaški, skrušeni, siloviti, raskalašni, koketni, grubi, elegantni, afektiran, prostački, decentni, karnevalski, grohotan. Ovu široku lepezu različitih vrsta smijeha, Jurenjev je zabilježio na temelju zapažanja tema komedija i opservacija načina smijanja u različitim interpersonalnim odnosima. Na temelju sličnih kriterija, hrvatski scenarista, redatelj i spisatelj Fadil Hadžić (1998) izdava je nespješni (mehanički) smijeh i opisuje psihička stanja i situacije (*strah, opuštanje, trijumfalizam, objest, diplomatski, ugroženost, bahatost, glupost i altruizam*), koja dovode do ovakvog smijeha. Činjenica da nespješni smijeh induciraju različita psihička stanja i raspoloženja implicira da postoje razlike u manifestaciji mehaničkog smijeha. O ulozi smijeha kao prirodnoj reakciji u reguliranju straha, bilo je riječi na početku rada, s tim što dodajemo da je Hadžić opisao *smiješak* koji se javlja kako bi se nadvladao strah i *histerični smijeh* koji je posljedica preživljenog straha i vjerovatno ima funkciju da izventilira „organizam” od prekomjerne količine stresa. Smiješak i smijeh koji se javlja nakon napornog posla u funkciji je fizičkog i psihičkog opuštanja, ovaj smijeh možemo nazvati *relaksirajući*. *Pobjedonosni smijeh* se javlja u situacijama sportskih, poslovnih i svih drugih osobnih uspjeha ili uspjeha značajnih drugih. *Smijeh iz objesti* je posljedica „arhaičnosti u mentalnom sklopu čovjeka” koji prati ciničan smiješak. Vrstu smijeha koju karakterizira svjesni otklon od vlastitog mišljenja, fluentnost kojom se ništa ne otkriva, a slijedi je mehanički *dobrohotni smijeh*, Hadžić (1998: 115) je svrstao u „diplomatski”. *Protektivni smijeh* (o.p. prije smiješak) se javlja i u situacijama kada se pojedinac osjeća ugroženim, te je njegova funkcija zaštitna. Osobinu bahatost prati podsmješljivo cerenje ili „*ružni smijeh*”. Sljedeću kategoriju smijeha izazivaju situacije u kojima se pojedinac glasno smije kako bi zamaskirao nerazumijevanje stimulusa kojima je izložen ili u situacijama kada je nešto pogrešno razumio, ovu vrstu smijeha možemo označiti *patvoreni smijeh*. I u konačnici Hadžić navodi *altruistični smijeh*, koji nije uzrokovan komikom, već je popraćen „*bona fide*”, odnosno refleksija je prosocijalnog pogleda na svijet.

Pažljivom čitatelju neće promaći da u ovim deskripcijama vrsta smijeha, često su u upotrebi, pored smijeha i pojmovi smiješak i osmijeh. Smiješak prethodni smijehu, ali u ovisnosti od individualnih činitelja, situacije i stanja u kojem se pojedinac nalazi, smiješak se ne mora razviti u smijeh. Zapravo, nešto što je pod velikim utjecajem konteksta, kao što je smijeh, teško je staviti u određeni skript. Prema nekim tumačenjima smijeh počinje smiješkom. Odnosno, smiješkom se najčešće najavljuje početak ili prestanak smijeha, ali isto tako smiješak može biti tamo gdje je bio smijeh (Critchley 2007). Istraživanja (Martin 2007), pokazuju da niske razine intenziteta na ugodne humoristične situacije se izražavaju tihim osmijehom ili smiješkom. Smiješak i osmijeh (koji su možda više pod utjecajem relativno stabilnih obilježja ličnosti) nemaju važnu komponentu koja se svojstvena smijehu, a to je eksplozivnost. Prema Critchley (2007) smijeh je glasan, a smiješak prigušen. Za Critchleya smiješak je bit humora, jer je njime obuhvaćeno ismijavanje onoga što podrazumijevamo pod *imati i nemati*, ismijavanje *ugode i bola* i ismijavanje *uzvišenosti i podnošenja* teških životnih situacija. Ovo Critchleyevo mišljenje o razlikama između smiješka i smijeha korespondira suštinskim razlikama Freudova poimanja humora, dosjetki i komike. Očito je da glasan smijeh prvenstveno proizvode komika ili dosjetke, dok bi smiješak (o.p. autora osmijeh) više odnosio na humor; samim time smiješak ima prioritet nad smijehom, kao što humor ima, ne samo blagu prednost nad komikama i dosjetkama. Smiješak uključuje „obuzdanost i diskreciju“ (Critchley 2007: 108); „smijeh je *risus purus*, smijeh smijehova, smijeh koji se smije smijehu, koji se smije onome što je nesretno... smiješak donosi lucidnu utjehu, uzvisuje i oslobađa“ (str. 110).

Deskriptivni i drugi izvori identificiranja različitih vrsta smijeha nude nam raznovrsnu katalošku ponudu, koja je upotpunjena tek kada imamo valjane pokazatelje pravog/iskrenog osmijeha. Vrijedan doprinos ovom području ponudili su Ekman i suradnici (1990), koji su pokazali da je povećana aktivnost lijeve hemisfere povezana samo za grčanjem mišića uključenih u pravi osmijeh. Ovaj iskreni osmijeh Ekman je nazvao *Duchenneovim osmijehom*. Posmatrajući dva mišića lica: *orbicularis oculi* (koji okružuje oko i poteže kožu s obraza i čela prema očnoj jabučici) i *zygomaticus major* (koji podiže krajeve usana), francuski anatom Duchenne je zaključio da mišićem *zygomaticus major* možemo voljno upravljati, dok se *orbicularis oculi* steže samo kada doživljavamo istinsku ugodu. U skladu sa tim, Duchenne (1862, prema Pinelu 2001) je razlikovao dvije vrste osmijeha: a) osmijeh zbog uživanja i b) namjerno izazvani osmijeh koji se javlja u odsustvu pozitivnih emocija, ali pod utjecajem konvencionalnih normi. Ekmanov nalaz koji dokumentuje da je lijeva hemisfera uključena u pravi, istinski osmijeh ili osmijeh koji je produkt uživanja potvrda je

dosadašnjih spoznaja o povezanosti lijeve hemisfere sa pozitivnim emocijama. Na temelju ovih spoznaja, psiholozima u XXI stoljeću u fokusu su dvije vrste smijeha: (1) spontani smijeh i (2) lažni smijeh (Ruch i Ekman, 2001:13). Spontani smijeh prati impuls, poriv da se smijemo bez obuzdavanja sebe. Kod lažnog smijeha možemo proizvesti zvučni sklop sličan prirodnom smijehu. Svakodnevne situacije zahtijevaju lažni smijeh kada nastojimo signalizirati da smo uživali u duhovitoj poruci ili se pridružujemo smijehu drugih, ali zapravo ne osjećamo zadovoljstvo.

ZAKLJUČAK

Sveobuhvatan pristup smijehu teško da možemo postići; smijeh je socijalni fenomen, više nego bilo koji drugi. Upravo zbog te činjenice nemoguće je opservirati sve socijalne situacije, koje unatoč strukturalnoj sličnosti, dinamički su promjenjive i nepredvidive. Vrijedan doprinos u razumijevanju uzroka smijeha pronalazimo u neuroznanosti i kognitivnim teorijama, ali i freudianskom pristupu, koji je neopravdano sahranjen od strane akademske psihologije.

Pored činjenice da smijeh često „izleti” (što je objašnjeno i okviru teorije pobuđenosti), za razliku od djece, mi odrasli možemo ocijeniti kada je smijeh prikladan, a kada nije. Unatoč tome, smijeh zna biti neukrotiv. Niko od nas ne može niti naslutiti što će u datom trenutku očekivano i uobičajeno transformirati u komično ili humoristično. Kao što različiti okidači proizvode smijeh, tako postoje individualne razlike u vrstama smijeha i načinima smijanja (koje možemo smatrati ekspresivnim ponašanjem). Smijeh treba praktikirati i promovirati pozitivan stav prema njegovom korištenju jer pruža bezbroj pogodnosti za naše cjelokupno zdravlje, inducira pozitivne emocije, a u situacijama percipiranim kao ugrožavajućim ili prijetećim, pomaže nam da pronađemo adekvatnu strategiju rješavanja problema.

Smijeh neće izumrijeti, jer je evolucijski kodiran, a čovjek kao najsavršenija životinja smijeh je učinio životnim.

LITERATURA

1. Bergson, H. (1961). *Smijeh. Esej o znanju komičnog* (urednik Crnković, Z., 1987). Zagreb: Znanje
2. Bowlby, J. (1984). *Attachment and Loss*. Penguin books. Vol. 1.

3. Colman, A.M. (2001). *Oxford Dictionary Psychology*. Oxford University Press, Inc: New York
4. Craik, K.H., Lampert, M.D., Nelson, A.J. (1996). Sense of humor and styles of everyday humorous conduct, in: Willibald Ruch (ed). *The sense of humor*. 273–302.
5. Critchley, S. (2007). *O humoru*. Zagreb: Algoritam
6. Ekman, P., Davidson, R.J. & Friesen, W.V. (1990). The Duchenne smile: Emotional expression and brain physiology. II. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 342–353.
7. Freud, S. (1927). „*Humor*” Collected Papers, V, Hogarth Press, London, 1971.
8. Freud, S. (1969). *Dosetka i njen odnos prema nesvesnom*. Novi Sad: Matica Srpska
9. Fry, W. F. (1992). Physiologic effects of humor, mirth and laughter. *Journal of the American Medical Association* 267: 1857–1858.
10. Hadžić, F. (1998). *Anatomija smijeha: studije o fenomenu komičnoga*. Zagreb: V.B.Z. d.o.o.
11. Hederih, D. (1996). Objektivni testi kot indikatorji osebnostne strukture. Medsebojna povezanost različitih vidikov smisla za humor in njihova povezanost s strukturo osebnosti. *Magistarsko delo*, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljana
12. Kolenović-Đapo, J. (2012). *Psihologija humora: teorije, metode i istraživanja*. Sarajevo: Svjetlost
13. Krstić, D. (1988). *Psihološki rečnik*. „Vuk Karadžić”. Beograd
14. Martin, R. A., Kuiper, N.A. (1999). Daily occurrence of laughter: Relationships with age, gender and Type A personality. *Humor: International Journal of Humor Research*, 12 (4), 355–384.
15. Martin, R.A. (2007). *The Psychology of Humor: An Integrative Approach*. New York: Academic Press
16. McGhee, P.E. (1971). Development of the humor response: A review of the literature: *Psychological Bulletin*, 76. 328–348.
17. McGhee, P.E. (1982). Behavioral characteristics Associated with the Development of Humor in young children. *The Journal of Genetic Psychology*, 141, 253–259.
18. Pinel, J.P.J. (2002). *Biološka psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap
19. Rorhbart, M. (1973). Laughter in young children. *Psychological Bulletin*, 80, 3, 247–256.

20. Ruch, W., Ekman, P. (2001). *The expressive pattern of laughter*. In: Kaszniak, A W. *Emotion, qualia, and consciousness*. Tokyo: Word Scientific Publisher, 426–443.
21. Russell, J. A., Bachorowski, J.-A., & Fernandez-Dols, J. M. (2003). Facial and vocal expressions of emotion. *Annual Review of Psychology*, 54, 329–349.
22. Wyer, R.S., Colins, J.E. (1992). A Theory of Humor Elicitation, *Psychological Review*, 4, 663–668.

THE PSYCHOLOGY OF LAUGHTER: AN ETERNAL PUZZLE TO SCIENTISTS

ABSTRACT

This paper presents the most important psychological insights concerning laughter. Laughter is a product of complicated cognitive, affective and motivational processes. Its function is manifold. Laughter reduces tension and arousal in the body, contributing to psychological well-being. In addition, laughter serves a defensive role in the face of stimuli perceived as threatening. It also makes interpersonal interaction meaningful and productive bringing people together in the most direct and natural way. The three dominant approaches which explain the occurrence of laughter – physiological, cognitive-developmental and psychoanalytic – are presented. With the goal of gaining full insight into the complex issues of laughter, the paper summarizes the most important findings of developmental psychologists on the ontogenesis of laughter and presents the development of laughter, which begins as a smile and smiling. Actually, smile, smiling and laughter are manifest reactions to different stimuli (not necessarily humorous). Which of these technically called products are going to be activated depends on several factors surrounding a particular interaction: the type of stimulus, the capability of understanding the stimulus, situational factors, individual traits, state of being, mood and the actors involved.

Key words: laughter, smiling, smile, stimulus, ontogenesis of laughter

Salmedin Mesihović

ARISTONIK I „DRŽAVA SUNCA”, I. DIO

Sažetak: Epoha prelaska iz razdoblja Srednje Republike u Kasnu Republiku (sa osnovicom u godini plebejskog tribunata Tiberija Sempronija Grakha, 133. god. p. n. e.) obilovala je nastupom socijalnih i demokratskih pokreta. Neki od tih pokreta poprimali su i vrlo radikalne oblike. Jedan od takvih pokreta vodio je Aristonik koji je polagao pravo na kraljevsku vlast u Pergamskoj kraljevini. On je oko sebe okupio one elemente koji su željele promjenu socijalne paradigme i borbu protiv establishment. U prvom dijelu studije o Aristoniku i njegovoj „Državi Sunca” prezentira se izvorna epigrafska i literarna građa, dok će se u drugom dijelu studije ponuditi historijska rekonstrukcija dešavanja.

Ključne riječi: *Rimska Republika, izvorna građa, demokratija, socijalni pokreti*

Posljednja polovica sedme decenije II. stoljeća prije nove ere, uz Sicilski ustanak robova i pokret Tiberija Grakha¹, donijela je još jedan snažan nastup socijalnih i demokratskih snaga na Mediteranu. I ovaj pokret je bio inspiriran socijalnim i demokratskim idejama koje su kružile i sticale pristalice i popularnost širom helenističkog svijeta. Moglo bi se čak reći da su socijalni i demokratski pokreti u Republici i Aristonikove „Države Sunca” imali ne samo isto ideološko izvorište, nego su i neki istaknuti pojedinci aktivno i suštinski bitno učestovali u oba pokreta. Radi toga je i Aristonikov heliopolitski pokret neizostavan u bilo kakvom historiografskom oblikovanju širega konteksta fenomena političke aktivnosti braće Grakh. Tako je u danima kada je Tiberije Grakh (zajedno sa stotinama svojih pristalica) mučki ubijen na Kapitolu, i kada je Republika vodila rat na Siciliji

¹ O svim aspektima pokreta koji je poveo plebejski tribun Tiberije Sempronije Grakh v. Smith W., 1849:II, 290–294; PWRE, 1923, II, A, 2, col. 1409–1426; Mesihović, 2011:171–371; Isto, 2015:464–510.

protiv pobunjenih robova, na istoku (na području novostećene provincije) buknuo rat koji se brzo transformirao u još jednu revoluciju u kojoj su se rimske i njima savezničke trupe morale boriti protiv vojske sastavljene od onih koji su se nalazili na nižim stupnjevima hijerarhijskih statusnih, staleških, ekonomskih, klasnih, društvenih ljestvica.

Aristonikov heliopolitski pokret direktno je vezan sa sudbinom Pergamskog kraljevstva dinastije Atalida.² Začetke pergamsko-atalidskog kraljevstva treba tražiti u vremenu posljednje faze dijadoških ratova (koje su vodili nekadašnji visoki zapovjednici vojske Aleksandra III. Argeada Makedonskog Velikog) i nakon smrti istaknutog dijadoha Lizimaha (Λυσίμαχος) i raspada njegove domene. Jedan od Lizimahovih zapovjednika po imenu Fileterej (Φιλέταιρος), koji je pod kontrolom imao grad Pergam se 282. god. p. n. e. odmetnuo od Lizimaha i prešao na stranu Seleuka I. Nikatora (Σέλευκος Α΄ Νικάτωρ), drugog dijadoha. Iako je nominalno bio pod vrhovnom vlašću seleukidske dinastije, Fileterej je uživao visoki stupanj autonomije. Tek se njegov nećak i nasljednik Eumen I. (Εύμένης; vl. 263–241. god. p. n. e.) i oficijelno odmetnuo od seleukidske vlasti, a teritoriju pod svojom kontrolom je i značajno povećao. Sljedeći nasljednik (bliži rođak Eumena I.) je bio Atal I. Soter (Ἄτταλος Σωτήρ; vl. 241–197. god. p. n. e.). On je bio prvi iz reda atalidske dinastije koji je 238. god. p. n. e. uzeo titulu kralja. Prijestolnica novoga kraljevstva je ostao Pergam, koji je imao i izvjesnu gradsko-teritorijalnu autonomiju po uzorima helenskih polisa. Sudbina novoga kraljevstva je bila vezana za sudbinu atalidske dinastije koja njim vlada, odnosno kraljevstvo i dinastija su činili jednu cjelinu. Za vrijeme vladavine Atala I. njegovo kraljevstvo je stupilo u intenzivno savezništvo sa Rimskom Republikom, postajući njen glavni oslonac na Istočnom Mediteranu. On je izvojevao i veliku pobjedu nad Galatima, keltsko – maloazijskim narodom koji je decenijama pustošio i terorizirao Malu Aziju. Poslije Atala I. je vladao njegov sin Eumen II. I to od 197. god 159. god. p. n. e. On je, i pored određenih nesuglasica i sumnjičenja od strane rimskih političara, nastavio očevu politiku savezništva sa Republikom. Za njegove vladavine Pergamsko kraljevstvo je značajno teritorijalno prošireno (posebno nakon mira u Apameji 188. god. p. n. e.). Najvažnije dostignuće Eumena II. je bilo veliko proširenje čuvene pergamske biblioteke. Njega je naslijedio brat Atal II. Filadelf (Ἄτταλος Β΄ ὁ Φιλάδελφος; vl. 159–138. god. p. n. e.) koji nastavlja prorimsku politiku. On je uspješno ratovao i protiv susjeda. Atal II. je poznat i kao osnivač grada Antalije (ranije zvane Ataleja/Αττάλεια).

---

² O Kraljevini dinastije Atalida v. Hansen, 1971; Austin, 2006: 395–397.

Pergamsko kraljevstvo dinastije Atalida pored toga što je bilo jedno od vjernijih saveznika Rima i njegovog Italskog Saveza spadalo je u red najbogatijih država tadašnjeg svijeta. Kraljevske riznice su bile uvijek pune, a i privredne i vanprivredne djelatnosti su bile vrlo razvijene i snažne. Jedan od razloga prosperiteta je i iznimna stabilnost Kraljevstva, jer su Atalidi vladali svojom državom bez većih unutrašnjih sukoba i potresa, uobičajenih u tadašnjem helenističkom svijetu. Ali sa druge strane, bogatstva kraljevine su predstavljala izazov i iskušenje za mnoge, ne samo neposredne susjede. Međutim, odlučni i snažni kraljevi do Atala III. uspijevali su ne samo da odbrane zemlje kojima su vladali, nego su koristeći i diplomatiju i vojne snage i teritorijalno značajno proširili svoju domenu.

Karta 1: Egejsko-maloazijski prostor nakon mira u Apameji 188. god. p. n. e.

Sljedeći pergamski kralj bio je Atal III. Filometor Euerget (Ἄτταλος; vl. 138–133. god. p. n. e.), sin Eumena II. i njegove supruge Stratonikeje. Atal III. nije imao sina, nego samo kćerku (sa Berenikom), a ono što je namijenio za svoje kraljevstvo poslije svoje smrti je predstavljalo jedan od glavnih međaša povijesnog razvitka za Istočni Mediteran. U svojoj oporuci je kraljevstvo i bogatu kraljevsku riznicu ostavio u nasljeđe Republici.

Njegovo posthumno djelo je bilo i uzrokom niza potresa i u Rimu i Italiji, a glavna posljedica njegove odluke je bila da je Rim prvi put stekao svoj državni posjed na azijskom kontinentu, koji mu je bio odskočna daska za konačno osvajanje istočnog Mediterana.

Međutim, u kraljevskoj atalidskoj porodici je postojala još jedna osoba koja je smatrala da polaže pravo na naslijeđe, a to je bio polubrat Atala III. i nezakoniti sin Eumena II. poznatiji po imenu Aristonik/Ἀριστόνικος/*Aristonicus* (ili Eumen III./Εὐμένης/*Eumenes*).³ On je smatrao da je oporukom Atala III. zakinut na svojim pravima, i nije namjeravao da se podvrgne rimskoj vlasti, makar i po cijenu oružanog otpora.

FONTES

1. Epigrafski spomenik *OGIS* 338 = *IGR* 4.289 = IvP I 249, Pergam, Mala Azija:

1 ἐπὶ ἱερέως Μενεστρά[του] τοῦ Ἀπολλοδώρου, / μηνὸς Εὐμενείου ἐννε[ακαίδε]κάτη· ἔδοξεν τῶ[ι] / δήμῳ, γνώμη στρατηγῶ[ν] ἔπε[ι] βασιλεὺς Ἄτταλος / φιλομήτωρ καὶ εὐεργέτης μεθισ[τά]μενος ἐξ ἀν- / 5 θρώπων ἀπολέλοιπεν τὴν [πατρ]ίδα ἡμῶν ἐλευθέραμ, / προσορίσας αὐτῇ καὶ πολεμ[ία]ν χώραν, ἣν ἔκριν[εν] <δεῖν ἰσονομεῖσθαι(?)>, / δεῖ δὲ ἐπικυρωθῆναι τὴν διαθήκ[η]ν ὑπὸ Ῥωμαίων, [ἐπιτήδει]- / ὄν τέ ἐστιν ἔνεκα τῆς κοινῆς ἀσ[φ]αλείας καὶ τὰ [ὑποτετα]- / γμένα γένη μετέχειν τῆς πολιτεία[ς] διὰ τὸ ἅπα[σαν] εὖ- / 10 νοιαμ προσενηέχθαι πρὸς τὸν δῆμ[ο]ν· ἀγαθῆ[ι] τύχῃ δεδό- / χθαι τῶι δήμῳ δεδόσθαι πολιτείαν [τ]οῖς ὑπογ[εγραμμέ]- / νοις· τοῖς ἀναφερομένοις ἐν ταῖς τῶ[ν] παροί[κων] ἀπο]- / γραφαῖς καὶ τῶν στρατιωτῶν τοῖς κατοικοῦσιν [τὴν πό]- / λιν καὶ τὴν χώραν, ὁμοίως δὲ καὶ Μακεδόσιν καὶ Μυσοῖς / 15 καὶ τοῖς ἀναφερομένοις ἐν τῶι φρουρίῳ καὶ [τῇ πόλει τῇ] / ἀρχαίαι κατοίκους καὶ Μασδυηνοῖς κα[ὶ] — — — / καὶ παραφυλακίταις καὶ τοῖς ἄλλοις ἐ[μ]φροῦ]- / ροις τοῖς κατοικοῦσιν ἢ ἐνεκτημένοις ἐν τῇ[ι πόλει] / ἢ τῇ[ι] χώρῃ, ὁμοίως δὲ καὶ γυναίξιν καὶ παισ[ίν]. / 20 εἰς δὲ τοὺς παροίκους μετατεθῆναι τοὺς ἐκ τ[ῶν] / ἐξελευθέρων καὶ βασιλικῶν τοὺς τε ἐν ἡλικ<ία>[ι] / καὶ τοὺς νεωτέρους, κατὰ τὰ αὐτὰ δὲ καὶ τὰς γυναίξιν- / κας πλὴν τῶν ἡγορασμένων ἐπὶ τοῦ φιλαδέλφου / καὶ φιλομήτορος βασιλέων καὶ τῶν ἀνειλημμένων[ν] / 25 ἐκ τῶν οὐσιῶν τῶν γεγενημένων βασιλικῶν, κατὰ τα[ύ]- / τὰ δὲ καὶ τοὺς δημοσίους, ὅσοι δὲ τῶν κατοικούν- / των ἢ ὅσοι ἐγγελοῖσιν ὑπὸ τὸν καιρὸν τῆς <τελευτῆς> τοῦ βασιλέως / ἢ ἐγλίπωσιν τὴν πόλιν ἢ τὴν χώραν, εἶναι αὐτοὺς κα[ὶ] / αὐτὰς ἀτίμους τε καὶ τὰ ἑκατέρων ὑπάρχοντα τῆς / 30 πόλεως. / τετράδι ἀπίοντος· / [ἔδ]οξεν τῶι δήμῳ, γνώμη στρατηγῶν· ἐπεὶ ἐν [τῶι γε]- / [νομέν]ωι

³ O Aristoniku i Helipolisu na području nekadašnje Pergamske kraljevine v. Smith W., 1867: I, 311–312; PWRE, 1895, II, 1, col. 962–964; Mesihović, 2011: 341–345; Isto, 2015:49; 510–512.

ψηφίσματι περ[ι] τοῦ δοθῆναι πολιτείας τ[οῖς] / [ἀναφερομένοις] ἐν ταῖς τῶν παροίκων ἀπογραφαῖς [καί] / 35 [τοῖς λοιποῖς γένεσιν] τοῖς δηλούμενοις ἐν τῶι ψηφίσ[μα]- / [τι καὶ περὶ τοῦ μετατεθῆναι εἰς τοῦ]ς παροίκους τοὺς [ἐκ] / [τῶν ἐξελευθέρων καὶ βασιλικοὺς κ]αὶ δημοσίους [—] / αβγ /

(„Za vrijeme svećenstva Menestrata, sina Apolodora, 19. mjeseca Eumeneja, odlučeno od naroda, izvedeno od dužnosnika [otkako] kralj Atal (III) Filometor i Euerget, napustivši ljude, / ostavio naš [rođeni polis] slobodnim, pridodavši mu također zemlju koju je odredio, i (jer) je neophodno za oporuku da bude ratificirana od Rimljana, i to je [osnovno] za sigurnost svih tih [dolje spomenutih] klasa (ljudi) koji bi trebali dijeliti građanska prava zbog [kompletne] dobre volje / koju su oni pokazali prema narodu sa dobrom [srećom, da bi bili riješeni] od naroda, da dodijele građanstvo [dolje spomenutim klasama]; onima koji su registrirani na listama stanovnika [stranaca], vojnicima koji su se naselili u [grad] i okolicu i slično Makedoncima i [Mizijcima] / i naseljenicima koji su registrirani u citadeli i u starom [gradu], i Masdienima i....i policajcima i drugim plaćenicima – vojnicima koji su se naselili ili posjedovali imovinu u [gradu] ili okolici i slično njihovim suprugama i djeci. / Potomci oslobođenika bi se prebacili u klasu stanovnika stranaca, i tako također kraljevski robovi, i odrasli i mladići, i slično žene, izuzev onih koji su bili kupljeni za vladavina kralja Filadelfa (Atal II.) i kralja Filometora (Atal III.) i onih koji su bili uzeti sa / imovine koja je postala kraljevska, i slično kraljevski robovi. Svim naseljenicima, i muškarcima i ženama, koji su otišli u vrijeme smrti kralja ili napustili grad ili okolicu, bit će im oduzeta njihova prava i njihova imovina je konfiscirana od / polisa. Na četvrti dan od kraja mjeseca, odlučeno je od naroda, izvedeno od dužnosnika: jer u dekretu [koji je bio prošao] koji se tiče davanja prava građanstva [registriranim] u listama stalnih stanovnika stranaca [i / drugim klasama] spomenutim u [dekretu] i koji se tiče prijenosa (kategoriji od)) stalno naseljenih stranaca [potomaka oslobođenika i kraljevskih robova i] javnih robova ...)” (ostatak natpisa je izglbljen).⁴

Po tekstu natpisa, Atal III. je oporukom Pergam proglasio slobodnim i još mu pridodao određeno zemljište. Bilo je neophodno da Rimljani ratificiraju takvu volju Atala III. Narod pergamskog polisa je donio odluku, koju su proveli lokalni dužnosnici o reguliranju statusnih i građanskih prava niza klasa. Pergamsko puno građanstvo i prava koja iz njega proizlaze su tako dobili oni stranci koji imaju registrirano prebivalište na pergamskom području, vojnici koji su se naselili u gradu i pergamskom okolnom po-

⁴ Bosanski prijevod na osnovi engleskog prijevoda: Austin, 2006: 430–431.

dručju (*chora*), Makedonci i Misijci, naseljenici koji su registrirani u utvrđi i starom dijelu grada, Masdijejci, parafilakti (neka vrste „policije”) i drugi plaćenici – vojnici koji su se naselili ili posjedovali imovinu u gradu ili u okolici pergamskog područja. Ova odluka se odnosila i na supruge i djecu navedenih kategorija. Nadalje se predviđalo da se oslobođenici unaprijede u status rezidentnih stranaca, kao takođe i kraljevski robovi, i odrasli i mladi i žene. Izuzetak u unapređenju statusa kraljevskih robova u rezidentne strance predstavljaju oni koji su bili kupljeni za vrijeme kraljeva Atala II. i Atala III, oni koji su bili preuzeti sa imovine koja je postala kraljevska i oni koji su bili javni robovi. Nasuprot ovom unapređenju statusa niza društvenih slojeva, onim naseljenicima (i muškarcima i ženama) koji su u vrijeme smrti Atala III. napustili grad i njegovu okolicu bit će oduzeta njihova prava, a imovina će biti konfiscirana od strane Pergama.

2. Epigrafski spomenik *Syll.* 694, Elea ili Pergam, Mala Azija:

[... odlučeno od vijeća] i [naroda /...] sin Nikanora...sin Dionisija...sin [Arhije...] sin od Menandra, Polistrar sin Menona, / od dužnosnika provedeno: [od] našega naroda, [sačuvavši] od početka svoju [dobru volju] i prijateljstvo prema Rimljanima, [je] pružio [mnoge velike dokaze] svoje politike u naj[kritičnijim situacijama], / i slično u [ratu protiv] Aristonika primijenili [svu] revnost i [suočili] velike [opasnosti] i na zemlji i [na] moru, [zbog čega] narod Rima, opazivši [politiku] / našega [naroda] i [pozdravljajući] njegovu dobru volju, [priznao] je našem narodu [prijateljstvo] i savez, i (tada) brončana tablica je bila posvećena u Rimu, hramu Jupitera Kapitolinskog / na kojoj je bio zabilježen dekret [Senata] u pogledu saveza i također [ugovora], i to dolikuje da bi [oni] također bili zapisani [među] nas na dvije brončane tablice, i da bi bili [smješteni] u svetištu / Demetre i [u] prostoriji vijeća [do] statue [Demokratije]: odlučeno je od vijeća preko odgovarajućih dužnosnika za izradu tablica i njihovo / [urezivanje i] slično za dvije mramorne stele u koje tablice će biti smještene kada budu završene. Kopija [ovoga] dekreta će biti ispisana [doslovno] na steli, i [kada] posveta / [na steli] bude završena, nositelj krune, svećenici i [svećenice] i dužnosnici će [otvoriti] hramove [bogova] i učiniti zavjetovanje tamjanom sa (sljedećom) [molitvom u korist] građana: Za dobru sreću [i sigurnost] / našega naroda [i] Rimljana i [udruga zanatlija] Dionisija [Kartegemona], može prijateljstvo i [savez] sa Rimljanima ostati za nas [sve] vrijeme. Žrtvovanje [veličanstveno] koliko je moguće trebalo bi biti zavjetovano Demetri i Kori, boginjama patronima [našega] polisa i [slično] Rimu, i svim ostalim [bogovima] i boginjama. Dan [žrtvovanja] će biti [sveti dan] i djeca će biti oslobođena od svojih [lekcija] i robovi / od svoga posla. Nakon žrtvovanja će biti održana parada djece i mladića, nadzi-

rana od paidonomosa i gimnazijarha. Nastali troškovi za izradu tablica i za sve ostalo / trebali bi biti osigurani iz riznice Eukla i [Dionisija od] prihoda upravljanja.⁵

Tekst epigrafskog spomenika govori o tome kako je polis, koji izdaje navedeni tekst na epigrafskom spomeniku, bio vrlo aktivno na strani Rimljana u ratu protiv Aristonika. Zbog toga je polis ušao u savez sa rimskim narodom, što je bilo i oficijelno zabilježeno i arhivirano. U slavu toga je odlučeno i održavanje posebne svečanosti.

3. Salustije Krisp, fr. Historije, Mitridatovo pismo iransko-partsko Arsaku XII. (Fraatu III.) iz dinastije Arsakida, IV, 69:

Eumenen, cuius amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mercedem: post, habitum custodiae agri captivi, sumptibus et contumeliis ex rege miserrimum servorum effecere, simulatoque impio testamento filium eius Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere. Asia ab ipsis obsessa est,

(„Eumena /II. op. S.M./, čijim se prijateljstvom /Rimljani op. S.M./ tako hvalisavo razmeću, najprije su izdali Antiohu kao cijenu za mir. Kasnije su ga iskoristili za čuvanje osvojene zemlje, te ga izrabljivanjima i poniženjima od kralja pretvorili u najbjednijega roba, a zahvaljujući besramno krivotvorenoj oporuci njegova su sina Aristonika, zato što je bio zatražio očevo kraljevstvo, poput neprijatelja povelj sa sobom u trijumfalnoj povorci. Tako su zaposjeli Aziju.”)

4. Ciceron, „Lelije ili o prijateljstvu”, XI (u govoru koji Ciceron pripisuje Gaju Leliju Sapiensu⁶ i to kada se ovaj obraća Kvintu Muciju Skevoli zvanom Augur⁷:

⁵ Bosanski prijevod na osnovi engleskog prijevoda: Austin, 2006: 433–434.

⁶ *Caius Laelius Sapiens* (rođen cc 180. god. p. n. e.; konzul *ordinarius* za 140. god. p. n. e.; prijatelj Scipiona Emilijana). Nadimak Sapiens („Mudri” ili „Obazrivi”) dobio je dosta kasno. O njemu v. Smith W., 1849: II, 706–707; PWRE, 1924, XII 1, col. 404–410. O Scipionu Emilijanu (*Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus*; živio 185–129. god. p. n. e.) v. Smith W., 1849: III, 748–751; PWRE, 1900, IV, 1, col. 1439–1462; Mesihović, 2011: 234–241.

⁷ *Quintus Mucius Scaevola Augur* (živio cc. 159–188. god. p. n. e.; konzul *ordinarius* za 117. god. p. n. e.) bio je rimski političar i jurista. Bio je učenik filozofa Panetija, zet Gaja Lelija i blizak sa Scipionom Emilijanom. Ne bi ga trebalo miješati sa Publijem Mucijem Skevolom, konzulom iz 133. god. p. n. e. Ciceron (*de amic.* 1) navodi da je u raspravi o prijateljstvu, koja se datira neposredno nakon smrti (umorstva?) Scipiona Emilijana 129. god. p. n. e., pored Kvinta Mucija i Gaja Lelija učestvovao i Gaj Fanije. O Kvintu Muciju Skevoli v. Smith W., 1849: III, 733; PWRE, 1933, XVI 1, col. 430–436.

Ti. quidem Gracchum rem publicam vexantem a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, cum ad me, quod aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc ut sibi ignoscerem, causam adferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego: 'Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?' 'Numquam' inquit 'voluisset id quidem; sed si voluisset, paruissem.' Videtis, quam nefaria vox! Et hercule ita fecit vel plus etiam quam dixit; non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia quaestione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas rei publicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; nam cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris.

("Mi smo također vidjeli kako su Kvint Tuberon i vršnjaci mu prijatelji napustili Tiberija Grakha kada je ovaj ugrozio Republiku. A Gaj Blossije iz Kime, gost vaše familije, moj Skevola, došao je meni, upravo kada sam se savjetovao sa konzulima Lenatom⁸ i Rupilijem⁹ da me moli za oprostaj. Pri tome je naveo razlog zbog koga sam mu oprostio što je toliko držao do Tiberija Grakha da je smatrao da treba učiniti sve što ovaj zaželi. Ja sam mu na to odgovorio: „Čak i kada bi htio da podmetneš vatru na Kapitolu?“ – „Nikada“ – odvrati on – „ovaj to ne bi zaželio. „Ali da je htio“ – „Ja bih mu se pokorio.“ Eto, vidite, koliko je bezočna za riječ! I zaista je tako činio, čak i više nego što je rekao. Jer on se nije poveo za Tiberijem Grakhom u njegovoj smjeloj namjeri, nego je njime upravljao, nije bio sljedbenik njegove mahnitosti, nego vođa. I u tome ludilu, preplašen novom optužbom, pobjegao je u Aziju i prišao našim neprijateljima, gdje ga je i stigla teška i pravedna kazna Republike. Nema zato nikakvog opravdanja za grijeh ako ga je učinio zbog prijatelja. Jer, kada vrlina pravi ustupke prijateljstvo nestane.”)

Cicero, Filipike, XI, 18:

cum Aristonico bellum gerendum fuit P. Licinio L. Valerio¹ consulibus. rogatus est populus quem id bellum gerere placeret. Crassus consul, pontifex maximus, Flacco conlegae, flamini Martiali, multam dixit, si a sacris discessisset: quam multam populus Romanus remisit; pontifici tamen flaminem parere iussit.

Rat je trebao da se vodi protiv Aristonika za konzulata Publija Licinija / Krasa Mucijana op. S.M./ i Lucija Valerija /Flaka op. S.M./. Narod /misi

⁸ *Publius Popillius Laenas*. O njemu v. Smith W., 1849: II, 708; PWRE, 1953, XXII 1, col. 63–64.

⁹ *Publius Rupilius*. O njemu v. Smith W., 1849: III, 679; PWRE, 1914, I A, 1, col. 1229–1230.

se skupština op. S.M./ je konsultiran koga bi želio da upravlja ovim ratom /u smislu zapovijedanja konzulskom armijom op. S.M./. Kras, konzul i *pontifex maximus*, prijeto je da će izreći novčanu kaznu na svoga kolegu Flaka, Marsovog svećenika /– flamera op. S.M./, ako on napusti žrtvovanje. I iako je narod /u skupštini op. S.M./ oprostio globu, ipak je naredio /Marsovom op. S.M./ svećeniku /Flaku op. S.M./ da se povinuje naredbama vrhovnog svećenika.

5. Diodor, ekscerpt Konstantina Porfirogenita, XXXIV, 2, 26:

τὸ παραπλήσιον δὲ γέγονε καὶ κατὰ τὴν Ἀσίαν κατὰ τοὺς αὐτοὺς καιροὺς, Ἀριστονίκου μὲν ἀντιποιησαμένου τῆς μὴ προσηκούσης βασιλείας, τῶν δὲ δούλων διὰ τὰς ἐκ τῶν δεσποτῶν κακουχίας συναπονοησαμένων ἐκείνῳ καὶ μεγάλοις ἀτυχήμασι πολλὰς πόλεις περιβαλόντων.

(„I ista stvar se desila u Aziji /misli se na zapadni dio Male Azije op. S.M./, skoro u isto vrijeme. Kada je Aristonik, bez ikakvih ispravnih prava, tražio da dobije kraljevstvo Azije /misli se na Pergamsko kraljevstvo op. S.M./, svi robovi, radi okrutnosti svojih gospodara, pridružili su mu se, i ispunili su mnoga naselja i gradove sa krvoprolićem i pokoljem.”).

6. Livije, 58. perioha (*periocha*)¹⁰:

Deinde cum minus agri esset quam quod dividi posset sine offensa etiam plebis, quoniam eos ad cupiditatem amplum modum sperandi incitaverat, legem se promulgaturum ostendit, ut his qui Sempronia lege agrum accipere deberent pecunia, quae regis Attali fuisset, divideretur. (Heredem autem populum Romanum reliquerat Attalus, rex Pergami, Eumenis filius.)

(„Kada se ispostavilo da je manje zemljišta nego što je on /plebejski tribun Tiberije Sempronije Grakh op. S.M./ mogao podijeliti bez da se izloži gnjevu plebsa, Grakh ih /one koji su željeli da dobiju zemljišne čestice u ovoj agrarnoj reformi op. S.M./ učinio je tako pohlepnim da su se oni nadali velikom iznosu. On /Tiberije Grakh op. S.M./ objavio je da

¹⁰ Svoje djelo od 142 knjige, sam Livije je grupirao u cjeline barem kada su u pitanju događaji obuhvaćeni u prvih 40 knjiga. U grupi XVI–XXX. knjiga prikazani su I. i II. punski rat, a u grupi XXXI–XL obrađena je historija do zaključno sa slomom antigonidske Makedonije. Od Livijevog djela je sačuvano u skoro kompletnoj formi 35 knjiga i to od prve knjige sa predgovorom do i sa 10. knjigom i knjige 21–45, te dio 91. knjige na jednom palimpsestu. Ostatak monumentalnog Livijevog djela je poznat djelimično na osnovi fragmenata, sažetaka i citata drugih pisaca. Sadržaj svih knjiga izuzev CXXXVI. i CXXXVII. knjiga je poznat na osnovi sažetaka/epitoma, a koje su i same kasnije (u IV st.n. e.) sažete (ali dosta neprecizno) u periohe/*periochae*. Epitome i periohe su nastale još u antičko doba. Izvodi, fragmenti iz nekih knjiga, sačuvani su i na nizu otkrivenih egipatskih papirusa, posebno onih iz *Oxyrhynchusa* (kratica *EpOX*).

će predložiti zakon da se podijeli novac koji je bio zavještan od Atala / III. op. S.M./ među one koji bi, prema njegovom prvom /agrarnom, *Lex Sempronia Agraria* op. S.M./ zakonu, dobili novac. Kralj Atal od Pergama, sin Eumena /II. op. S.M./ je učinio rimski narod svojim nasljednikom.”).

Livije, 59. perioha (*periocha*):

Aristonicus, Eumenis regis filius, Asiam occupavit, cum testamento Attali regis legata populo R. libera esse deberet. Aduersus eum P. Licinius Crassus cos., cum idem pontifex max. esset, quod numquam antea factum erat, extra Italiam profectus proelio uictus et occisus est. M. Perperna cos. uictum Aristonicum in deditionem accepit.

(„Aristonik, sin kralja Eumena /II. op. S.M./ je zauzeo Aziju /misli se na područje koje je više-manje komplemetarno sa rimskom prokonzularnom provincijom Azijom iz vremena Livija op. S.M./ koja je bila zavještana /oporukom op. S.M./ rimskom narodu i koja je trebala biti slobodna. Konzul Publije Licinije Kras /Mucijan op. S.M./, koji je bio u isto vrijeme i *pontifex maximus* (nešto što se nikada ranije nije desilo), krenuo je protiv njega iz Italije, ali je bio poražen i ubijen u bitci. Konzul Marko Perperna, je ipak prihvatio predaju poraženog Aristonika.”).

7. Strabon, Geografija, XIII, 4, 2:

βασιλεύσας δὲ οὗτος ἔτη πέντε καὶ κληθεὶς Φιλομήτωρ ἔτελεύτα νόσῳ τὸν βίον, κατέλιπε δὲ κληρονόμους Ῥωμαίους: οἱ δ' ἔπαρχίαν ἀπέδειξαν τὴν χώραν Ἀσίαν προσαγορεύσαντες ὁμώνυμον τῇ ἡπείρῳ.

(„Kasniji /misli se na Atala III. op. S.M./ vladao je pet godina i bio je nazvan Filometor. Kada je on umro od bolesti, ostavio je Rimljane kao svoj nasljednike. Oni su pretvorili zemlju /Atalidsko kraljevstvo op. S.M./ u provinciju, dajući joj isto ime kao što ga ime kontinent Azija.”).

Strabon, Geografija, XIV, 1, 38:

μετὰ δὲ Σμύρναν αἱ Λεῦκαι πολίχνιον, ὃ ἀπέστησεν Ἀριστόνικος μετὰ τὴν Ἀττάλου τοῦ φιλομήτορος τελευτὴν, δοκῶν τοῦ γένους εἶναι τοῦ τῶν βασιλέων καὶ διανοοῦμενος εἰς ἑαυτὸν ποιεῖσθαι τὴν ἀρχήν: ἐντεῦθεν μὲν οὖν ἐξέπεσεν ἡττηθεὶς ναυμαχίᾳ περὶ τὴν Κυμαίαν ὑπὸ Ἐφεσίων, εἰς δὲ τὴν μεσόγαιαν ἀνίων ἦθροισε διὰ ταχέων πλῆθος ἀπόρων τε ἀνθρώπων καὶ δούλων ἐπ' ἑλευθερίᾳ κατακεκλημένων, οὓς Ἡλιοπολίτας ἐκάλεσε. πρῶτον μὲν οὖν παρεισέπεσεν εἰς Θυάτειρα, εἴτ' Ἀπολλωνίδα ἔσχεν, εἴτ' ἄλλων ἐφίετο φρουρίων: οὐ πολὺν δὲ διεγένετο χρόνον, ἀλλ' εὐθύς αἶ τε πόλεις ἔπεμψαν πλῆθος, καὶ Νικομήδης ὁ Βιθυνὸς ἐπεκούρησε καὶ οἱ τῶν Καππαδόκων βασιλεῖς. ἔπειτα πρέσβεις Ῥωμαίων πέντε ἦκον, καὶ μετὰ ταῦτα στρατιὰ καὶ ὑπατος Πόπλιος

Κράσσοσ, καὶ μετὰ ταῦτα Μάρκοσ Περπέρνασ, ὃσ καὶ κατέλυσε τὸν πόλεμον ζωγρία λαβὼν τὸν Ἀριστόνικον καὶ ἀναπέμψασ εἰς Ῥώμην. ἐκεῖνοσ μὲν οὖν ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ κατέστρεψε τὸν βίον, Περπέρναν δὲ νόσοσ διέφθειρε, Κράσσοσ δὲ περὶ Λεύκασ ἐπιθεμένων τινῶν ἔπεισεν ἐν μάχῃ. Μάνιοσ δ' Ἀκύλλιοσ ἐπελθὼν ὑπατοσ μετὰ δέκα πρεσβευτῶν διέταξε τὴν ἐπαρχίαν εἰς τὸ νῦν ἔτι συμμένον τῆσ πολιτείασ σχῆμα

(„Nakon Smirne, dolazi se do Leuke, maloga grada, koji je nakon smrti Atala /III. op. S.M./ Filometora bio ponukan na pobunu od Aristonika, koji je navodno pripadao kraljevskoj porodici i namjeravao je da uzurpira kraljevstvo /misli se kraljevsku vlast op. S.M./. On /Aristonik op. S.M./ je bio protjeran iz Smirne, nakon što je bio poražen u pomorskoj bici blizu kimejske¹¹ teritorije od Efežana, ali se on povukao u unutrašnjost i brzo je sabrao veliki broj siromašnih ljudi, i također robova, pozvanih sa obećanjem o slobodi, koje je on zvao Heliopoliti. Tada se on prvo iznenadno pojavio pred Tijatirom, a zatim je došao u posjed /misli se zauzeo op. S.M./ Apolonisa, a on je onda usmjerio svoje napore prema drugim utvrdama. Ali on nije dugo trajao. Polisi¹² su odmah poslali veliki broj vojnika protiv njega, i oni su bili pomognuti od Nikomeda, kralja Bitinije i kraljeva Kapadočana. Zatim je došlo pet rimskih poslanika, i nakon toga armija pod konzulom Publijem /Licinijem op. S.M./ Krasom /Mucijanom op. S.M./ i nakon toga Marko Perperna, koji je doveo rat do kraja, živoga zarobio Aristonika i poslao ga u Rim. Aristonik je završio svoj život u zatvoru. Perperna je umro od bolesti, i Kras, napadnut od izvjesnih ljudi u blizini Leuke, poginuo je u bici. I Manije Akvilije došao je kao konzul, sa 10 pomoćnika i organizirao je provinciju u obliku uprave u kojoj još i sada postoji.”).

8. *Fasti Triumphales* za 126. god. p. n. e.:¹³

M' Aquillius M'f. M'n., prokonzul, iz Azije, 3 id. Nov. = 11. novembar

¹¹ Maloazijska Kima na području Eolide, nešto sjevernije od Fokeje.

¹² Od vremena uspostave makedonske hegemonije nad većim dijelom balkanske Helade, uspostave interkontinentalnog golemoga carstva Aleksandra III. Argeada Makedonskog Velikog i stvaranja čitavog niza helenskih naseobina na zaposjednutim dijelovima Azije i sjeveroistočne Afrike, izraz „polis” nije više samo označavao samostalnu helensku državu sa punim suverenitetom i gradskim naseljem kao središnjim dijelom, nego i autonomne „helenske” zajednice sa istoimenim gradskim središtem koje su priznavale vrhovnu vlast helenističkih kraljeva i drugih kraljeva koji su preuzimali teritorije koje su pripadale Aleksandrovom carstvu. Ti bi polisi bili značajno privilegirani, ali za razliku od samostalnih polisa, oni su ipak bili sastavni dijelovi većih političkih država. Tako je i u okvirima atalidske kraljevine postojao značajan broj polisa, posebno na egejskom priobalju, gdje je riječ poglavito o drevnim eolskim i jonskim apoikijama. Polisi unutar helenističkih moćnih država bi po svome tipu odgovarali jedinicama municipalne autonomije u Rimskoj državi.

¹³ Degrassi, 1954: 105.

9. Velej Paterkul, II, 4, 1:

Interim, dum haec in Italia geruntur, Aristonicus, qui mortuo rege Attalo a quo Asia populo Romano hereditate relicta erat, sicut relicta postea est a Nicomede Bithynia mentitus regiae stirpis originem armis eam occupaverat, is victus a M. Perpenna ductusque in triumpho, sed a M. Aquilio, capite poenas dedit, cum initio belli Crassum Mucianum, virum iuris scientissimum, decedentem ex Asia proconsulem interemisset.

(„U međuvremenu, dok se ovo /tribunat Tiberija Grakha i stranački sukobi nakon njega op. S.M./ događalo u Italiji, Aristonik je izmislio pripadnost kraljevskoj /atalidskoj op. S.M./ lozi i zaposjeo je Aziju /misli se na zapadni dio Male Azije op. S.M./ nakon smrti kralja Atala /III. Filometora op. S.M./ koji je Aziju /misli se Pergamsko kraljevstvo op. S.M./ oporukom ostavio rimskom narodu, kako je poslije Nikomed ostavio Bitiniju. Aristonika je pobijedio Marko Perpena i vodio u trijumfu, ali ga je Manije Akvilije kaznio smrću, jer je na početku rata usmrtio izuzetnog poznavatelja prava /Publija Licinija/ Mucijana Krasa kad je kao prokonzul odlazio iz Azije /zapadne Male Azije op. S.M./”).

Velej Paterkul, II, 38, 5:

sed beneficio senatus populique Romani mox ab Attalis possessam regibus M. Perpenna capto Aristonico fecit tributariam.

(„No nakon što su je /Pergamsku kraljevinu op. S.M./ dobrotom Senata i rimskog naroda pod svoju vlast uzeli Atalidi, Marko Perperna ju je zarobivši Aristonika učinio provincijom /prokonzularnom Azijom op. S.M./ obaveznom na plaćanjem danka”).

10. Valerije Maksim, III, 2, 12:

Militis hic in aduerso casu tam egregius uirilil animus, quem relaturus sum imperatoris: P. enim Crassus cum Aristonico bellum in Asia gerens a Thracibus, quorum is magnum numerum in praesidio habebat, inter Elaeam et Zmyrnam exceptus, ne in dicionem eius perueniret, dedecus arcessita ratione mortis effugit: uirgam enim, qua ad regendum equum usus fuerat, in unius barbari oculum direxit. qui ui doloris accensus latus Crassi sica confodit, dumque se ulciscitur, Romanum imperatorem maiestatis amissae turpitudine liberauit. ostendit fortunae Crassus quam indignum uirum tam graui contumelia adficere uoluisset, quoniam quidem iniectos ab ea libertati suae miserabiles laqueos prudenter pariter ac fortiter rupit donatumque se iam Aristonico dignitati suae reddidit.

(„Ovaj duh vojnika u nevolji je bio odličan i muževan kao i zapovjednik kojeg namjeravam da spomenem. Publije /Licinije op. S.M./ Kras /

Mucijan op. S.M./ je poveo rat u /zapadnim dijelovima Male op. S.M./ Aziji protiv Aristonika, kada je ovaj bio zarobljen između Elea i Mirine od Tračana, kojih je Aristonik imao veliki broj u svojoj vojsci. Kako bi izbjegao pad u svojoj moći, Kras je pobjegao sramoti na način smrti koji je sam odabrao. On je gurnuo štap, koji je koristio za upravljanje konjem, u oko jednoga od barbara. Razbješnjen veličinom boli, čovjek je zario svoj bodež duboko u Krasa i tako, sveteći sebe, oslobodio je rimskog zapovjednika od sramote da izgubi dostojanstvo. Kras je pokazao Sreći koliko je malo čovjek, na koga je ona željela da nanese tako teško poniženje, zaslužio to, lomeći jadne okove koje je ona položila na njegovu slobodu ne manje pametno nego hlabro. Već predat Aristonik, on je vratio sam svoje dostojanstvo.”)

11. Flor, I, XXXV:

Victa ad occasum Hispania populus Romanus ad orientem pacem agebat, nec pacem modo, sed inusitata et incognita quadam felicitate relictæ regiis hereditatibus opes et tota insimul regna veniebant. Attalus, rex Pergamenorum, regis Eumenis filius, socii quondam commilitonique nostri testamentum reliquit: „populus Romanus bonorum meorum heres esto. In bonis regiis hanc fuerunt”. Adita igitur hereditate provinciam populus Romanus non quidem bello nec armis, sed, quod æquius, testamenti vire retinebat. Sed hanc difficile dictu est utrum facilius amiserit populus Romanus an recuperaverit. Aristonicus, regii sanguinis ferox iuvenis, urbis regibus parere consuetas ferox iuvenis, urbis regibus parere consuetas partim facile sollicitat, paucas resistentis, Myndon, Samon, Colophona vi recepit, Crassi quoque prætoris cecidit exercitum ipsumque cepit. Sed ille memor et familie et Romani nominis custodem sui barbarum virgula excaecat et in exitium sui, quod volebat, ita concitat. Mox a Perperna domitus et captus et per deditionem in vinculis habitus. Aquilius Asiaticus belli reliquias confecit, mixtis—nefas!—veneno fontibus ad deditionem quarundam urbium. Quæ res ut maturam, ita infamem fecit victoriam, quippe cum contra fas deum moresque maiorum medicaminibus inpuris in id tempus sacrosancta Romana arma violasset.

(„Kada je Španija bila osvojena na Zapadu, rimski narod je imao mir na istoku. I oni /Rimljani op. S.M./ ne samo da su imali mir, nego, sa neuporedivom i nečuvenom raspodjelom sreće, bogatstvo im je bilo ostavljeno kraljevskim zavještanjem i cijelo kraljevstvo je u to vrijeme prešlo u njihove ruke. Atal /III. op. S.M./, kralj Pergama, sin kralja Eumena, koji je bio naš raniji saveznik i podržavalac u ratu, ostavio je oporuku u kojoj je kazao: „Neka rimski narod bude nasljednik moga posjeda. Sljedeći imetak sada čini kraljevsku imovinu.” Ušavši, dakle, u ovu zaostavštinu, rimski narod je uzeo u posjed provinciju ne sa ratom ili silom oružja,

nego što je više pravednije, sa pravom dodijeljenim oporukom. Teško je reći da li je rimski narod izgubio ili ponovo stekao provinciju sa većom lakhoćom. Aristonik, smion mladić kraljevske krvi, lahko je zauzeo neke od gradova koji su bili navikli da slušaju /pergamskog op. S.M./ kralja, i primorao nekoliko drugih – Mind, Samos i Kolofon koji su odbili da mu se pridruže. On je također porazio armiju pretora /Publija Licinija op. S.M./ Krasa /Mucijana op. S.M./ i zarobio njenog zapovjednika. Potonji, međutim, nije zaboravio tradicije svoje familije i rimskog imena, sa štapom je oslijepio barbara koji ga je čuvao i tako ga izazvao, što mu je i bila namjera, da ga ubije. Aristonik je uskoro bio, nakon svega, prevladan od Perperne i zarobljen i držan u lancima dok nije odustao od svojih zahtjeva. Akvilije je konačno doveo Azijski rat do završetka opakim sredstvom trovanja izvora /vode op. S.M./ kako bi osigurao predaju izvjesnih gradova. Ovo, iako je ubrzalo njegovu pobjedu, donijelo je i sramotu, jer je on osramotio rimsko oružje, koje je do sada bilo neukaljano, korištenjem prekršaja otrova, kršeći božanske zakone i praksu naših predaka.”).

12. Frontin, Stratagems, IV, 5, 16:

P. Crassus, cum bellum adversus Aristonicum in Asia gerens inter Elaeam et Myrinam in hostium copias incidisset vivosque abduceretur, execratus in consule Romano captivitatem virga, qua ad equum erat usus, oculum Thracis, a quo tenebatur, eruit atque ab eo per dolorem concitato transverberatus dedecus servitutis, ut voluerat, effugit.

(„Kada je vodio rat protiv Aristonika u Aziji /misli se na područje provincije prokonzularne Azije op. S.M./ negdje između Elee i Mirine, Publije /Licinije op. S.M./ Kras /Mucijan op. S.M./ je pao u ruke neprijatelja i bio je odveden živ /u zarobljeništvo op. S.M./. Prezirući misao o zarobljeništvu rimskog konzula, on /Licinije Mucijan op. S.M./ je iskoristio štap, sa kojim je poticao svoga konja, da iskopa oko Tračaninu koji ga je držao zatočenikom. Tračanin, bijesan od boli, izbo ga je na smrt. Tako je, kao je on želio, /Licinije Mucijan op. S.M./ Kras izbjegao sramoti ropstva.”).

13. Plutarh, Usporedni životopisi, Tit Flaminin, 21:

καὶ τὰ ὑστερά πως ἔτι μᾶλλον ἐμαρτύρησε τῷ Τίτῳ, τοῦτο μὲν Ἀριστόνικος ὁ τοῦ καθαρωδοῦ διὰ τὴν Εὐμενοῦς δόξαν ἐμπλήσας ἅπασαν ἀποστάσεων καὶ πολέμων τὴν Ἀσίαν,

(„I pozniji su događaji u nekom smislu još više davali pravo Titu /Flamininu op. S.M./ jer ovamo je Aristonik, sin kćerke svirača na kitari, koristeći svoje tobožnje srodstvo s Eumenom /II. op. S.M./, ispunio svu /zapadnu Malu Aziju op. S.M./ Aziju bunom i ratovima...”).

Plutarh, Usporedni životopisi, Tiberije Grakh, 14:

ἐπεὶ δὲ τοῦ Φιλομήτορος Ἀττάλου τελευτήσαντος Εὐδήμος ὁ Περγαμηνὸς ἀνήνεγκε διαθήκην ἐν ἧ κληρονόμος ἐγγράπτο τοῦ βασιλέως ὁ Ῥωμαίων δῆμος,

(„Kad je poslije smrti Atala Filometora, Eudem Pergamljanin donio u Rim kraljevu oporuku u kojoj je njegovim nasljednikom bio određen rimski narod.”).

Plutarh, Usporedni životopisi, Tiberije Grakh, 20:

ὁ δὲ Κυμαῖος Βλόσσιος ἀνήχθη μὲν ἐπὶ τοὺς ὑπάτους, ἐρωτώμενος δὲ περὶ τῶν γεγονότων ὠμολόγει πεποικέναι πάντα Τιβερίου κελεύοντος. εἰπόντος δὲ τοῦ Νασικᾶ πρὸς αὐτόν, ‘τί οὖν, εἴ σε Τιβέριος ἐκέλευσεν ἐμπρῆσαι τὸ Καπετώλιον;’ τὸ μὲν πρῶτον ἀντέλεγεν ὡς οὐκ ἂν τοῦτο Τιβερίου κελεύσαντος; πολλάκις δὲ καὶ πολλῶν τὸ αὐτὸ πυνθανομένων, ‘ἀλλ’ ἐκείνου γε προστάσσοντος;’ ἔφη, ‘κάμοι τοῦτο πρᾶξαι καλῶς εἶχεν: οὐ γὰρ ἂν Τιβέριος τοῦτο προσέταξεν, εἰ μὴ τῷ δήμῳ συνέφερον;’ οὗτος μὲν οὖν διαφυγῶν ὕστερον ὄχητο πρὸς Ἀριστόνικον εἰς Ἀσίαν, καὶ τῶν ἐκείνου πραγμάτων διαφθαρέντων ἑαυτὸν ἀνεῖλεν.

(“Kimljanin Blosije bi doveden pred konzule pa, ispitivan o onome što se dogodilo, prizna da je sve uradio na Tiberijev nalog. A kada mu je Nazika rekao: „A da ti je Tiberije naredio da spališ Kapitol?“, najprije odvrati da Tiberije ne bi dao takav nalog. A kada su ga često mnogi isto pitali, reče: „Pa dobro! Da je čovjek poput Tiberija naredio takvu stvar, i za mene bi bilo pravo da to uradim. Jer Tiberije to ne bi zapovijedio da to nije u interesu naroda”. On, dakle, izmakavši optužbi, ode kasnije Aristoniku u Aziju pa kada je njegova stvar propala, sam se ubije.”).

14. Apijan, Građanski ratovi, I, 17:

ἡ δὲ πόλις ἐπὶ τῷ Γράκχου φόνῳ διήρητο ἐς λύπην καὶ ἡδονήν, οἱ μὲν οἰκτείροντες αὐτούς τε κάκεινον καὶ τὰ παρόντα ὡς οὐκέτι πολιτείαν, ἀλλὰ χειροκρατίαν καὶ βίαν, οἱ δ’ ἐξειργάσθαι σφίσιν ἡγούμενοι πᾶν, ὅσον ἐβούλοντο. καὶ τάδε μὲν ἦν, ὅτε Ἀριστόνικος Ῥωμαίοις περὶ τῆς ἀρχῆς ἐπολέμει τῆς ἐν Ἀσίᾳ:

(„Grad je različito podnio Tiberijevo ubistvo, jedni sa žalošću, drugi veselo. Jedni su žalili sebe, njega i sadašnje stanje, kao da nemaju više Republike, nego vladu sile i nasilja. Drugi su smatrali da su izvršili ono što su htjeli. Ovo se dogodilo u vrijeme kada je Aristonik zaratio na Rimljane zbog vlasti u Aziji.”).

Απιαν, Γραδάνσκι ράτοβι, I, 22:

ὄτι Αὐρήλιος Κόττας καὶ Σαλινάτωρ καὶ τρίτος ἐπὶ τούτοις Μάνιος Ἀκύλιος, ὁ τὴν Ἀσίαν ἐλών, σαφῶς δεδωροδοκηκότες ἀφεῖντο ὑπὸ τῶν δικασάντων

(„/Gaj Grakh op. S.M./ zamjerao mu /Senatu op. S.M./ je najviše zbog nedavnog djela kada su Aurelije Kota, Alinator i Manije Akvilije, koji je Aziju pokorio, očigledno krivi zbog korupcije, oslobođeni od sudija.”).

Απιαν, Μιτρίδατοβι ράτοβι, 62:

ὕμεῖς δέ, Ἀττάλου τοῦ φιλομήτορος τὴν ἀρχὴν ἡμῖν ἐν διαθήκαις καταλιπόντος, Ἀριστονίκῳ καθ’ ἡμῶν τέτταρσιν ἔτεσι συνεμαχεῖτε, μέχρι καὶ Ἀοιστόνικος ἐάλῳ καὶ ὑμῶν οἱ πλείους ἐς ἀνάγκην καὶ φόβον περιήλθετε. Sula se obraća istaknutim građanima provincije Azije, nakon njegove

pobjede u I. Mitridatovom ratu: (“Vi, sa druge strane, kada je Atal /III. op. S.M./ Filometor, ostavio u svojoj oporuci svoje kraljevstvo nama / Rimljanima op. S.M./ ste dali pomoć Aristoniku protiv nas u toku četiri godine. Kada je on /Aristonik op. S.M./ bio zarobljen, većina od vas, pod utiskom potrebe i straha, se vratila svojim dužnostima.”).

15. Justin, epitome djela Pompeja Troga Prolog 36. knjige:

Ut rex Asiae Attalus Caenos Thracas subegit successoremque imperii Attalum Philometora reliquit. Mortuo denique Philometore <rege frater eius Aristonicus> regno Asiae occupato bellum cum Romanis gessit, quo captus est. („Ove stvari se nalaze u 36. volumenu.....Konačno, po smrti kralja /Atala III. op. S.M./ Filometora, njegov brat Aristonik je prigrabio tron Azije /mislil se Pergamskog kraljevstva u zapadnoj Maloj Aziji op. S.M./ i borio se u ratu sa Rimljanima u kojem je bio zarobljen.”)

Po ovom podatku Aristonik je bio brat Atala III. Filometora, i borio se sa Rimljanima u ratu u kojem je na kraju bio i zarobljen.

Justin, XXVI, 4, 5–12:

Matri deinde sepulcrum facere instituit, cui operi intentus morbum ex solis fervore contraxit et septima die decessit. Huius testamento heres populus Romanus tunc instituitur. Sed erat ex Eumene Aristonicus, non iusto matrimonio, sed ex paelice Ephesia, citharistae cuiusdam filia, genitus, qui post mortem Attali velut paternum regnum Asiam invasit. Cum multa secunda proelia adversus civitates, quae metu Romanorum tradere se eidem nolebant, fecisset iustusque iam rex videretur, Asia Licinio Crasso

consuli decernitur, qui intentior Attalicae praedae quam bello, cum extremo anni tempore inordinata acie proelium conseruisset, victus poenas inconsultae avaritiae sanguine dedit. In huius locum missus Perpenna consul prima congressione Aristonicum superatum in potestatem suam redegit Attalicasque gazas, hereditarias populi Romani, navibus inpositas Romam deportavit. Quod aegre ferens successor eius M'. Aquilius consul ad eripiendum Aristonicum Perpennae, veluti sui potius triumphi munus esse deberet, festinata velocitate contendit. Sed contentionem consulum mors Perpennae diremit. Sic Asia Romanorum facta cum opibus suis vitia quoque Romam transmisit.

(„On /pergamski kralj Atal III. Filometor op. S.M./ je zatim nastavio da pravi spomenik za svoju majku, ali dok je bio zauzet ovim poslom, on je obolio zbog vrućine sunca, i umro je sedam dana nakon toga. Po njegovoj volji rimski narod je imenovan za njegovog nasljednika. Bio je ipak tamo i sin Eumena (II. op. S.M.), po imenu Aristonik, koji nije rođen u braku, nego od efeške ljubavnice, kćerke svirača na harfi, i ovaj mladić nakon smrti Atala /III. op. S.M./, je postavio zahtjev za tron Azije /mislili se na Pergamsko kraljevstvo op. S.M./ jer je bilo od njegovog oca /koji je bio ranije kralj op. S.M./. Kada je on /Aristonik op. S.M./ vojevao nekoliko uspješnih bitaka protiv provincije /mislili se na područje Pergamske kraljevine op. S.M./, koja je zbog straha od Rimljana, odbila da mu se potčini, i izgledalo je da se uspostavi kao kralj, Azija je dodijeljena od Senata pod komandu /i upravu op. S.M./ Liciniju Krasu /Mucijanu op. S.M./, koji je, bijavši mnogo željniji pljačke trezora Atala nego da se istakne na /borbenom op. S.M./ polju, i boreći se u bici, krajem godine, sa svojom armijom u neredu, bio je potažen i platio je kaznu za svoju slijepu pohlepu gubitkom života. Konzul Perperna je bio poslan na njegovo mjesto, je pobijedio Aristonika koji je bio poražen u prvom sukobu pod njegovom /Perperninom op. S.M./ vlašću i poslao je blago Atala /III. op. S.M./, zavještano rimskom narodu, na brodu do Rima. Marko Akvilije, nasljednik /u namjesništvu op. S.M./ Perperne, zavidivši svoju dobru sreću, požuri, sa najvećom ekspedicijom, da ugrabi Aristonika iz ruku Perperne, kao da bi trebao na milost njegovog sopstvenog trijumfa. Ali smrt Perperne je dovela do kraja rivalitet između konzula. Azija /mislili se na zapadni dio Male Azije op. S.M./ je postala provincija Rimljana, donoseći u Rim svoje mane zajedno sa svojim bogatstvom.”)

Justin, XXVII, 1, 1–2:

Capto Aristonico Massilienses pro Phocaeensibus, conditoribus suis, quorum urbem senatus et omne nomen, quod et tunc et antea Antiochi bello infesta contra populum Romanum arma tulerant, deleri iusserat, legatos Romam deprecatum misere veniamque his a senatu obtinuerunt. 2 Post haec regibus, qui adversus Aristonicum auxilia tulerant, praemia perso-

luta: Mithridati Pontico Syria maior, filiis Ariarathis, regis Cappadociae, qui eodem bello occiderat, Lycaonia et Cilicia datae.

(„Nakon što je Aristonik zarobljen, narod Masilije je poslao poslanike u Rim da se založe za svoje prijatelje Fokejce /ovaj polis je bio metropola Masilije op. S.M./, čiji grad i čak ime je Senat naredio da se uništi /ime u smislu *damnatio memoriae* op. S.M./, zato što su i u ovo vrijeme /rata sa Aristonikom op. S.M./ i prije u ratu sa Antiohom /III. iz dinastije Seleukida op. S.M./ uzeli oružje protiv rimskog naroda. Izaslanstvo je dobilo od Senata oprost za njih /Fokejce op. S.M./. Nagrade su bile zatim dodijeljene prinčevima koji su dali pomoć protiv Aristonika. Mitridatu od Ponta je dodijeljena Velika Frigija, sinovima Arijarta, kralja Kapadokije koji je poginuo u ovom ratu, prepušteni su Likaonija i Kilikija.”)

Justin, XXXVIII, 2, 5:

Quod ubi Mithridates cognovit, et ipse pari inprudencia Gordium Romam mittit, qui senatui adseveret puerum, cui Cappadociae regnum tradiderat, ex eo Ariarathe genitum, qui bello Aristonici auxilia Romanis ferens cecidisset.

(„Mitridat, kada je čuo za ovaj pronalazak, poslao je Gordija sa jednakom drskošću, u Rim da ubijedi Senat da je mladi princ, kojem je on dodijelio tron Kapadokije, je sin Arijarta koji je poginuo u ratu sa Aristonikom kada je /Arijart VI. op. S.M./ davao pomoć Rimljanima.”)

Justin, XXXVIII, 5, 3, iz Mitridatovog (VI. Eupatora Dionizija) govora okupljenoj vojsci:

Nam bellum quidem iam tunc secum ab illis geri coeptum, cum sibi pupillo maiorem Phrygiam ademerint, quam patri suo praemium dati adversus Aristonicum auxilii concesserant.

(„Ovaj rat, zaista, je bio započet protiv njega od Rimljana, kada su oni uzeli od njega, za njegove malodobnosti, Veliku Frigiju, zemlju koju su oni /Rimljani op. S.M./ dodijelili njegovom ocu /Mitridatu V. Euergeta/ kao nagradu kao pomoć koju je on dao njima u ratu protiv Aristonika.”)

Justin, XXXVIII, 6, 4, iz Mitridatovog (VI. Eupatora Dionizija) govora okupljenoj vojsci:

et quod cum ipso deforme sibi putauerant, cum filio eius Aristonico bellum gessisse.

(„...Iako su /Rimljani op. S.M./ učinili rat, koji su oni mislili da bi bio sramotan da učine na njega samoga /misli se na Eumena II. Atalida op. S.M./, na njegovog sina Aristonika.”)

16. Julije Obsekvens,¹⁴ 28. C. Claudio M. Perperna coss. 624. AUC = 130. god. p. n. e.:

Publius Crassus adversus Aristonicum dimicans occisus.

(„Publije Kras je bio ubijen dok se borio protiv Aristonika.”)

17. Eutropije, IV, 20, 1:

Motum interim in Asia bellum est ab Aristonico, Eumenis filio, qui ex concubina susceptus fuerat. Hic Eumenes frater Attali fuerat. Adversus eum missus P. Licinius Crassus infinita regum habuit auxilia. Nam et Bithyniae rex Nicomedes Romanos iuvit et Mithridates Ponticus, cum quo bellum postea gravissimum fuit, et Ariarathes Cappadox et Pylaemenes Paphlagon. Victus est tamen Crassus et in proelio interfectus est. Caput ipsius Aristonico oblatum est, corpus Smyrnae sepultum. Postea Perperna, consul Romanus, qui successor Crasso veniebat, audita belli fortuna ad Asiam celeravit et acie victum Aristonicum apud Stratonicen civitatem, quo confugerat, fame ad deditionem compulit. Aristonicus iussu senatus Romae in carcere strangulatus est. Triumphari enim de eo non poterat, quia Perperna apud Pergamum Romam rediens diem obierat.

(„U međuvremenu je planuo rat u Aziji /području koje će kasnije postati provincija prokonzularna Azija op. S.M./ potaknut od Aristonika, sina od Eumena sa konkubinom. Ovaj Eumen /II. op. S.M./ je bio brat Atala /III. op. S.M./. Protiv njega je bio poslan Publije Licinije Kras /Mucijan op. S.M./, koji je imao dovoljno pomoći od nekoliko kraljeva. I nije samo Nikomed, kralj Bitinije, podržavao Rimljane, nego takođe i Mitridat, kralj Ponta, sa kojim su oni /Rimljani op. S.M./, nakon svega, imali veoma veliki rat, kao i Arijart, kralj Kapadokije, i Pilamen od Paflagonije. Bez obzira /na sve to op. S.M./ Kras je bio poražen i ubijen u bici. Njegova glava je bila odnesena Aristoniku, a njegovo tijelo je bilo sahranjeno u Smirni. Ubrzo je Perperna, rimski konzul, koji je bio imenovan za nasljednika Krasa, čuvši o ratnom dešavanju, požurio je u Aziju /zapadni dio Male Azije op. S.M./. I poraživši Aristonika u bici, blizu grada Stratonikeje u koji je on /Aristonik op. S. M./ pobjegao, prisilio ga je glađu da se preda. Aristonik, po nalogu Senata, je bio zadavljen u zatvoru u Rimu. Trijumf se nije mogao slaviti povodom ovoga /pobjede nad Aristonikom op. S.M./ jer je Perperna umro u Pergamu prilikom svoga povratka.”)

¹⁴ Julije Obsekvens (*Julius Obsequens*) je bio rimski pisac za kojeg se vjerovao da je živio sredinom IV. st. n. e. Njegovo djelo je *Liber de prodigiis*, kompletno izvedeno iz Livija. Ovo djelo je stvoreno kao izvještaj o čudima i znamenja koji su se desili u Rimu između 249. i 12. god. p. n. e.

18. Orozije, Sedam knjiga povijesti protiv pagana, V, 10, 1–5:

Anno ab urbe condita DCXXII P. Licinius Crassus consul et pontifex maximus aduersus Aristonicum Attali fratrem, qui traditam per testamentum Romanis Asiam peruaserat, cum instructissimo missus exercitu, praeterea a magnis regibus hoc est Nicomede Bithyniae, Mithridate Ponti et Armeniae, Ariarathe Cappadociae, Pylaemene Paphlagoniae eorumque maximis copiis adiutus, conserto tamen bello uictus est; et cum, exercitu post plurimam caedem in fugam acto, ipse iam circumuentus ab hostibus et paene captus esset, uirgam, qua erat usus ad equum, in oculum Thraecis inpegit; barbarus autem cum ira et dolore exarsisset, latus Crassi gladio transuerberauit. ita ille excogitato genere mortis effugit et dedecus et seruitutem. Perpenna consul, qui Crasso successerat, audita morte Crassi et clade exercitus Romani raptim in Asiam peruolauit, Aristonicum recenti uictoria feriatum in prouiso bello adortus nudatumque omnibus copiis in fugam uertit; cumque Stratonicen urbem, ad quam ille confugerat, obsidione cinxisset, trucidatum fame ad deditionem coegit. Perpenna consul apud Pergamum correptus morbo diem obiit; Aristonicus Romae iussu senatus in carcere strangulatus est.

(„U 622. godini /od osnivanja op. S.M./ Grada, P. Licinije Kras /Mucijan op. S.M./, konzul i *pontifex maximus*, je bio poslan sa dobro opremljenom armijom protiv Aristonika, brata Atala /III. op. S.M./. Aristonik je napao provinciju Aziju /misli se na nekadašnje Pergamsko kraljevstvo op. S.M./, koja je bila ostavljena u nasljeđe Rimljanima. Konzul je bio takođe podržavan od strane moćnih kraljeva, Nikomeda iz Bitinije, Mithridata iz Ponta i Jermenije, Arijarta iz Kapadokije i Pilemena iz Paflagonije, od kojih su svi doprinijeli sa velikim snagama. I pored svega, Kras je bio poražen u odlučujućoj bici, i njegova armija je bila prisiljena pobjeći nakon što je pretrpila teške gubitke. Kada je sam konzul bio okružen sa neprijateljem i kada je trebao biti zarobljen, on je gurnuo bič, koji je koristio za svoga konja, u oko Tračanina. Barbarin, opečen sa bolom i goreći od bijesa, izbo ga je sa mačem. Tako je Kras izbjegao i nečasnost i ropstvo srećući smrt na način koji je on izabrao da umre. Čuvši o smrti Krasa i pokolju rimske armije, konzul Perpenna, koji je naslijedio Krasa, je ubrzano marširao u Aziju /područje zapadne Male Azije op. S.M./ i iznenadio je Aristonika koji se odmarao nakon svoje nedavne pobjede. Perpenna je uništio njegovu armiju i prisilio ga da bježi. Zatim je on opsjeo grad Stratonikeju u koju je Aristonik pobjegao za utočište. On /Perpenna op. S.M./ je prisilio potonjeg /Aristonika op. S.M./, sada ispijenog od gladi, da se preda. Konzul je kasnije obolio u Pergamu i umro je. Aristonik, po naređenju Senata, je bio udavljen u zatvoru u Rimu.”).

SKRAĆENICE

- IGR 4 (IV) *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, ed. René Cagnat et al. 3 vols. Paris 1901–1927. Vol. 4, fasc. 1–9, with Georges Lafaye. Paris 1908–1927. Reprint: Chicago, Ares 1975.
- IvP I Fränkel, Max. *Die Inschriften von Pergamon* 2 vols. „Altertümer von Pergamon“, 8,1–2. Berlin 1890–1895. Vol. 1, nos. 1–250, *Bis zum Ende der Königszeit*.
- OGIS Dittenberger, Wilhelm. *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 vols. Leipzig 1903–1905. – For Egypt, Nubia and Abyssinia: see Étienne Bernand. *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie: Répertoire bibliographique des OGIS*. „Annales littéraires de l'Université de Besançon“, 272. „Centre de Recherche d'Histoire Ancienne“, 45; Paris 1982.
- PWRE¹⁵ Paulys – Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart
- Syll* *Sylloge inscriptionum graecarum*, ed. Wilhelm Dittenberger. 3rd edn., eds. Friedrich Hiller von Gaertringen, Johannes Kirchner, Hans Rudolf Pomtow and Erich Ziebarth. 4 vols. Leipzig, 1915–1924.

¹⁵ Paulys-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takode i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćenice i P. –W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko – rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978 – Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (BHS: „Paulijeva Realna enciklopedija klasične nauke o starini“). PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung (BHS: „Realna enciklopedija klasnične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu“). (Realna enciklopedija klasične nauke o starini) čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko – leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistemitiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci, s obzirom na dužinu, mogu se smatrati manjim monografijama. Neki članci su bili izdati samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. izlazila je skraćeno, modernizirano i svima dostupno izdanje – Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv. „Mali Pauly“). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. „Novi Pauly“), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka.

IZVORI

1. Apijan (1899). *Appian, The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company
2. Apijan (1879). *Appiani, Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri
3. Apijan (1967). *Apijan, Građanski ratovi*, Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura
4. Ciceron (1923). *On Old Age. On Friendship. On Divination*, W. A. Falconer, LCL
5. Ciceron (1987). *Ciceron, Filozofski spisi (Lelije ili razgovor o prijateljstvu, O starosti, O dužnostima, Scipionov san)*, Branko Gavella – Vasilije Tomović, MS
6. Ciceron (2010). *Cicero, Orations, Philippics 1–6*, D. R. Shackleton Bailey, LCL
7. Ciceron (2010). *Cicero, Orations, Philippics 7–14*, D. R. Shackleton Bailey, LCL
8. Diodor (1933). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1–2.34*, C.H. Oldfather, LCL
9. Diodor (1935). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35–4.58*, C.H. Oldfather, LCL
10. Diodor (1939). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59–8*, C.H. Oldfather, LCL
11. Diodor (1946). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9–12.40*, C.H. Oldfather, LCL
12. Diodor (1950). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41–13*, C.H. Oldfather, LCL

Osim antike, Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim kulturama kao i egipatskoj kulturi kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovjekovnog svijeta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje.

Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanje antike i klasičnih civilizacija. Najprije je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka Recepciji antike i jedan registar. Umesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a dalji (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

13. Diodor (1954). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14–15.19*, C. H. Oldfather, LCL
14. Diodor (1952). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20–16.65*, Sherman Charles L., LCL
15. Diodor (1963). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66–17*, Welles, C. Bradford, LCL
16. Diodor (1947). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18–19.65*, C.H. Geer, Russel M., LCL
17. Diodor (1954). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66–20*, Geer, Russel M., LCL
18. Diodor (1957). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21–32*, walton Francis R., LCL
19. Diodor (1967). *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33–40*, Walton, Francis R., LCL
20. Eutropije (1886). *Eutropius's Abridgement of Roman History*, John Selby Watson, London: George Bell and Sons, York street, Covent Garden.
21. Eutropije (1993). *Eutropius, Breviarium*, H.W. Bird, Liverpool: Liverpool University Press.
22. Flor (1947). *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, Edward Seymour Forster, LCL
23. Flor (2005). *Lucije Anej Flor, Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*, Josip Miklić, Zagreb: Latina et Graeca
24. Frontin (1925). *Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome*, C. E. Bennett-Mary B. McElwain, LCL
25. Frontin (1950). *Frontinus, The Stratagems*, Charles E. Bennett, LCL
26. *Justin (1886)*. Justin's Epitome Of The History Of Pompeius Trogus, John Selby Watson, London: George Bell And Sons, York Street, Covent Garden
27. Justin (1997). *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus 1*. Yardley, J. C. – Heckel, Waldemar, Oxford: Oxford University Press
28. Justin (2010). *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press
29. Livije (1912). *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York
30. Livije (1919). *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1–2*, Foster, B.O., LCL
31. Livije (1922). *Livy, History of Rome, Volume II: Books 3–4*, Foster, B.O., LCL

32. Livije (1924). *Livy, History of Rome, Volume III: Books 5–7*, Foster, B.O., LCL
33. Livije (1926). *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8–10*, Foster, B.O., LCL
34. Livije (1929). *Livy, History of Rome, Volume V: Books 21–22*, Foster, B.O., LCL
35. Livije (1940). *Livy, History of Rome, Volume VI: Books 23–25*, Moore, Frank Gardner, LCL
36. Livije (1943). *Livy, History of Rome, Volume VII: Books 26–27*, Moore, Frank Gardner, LCL
37. Livije (1949). *Livy, History of Rome, Volume VIII: Books 28–30*, Moore, Frank Gardner, LCL
38. Livije (1935). *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31–34*, Sage, Evan T., LCL
39. Livije (1935). *Livy, History of Rome, Volume X: Books 35–37*, Sage, Evan T., LCL
40. Livije (1936). *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38–39*, Sage, Evan T., LCL
41. Livije (1938). *Livy, History of Rome, Volume XII: Books 40–42*, Sage, Evan T. – Schlesinger, Alfred C., LCL
42. Livije (1951). *Livy, History of Rome, Volume XIII: Books 43–45*, Schlesinger, Alfred C., LCL
43. Livije (1959). *Livy, History of Rome, Volume XIV: Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index*, Schlesinger, Alfred C. – Julius Obsequens, LCL
44. Livije (1987). *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL
45. Livije (1991). *Istorija Rima od osnivanja Grada*, Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga
46. Livije (1995). *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje*, Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga
47. Orozije (1976). *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori
48. Plutarh, (1914). *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, LCL
49. Plutarh, (1914). *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, LCL

50. Plutarh, (1916). *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, Perrin, Bernadotte, LCL
51. Plutarh, (1916). *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla*, Perrin, Bernadotte, LCL
52. Plutarh, (1917). *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, Perrin, Bernadotte, LCL
53. Plutarh, (1918). *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*, Perrin, Bernadotte, LCL
54. Plutarh, (1919). *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, Perrin, Bernadotte, LCL
55. Plutarh, (1919). *Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger*, Perrin, Bernadotte, LCL
56. Plutarh, (1920). *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius*, Perrin, Bernadotte, LCL
57. Plutarh, (1921). *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flaminius*, Perrin, Bernadotte, LCL
58. Plutarh, (1926). *Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index*, Perrin, Bernadotte, LCL
59. Plutarh (1978). *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N. Đurić, MS
60. Plutarh (1988). *Plutarh, Usporedni životopisi (I–III)* Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec
61. Salustije, Historije (1998). *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklić, MH
62. Strabon (1917). *Strabo, Geography, Volume I: Books 1–2*, Jones, Horace Leonard, LCL
63. Strabon (1923). *Strabo, Geography, Volume II: Books 3–5*, Jones, Horace Leonard, LCL
64. Strabon (1924). *Strabo, Geography, Volume III: Books 6–7*, Jones, Horace Leonard, LCL
65. Strabon (1927). *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8–9*, Jones, Horace Leonard, LCL
66. Strabon (1928). *Strabo, Geography, Volume V: Books 10–12*, Jones, Horace Leonard, LCL
67. Strabon (1929). *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13–14*, Jones, Horace Leonard, LCL
68. Strabon (1930). *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15–16*, Jones, Horace Leonard, LCL

69. Strabon (1932). *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index*, Jones, Horace Leonard, LCL
70. Strabon (1954). *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL
71. Valerije Maksim (2000). *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1–5*, D. R. Shackleton Bailey, LCL
72. Valerije Maksim (2000). *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6–9*, D. R. Shackleton Bailey, LCL
73. Velej Paterkul (1955). *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL
74. Velej Paterkul (2006). *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest*, Josip Miklić, Zagreb: Latina & Graeca

LITERATURA

1. Austin M. M., *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*, 2nd Edition, Cambridge University Press, 2006.
2. Degrassi, Attilio, *Fasti Capitolini recensuit: praefatus est, indicibus instruxit*, 1954.
3. Hansen Esther V., *The Attalids of Pergamon*, Ithaca, New York: Cornell University Press – London: Cornell University Press, 1971.
4. Mesihović, Salmedin, *Revolucije stare Helade i Rimske Republike*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011.
5. Mesihović, Salmedin, *ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*, Sarajevo, 2015.
6. Smith, William¹⁶, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I–III*, London: Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street, 1849.
7. Smith, William, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I – III*, Boston: Little, Brown and Company, 1867.

---

¹⁶ William Smith (20. V. 1813–7. X.1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko – rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen „A Dictionary of Greek and Roman Antiquities”. Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.

ARISTONICUS AND „CIVITAS SOLIS”, PART ONE

ABSTRACT

The transitional epoch from the period of the Middle Republic to the Late Republic (centered on the year of the plebeian tribune Tiberius Sempronius Gracchus, 133 BC) abounded with social and democratic movements. Some of these movements acquired very radical forms. One such movement was led by Aristonicus, who claimed the crown of the Pergamon kingdom. He gathered those who wanted to change the social order and establishment. In the first part of the article about Aristonicus and his „Sun State”, original epigraphic and literary sources are discussed.

Key words: *Roman Republic, sources, democracy, social movements*

-
2. Zatim je 1849. slijedio „Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology” u tri volumena. Ustvari, ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
  3. I na kraju – „Dictionary of Greek and Roman Geography”. Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju „Principia” za učenje starogrčkog i latinskog jezika, „Student’s Manuals of History and Literature”, „Latin–English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund” (završeno 1855. god.), „Dictionary of the Bible” (1860–1865), „Dictionary of Christian Antiquities” (1875–1880), „Dictionary of Christian Biography” (1877–1887), „The Atlas” (1875).

Vedad Muharemović

PERSONALNI IDENTITET I NACIONALIZAM

Sažetak: U ovom članku govorim o odnosima između personalnog identiteta i nacije kao socio-političkog identiteta u savremenom društvenom svijetu globalizma, globalizacije i transnacionalnih procesa. Centralna teza rada jeste da se personalni identitet ne može objektivirati bez specifičnih političkih i kulturalnih formi društvene organizacije i države unutar ere moderniteta i savremenosti oblikovane diskursima, normativima i praksama onoga što se imenuje sintagmom imanentnog nacionalizma.

Ključne riječi: *personalni identitet, individualni izbor, nacija, imanentni nacionalizam*

UVOD

U čemu se ogleda smisao i značenje djelovanja personalnog identiteta kao člana kolektiviteta, osobe kao društvenog (političkog) bića koja svoju kooperabilnost i konfliktnost realizira samo unutar konkretne društvene zajednice? Kakva je pozicija tog identiteta u okviru modernih socio-političkih tvorevina unutar kojih odnosi individualnosti (kao atributa modernosti) i kolektiviteta dodatno interreagiraju i dobijaju kompleksniji i ambivalentniji karakter; karakter autonomnije individualne svijesti uz istovremenu svjesnu/nesvjesnu ovisnost o institucionalnim/vaninstitucionalnim, simboličkim i materijalnim komponentama modernog i savremenog društvenog svijeta. Koji su modusi iznalaženja „društvenog ekvilibrija” između interesa pojedinca kao aktera koji svojom individualnom svijješću i refleksivitetom predstavlja izraz autonomne individualnosti koja bi trebala implicirati stanje slobodnog mišljenja i djelovanja (mogućnost individualnog i autonomnog izbora s jedne strane) te pojedinca kao aktera i člana političke i kulturne zajednice, člana koji sukonstituira ideju društva kao koherentne i stabilne cjeline, solidarnosti i interspersonalnih odnosa koji objektiviraju činjenice iskustva obezbjeđujući strukturalnu i

funkcionalnu koheziju društva i sve njene forme „intersubjektivnih sedimentacija” (Berger, Luckmann, 1992)? Zašto ljudi imaju potrebu da vlastiti identitet usklađuju i suplementiraju nacionalnim identitetom; da li je to svjesno odabrani izbor i slobodan modus individualnog djelovanja; ili je to vrsta društvenog djelovanja u koju je svojim „fakticitetom” bačen ljudski subjekt (socijalni, kulturni, povijesni depoi u kojem se individua našla svojim rođenjem i tradiranim iskustvom društvenog svijeta u kojem živi)? Da li se u savremenom svijetu radi samo o nacionalizmu koji nameće ideju nacije kao sociološke kategorije koja ne obezbeđuje bilo kakvu suštinsku osnovu za društveni identitet i da li je riječ o naciji kao konstrukt koji implicira „nacionalni identitet koji je zamišljen i konstruiran od karakteristika koje u drugim okolnostima mogu postati osnovom za sasvim različite vrste društvenih identiteta” (Hechter, 2000, 96)? Je li riječ o sociološkom istraživanju nacionalnih država kao relikta jedne, kako Beck tvrdi, „zombi sociologije” (Paić, 2005, 11)?

Ili, s druge strane, treba priznati kako:

„Mi možemo sumnjati u kapacitete nacija-država i u moralnost mnogih verzija nacionalizma, ali nam nedostaju realističke i atraktivne alternative.” (Calhoun 2007: 149)

U ovom tekstu govorim o ovim pitanjima; problemima koji se odnose na poziciju društvenog aktera u svijetu transnacionalnih procesa, te smisla i povijesnog karaktera nacionalizma.

NACIONALIZAM I PITANJE INDIVIDUALNOG IZBORA

Ovaj tekst govori o poimanju nacionalizma kao tipa *društvene činjenice i društvenog djelovanja*; da li je nacionalizam ideologija koja naciju privilegira spram ostalih vrsta kolektivnih identiteta na način da pojedinac osjeća utjecaj i izvanjski pritisak nacionalnog identiteta onda kada mu svjesno pruža otpor u Durkheimovom smislu društvene činjenice? S druge strane, ako individui pripada mogućnost *izbora* kao temeljnog liberalnog načela, može li individua imati mogućnost, odnosno, apsolutni slobodan izbor tako *da ne bira*? Da li postoji mogućnost da individua svoje pravo na izbor objektivira tako da ne želi da bira i to ne u smislu da želi ostati ukotvljena u tip zajednice ili kolektiviteta kojoj je faktičnošću rođenja pripadna, nego u smislu *izbora* koji nije ograničen na izbor između više alternativnih nacionalnih zajednica (*izbora* s one strane određene kulturne zajednice)? Liberalni teoretičari govore o pravima manjina u odnosu

na političke i kulturalne odluke i strukture većine, te o pravu individua kao pripadnika te manjine da svoj život promiče u skladu sa vlastitim interesima i uvjerenjima, bez nametanja i dominirajućeg utjecaja, ne samo većine, nego manjinske grupe čiji je član. S druge strane, liberalni princip po kojem ljudi imaju mogućnost izbora tj. pravo da biraju način kreiranja vlastitog života i djelovanja unutar društva posebno se tiče mogućnosti da individue biraju ne samo između određenih alternativnih zajednica nego i da taj izbor podliježe pravu na kontinuiran proces revidiranja onda kada je isti već načinjen:

Imamo, dakle, dva preduvjeta vođenja dobrog života. Prvi je da svoj život vodimo iznutra, u skladu sa našim uvjerenjima o onome što daje vrijednost životu. (...) Drugi je preduvjet da možemo slobodno dovesti u pitanje ta uvjerenja, ispitivati ih u svjetlu bilo kakvih informacija, primjera i argumenata koje može pružiti naša kultura. (...) Važno je naglasiti kako je liberalno društvo zaokupljeno s oba preduvjeta, drugim koliko i prvim. Vrlo je lako individualnu slobodu svesti na slobodu da se slijedi vlastita koncepcija dobra. No zapravo se velik dio onoga što je karakteristično za liberalnu državu tiče oblikovanja i revidiranja koncepcija dobra koje ljudi imaju, a ne slijeđenja tih koncepcija jednom kad su već odabrane. (Kymlicka 2003: 120)

Ono što je ovdje važno tiče se kako individue kao pripadnika kolektiviteta (individue koja svoj identitet konstituira preko kolektivnog identiteta, individue koja ima mogućnost izbora i mogućnosti revidiranja izbora) te pitanja nacionalizma kao ideologije koja je usmjerena na ideju nacije i, unutar toga, na ideju nacionalnog identiteta kao bitne komponente personalnog identiteta.

Calhoun ističe kako nacionalizam nije samo važan u periodima krize i konfliktnosti, nego i u stanjima društvenog konsenzusa i integriteta i nije stvar isključivo političke stvarnosti i političke ideologije, nego i kulture i personalnog identiteta (Calhoun 1997: 2–3).

Yael Tamir u svom utjecajnom djelu *Liberal Nationalism* (1993) analizira karakter personalnog identiteta preko njegovih konstitutivnih svojstava koje vidi kako u liberalnim ubjeđenjima personaliteta, autonomnosti, izbora i refleksivnosti s jedne, te nacionalne predanosti, kulturalnog članstva i kolektivne solidarnosti s druge strane, pri čemu ističe kako kulturalno članstvo nije van izbora, nego, naprotiv, koncepcija liberalnog nacionalizma kultivira i promiče kulturu otvorenosti, dijaloga, refleksiviteta i individualnog izbora (Tamir 1993: 7). Odbijajući predstavu ili ideju o ljudskoj prirodi u korist ideje o ljudskoj osobi Tamirova je fokusirana na iznalaženje srednjeg puta (*mid way*) u odnosu na krajnosti koje na kon-

ceptualnoj i empirijskoj razini nudi kako nacionalizam, tako i liberalizam. Centralno pitanje liberalnog nacionalizma bi bilo:

Može li neko izabrati naciju kojoj bi pripadao? Mogu li pojedinci, sa postavljene pozicije sebe distancirati od svoje nacionalne kulture, reflektirati o njoj, te činiti izbor? (Ibid., 26)

Ova teoretičarka smatra kako je potpuno asimiliranje u drugi tip identiteta rijetko moguće i zavisi od niza faktora od kojih je samo jedan faktor izražen u formi konativnog, te prava pojedinca na izbor. Ono što je pri tome značajno istaći tiče se činjenice kako stvar izbora nije data samo u formi privilegiranja i odabira otvorenog i pluralno koncipiranog društva, nasuprot kulturama „autoritarnog tipa”, ističući kako „podrška pluralnosti kultura nije sinonimna sa intencijama srozavanja svih neliberalnih kulturalnih opcija. To naprosto znači da su individue najbolji prosuditelji toga koje je kulturno okruženje najprikladnije za njihove potrebe (...)” (ibid., 31). Zašto su ove refleksije o odnosu između liberalizma i nacionalizma bitne? Razlog leži u činjenici što se pitanje o mogućnosti izbora i alternativnih modusa društvene pripadnosti ne sukobljava sa pitanjem nacionalizma koji je primarno orijentiran na naciju i personalitete kao pripadnike određene nacije, personalitete koji su konstituirani na osnovu nacionalnog identiteta. Tamirova negira mogućnost „pogleda niotkuda” i ova se konstatacija pokazuje od ključnog značaja za analizu pojma *imanentnog nacionalizma* i reflektiranja o mogućnosti biranja nacionalnih alternativa. Bitno je istaći kako analiza nacionalizma kod Tamir otvara prostor ne samo za izbor u vezi kulturne / nacionalne pripadnosti i članstva, nego i izbor da se vrši kritičko ispitivanje, preispitivanje i valoriziranje vlastite zajednice (bilo one date rođenjem i „hermeneutikom fakticiteta”, bilo one koja je nastala kao rezultat vlastitog izbora i odluke da se biva članom neke druge nacije):

Individue imaju izbor. One mogu odbiti da govore jezikom njihove zajednice, mogu odbiti njenu kulturu, te se asimilirati u drugačiju kulturu. One također mogu ostati unutar njihove kulture, razviti specijalne uzajamne odgovornosti, te zadržati i gajiti osjećaj ekskluzivnosti, doprinoseći time očuvanju nacije kao živuće društvene jedinice. (Ibid., 88–89)

Ta sloboda u formi prava na kritičku valorizaciju i kritičko preispitivanje vrijednosti vlastite zajednice koegzistira sa idejom o nacionalnom jedinstvu, autonomiji i distinktivnom identitetu kao centralnim topikama nacionalizma (Tamirova za tipičan primjer nacionalizma koji nije samo favoriziranje vlastite nacije, nego uključuje i kritiku, uzima Fichteove *Govore njemačkoj naciji*).

U kakvoj su vezi nacionalizam i modernizam, koji je značaj i koje su konzekvence ovog odnosa po društveni i državni poredak u eri modernosti i savremenog svijeta? Ono što se ovdje nastoji objasniti jeste da nacionalizam u svojoj ideološkoj matrici smjera ka naciji kao socio-političkoj tvorevini koja je dominantna ne samo u eri moderniteta, nego je to i u eri postmoderne ili postindustrijskog društva, te da se ova analiza ne može vršiti, s jedne strane, odvojeno od pitanja personalnih identiteta na način na koji o tome govori teorije liberalnog nacionalizma, te, s druge strane, odvojeno od strukturalne povezanosti između nacije i države.

U tom kontekstu, ovdje nije intencija negirati doprinose liberalnog nacionalizma u razumijevanju odnosa između individualnosti i kolektivne pripadnosti. Očito je da u savremenim političkim sistemima i u savremenim diskursima o pravima individua na vlastito određenje (kao i diskursima o pravima na nacionalno samoodređenje) postoji potreba za kreiranjem konsekvencijalnih praksi unutar društveno-političkih okvira koji bi bili u stanju da zadovoljavaju kako interese individualnih, tako i interese kolektivnih identiteta. Ono što se ovdje problematizira tiče se relacija između individualiteta (i njihovih atribucija koje ističu liberalne teorije) sa kolektivitetima u formi nacija, te mogućnosti djelovanja individualiteta tj. osoba s one strane nacionalne pripadnosti, bilo da je ona determinirana rođenjem ili vlastitim nacionalnim opredjeljenjem (izborom), i ta relacija se tematizira u ne bilo kojem okviru društvene stvarnosti, društvenih i političkih konstelacija, nego u onim koje svoju povijest realiziraju unutar modernosti, modernih formi društvene organizacije, modernih načina oblikovanja individualnih i društvenih svijesti, modernog načina operiranja svijetom, te konzekvenci koje ta modernost ima danas za savremne društvene strukture, države i oblike kolektiviteta koje Giddens određuje kao „intezivirano modernističkim” a ne postmodernističkim:

Postmodernost referira na nešto drugo, barem u onom smislu u kojem ću ja taj pojam da definiram. Ukoliko prelazimo u fazu postmoderniteta, ovo znači da nas trajektorije društvenog razvoja udaljavaju od institucija modernosti prema novom i distinktivnom tipu društvenog poretka. Postmodernizam, kada bi postojao u uvjerljivoj formi, mogao bi da izražava svijest o takvom prijelazu ali se ne pokazuje da postoji. (Giddens 1990: 46)

S tim u vezi potrebno je analizirati relacije koje postoje između nacionalizma i modernog društvenog poretka i preko toga ukazati na *imanentnu* povezanost ova dva analitički distinktivna pojma, te ukazati na činjenicu da doktrina nacionalizma, koja je fokusirana na naciju, nije doktrina koja u eri savremenog društva zadobija efemerno značenje, nego štaviše posje-

duje intenzitet koji je imala u periodu moderniteta u svim elementima koji se moderniteta tiču. Ta institucionalnost moderniteta i dalje ima aktualan politički i društveni status te se čini kako na tom nivou ne postoji institucionalna alternativa koja bi u svim svojim dimenzijama bila sposobna da supstituirala modernitet, a s njim i doktrinu nacionalizma, ideju nacije i intencije nacionalizma da izvrši sintezu nacije sa državom. S druge strane (i to je ono što je u ovom kontekstu važno) intencija nije derogiranje životnih stilova i mnoštva različitih tipova identiteta i politika identiteta koje nisu nacionalnog karaktera i koje u svojoj konstrukciji ne osjećaju nikakvu potrebu za konvergiranjem nacionalnog sa individualnim identitetom. Ne radi se o odbacivanju pluralnosti identiteta i mnogostrukosti modusa samopotvrđivanja s one strane nacionalne ili državo-centričke logike, nego o potrebi ukazivanja na činjenicu kako nacionalizam posjeduje imanentnu i inherirajuću povezanost sa institucionalnim poretkom modernih i *a fortiori* savremenih društvenih i državnih poredaka kojima su različiti identiteti (kako individualni tako i sve forme kolektiviteta nenacionalne provenijencije) do određenog nivoa subjektirani i koje oni ne mogu izbjeći.

NACIONALIZAM I MODERNIZAM: SPECIFIČAN KARAKTER DRUŠTVENE STVARNOSTI

Ako se o nacionalizmu može izreći neka izvjesna stvar, to je da on predstavlja izrazito kompleksan socio-politički, kulturni i psihološki fenomen, sa mnoštvom različitih manifestacija i povijesnih kontekstualizacija, te pojmovno-semantički različitih karakterizacija koje čini se da stvaraju otpor univerzalnoj i unitarnoj definiciji. Michael Hechter, naprimjer, terminološki 'nacionalizam' prvi put detektira 1774. godine u tekstu koji je napisao Herder i otada naovamo se koristi na najrazličitije moguće načine kojima se uglavnom opisuje zbrkovitost ovog fenomena. On metaforički rečeno počinje kao „uspavana ljepotica” i vezuje se za klasičnu priču o pobjedi običnog puka nad tiranima apsolutističke monarhije („Delacroixovo slikanje Francuske revolucije sa trobojnom zastavom slobode koju nosi polugola žena”) dok u XX. stoljeću nastupa kao „Frankensteinovo čudovište” koje djeluje mnoštvom „ksenofobičnih i genocidnih” politika i pokreta (Hechter, 2000, 5–6). Ono što nas ovdje zanima tiče se nacionalizma i njegove veze se modernitetom i odsudne uloge u oblikovanju „institucionalnih dimenzija moderniteta” (Giddens 1990), te, na osnovu toga, uloge koju nacionalizam ima u konstrukciji društvenih i državnih struktura unutar „postmoderne” društvene stvarnosti.

Anthony Giddens u svom djelu *The Consequences of Modernity* govori o nečemu što naziva „institucionalnim dimenzija moderniteta”. One obuhvataju: kapitalizam, nadzor (u smislu kontrole informacija i društvene kontrole generalno), vojnu moć i industrijalizam (Ibid., 59). Ove dimenzije kulminiraju u epohi moderniteta sa takvim radikalnim determinacijama i sa transformacijama takvog intenziteta i raspona koji odsudno razdvaja predmoderna društva od modernih; ključna tačka u kojoj se ovo razdvajanje očituje, ili, temeljno mjesto ovog razdvajanja na način na koji ove dimenzije sebe realiziraju u epohi moderniteta nalazi se u objektiviranju posebnog tipa socio-političkog poretka: nacije-države. Nijedna od gore navedenih dimenzija moderniteta nije „slobodnolebdeća kategorija” nego je ukotvljena u realni socio-politički prostor nacije-države, što korespondira sa postavkama koje je izveo Anthony H. Richmond, a koje se tiču inherentnosti relacija između moći, legitimacije i društvenog integriteta koji u modernitetu kulminira sa specifičnim skupom institucija, kapitalističko-industrijskog načina proizvodnje i akumulacije kapitala, vojnom moći u formi patriotskih ratova (onoga što se u modernitetu javlja u formi „industrijalizacije rata”) i sekularnom državom unutar čijeg teritorija se ozbiljuju ili institucionaliziraju ove dimenzije (Richmond, 1984. U: Hutchinson & Smith, 1994: 291). U poređenju između onoga što su dimenzije *Gemeinschafta* u odnosu na izdiferencirani i pravno i institucionalno restituirajući (Durkheim) sistem *Gesellschafta*, Richmond ističe odlučujuću supstituciju religije sa nacionalizmom (Ibid.).

Nacionalizam, na tragu analiza nacionalizma kao tipa *društvene činjenice* i *društvenog djelovanja* zapravo figurira kao novi oblik sakralnosti koji kult individualnog i njegovu moralnost orijentira ka Drugome u formu društvene kohezivnosti, solidarnosti, jedinstva, autonomnosti i kolektivne pripadnosti (koja je implicitno nacionalna pripadnost) a ti elementi prema kojima se vrši orijentacija su istovremeno centralni momenti doktrine nacionalizma.

Prema ovoj modernističkoj perspektivi, nacije i nacionalizam nisu samo logički kontingentni; oni su sociološki nužni samo u modernom svijetu. Nije bilo mjesta za nacije ili nacionalizam u agrarnom društvu jer nije bilo potrebe za unificiranjem majušnog elitnog sloja i mnogobrojne mase seljaka (...). Niti je bilo ikakve šanse u stvaranju osjećaja ili ideologije nacije iz aristokratske ili klerikalne kulture koja je naglašavala svoj elitni sloj. Jedino je u eri moderniteta (...) bila neka potreba ili mogućnost ujedinjavanja disparatne i mobilne populacije. Stoga, glavnu ulogu je igrala inteligencija i masovno javno obrazovanje u stvaranju nacija i obezbjeđivanju kako ideologije tako i vođstva modernih industrijskih društava. (Smith, 1994. u: Smith 1999: 99)

Kohezivnost, jedinstvo i unutarnju vezu, te formu kolektivne svijesti koju je nekoć reprezentirala religija, u epohi industrijalizacije, kapitalizma, sekularizacije, individualizma, rapidnog razvoja znanstvenih, tehničkih i tehnoloških inovacija, političkih i tehničkih revolucija i razvoja masovnog obrazovanja, jezičke standardizacije i unifikacije, razvoja masovnih medija, te normi i vrijednosti koje su obavezujuće za sve unutarteritorijalno struktuirane zajednice obavlja nacionalizam koji postaje „religijskim surogatom moderniteta” (ibid., 100). Ono što je u ovom momentu bitno naglasiti jeste da nacionalizam nije ideologija ili oblik mišljenja ili diskursa (Calhoun, Brubaker) koji smjera ka identifikaciji i amalgamaciji nacije i države, nego je primarni fokus usmjeren na naciju kao takvu, te se cilj nacionalizma karakterizira u iznalaženju i kultiviranju svih onih modusa koji bi tu naciju afirmirali, intenzivirali i kontinuirali; to znači da za nacionaliste svaki okvir koji će garantirati njenu egzistenciju i kontinuitet jeste prihvatljiv, ali se istovremeno priznaje kako je model *teritorijalnosti u formi države* najbolji mogući način za realiziranje ovih ciljeva. Drugim riječima, odnos prema državi je instrumentalan i preferencijski okvir za realiziranje ideje nacije i to je razlog zbog kojega je odnos između države i nacije historijski i politički izuzetno blizak i veoma čest (Smith 1995: 112–113). Ali, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da ova dva analitički odvojena pojma i analitički odvojena načina formiranja i oblikovanja u epohi moderniteta korespondiraju, neovisno o tome je li riječ o nekom tzv. građanskom ili etničkom modelu nacionalizma, jer obje varijante teže teritorijalizaciji i oba izvora (etnički i građanski) su u složeno strukturalno izdiferenciranim procesima moderniteta međusobno odnosni tako da je teško govoriti o strogom separiranju (ibid., 99).¹ Proces izgradnje države u ovom smislu paralelan je procesu izgradnje nacije. Nacija i njena institucionalna forma – država, formiraju složen društveno-politički i kulturni aparat koji na najefikasniji način afirmira i intenzivira nacionalni identitet datog društva istovremeno vršeći kontinuiran „monitoring” nad osobama kao pripadnicima te zajednice. Weber u svojoj klasičnoj eksplikaciji ukazuje kako država kao naviša forma političke institucije posjeduje monopol i kontrolu na sredstvima sile koji je legitimirajući i obavezujući za

---

¹ Smith ističe da se teorija nacionalne države tako pokazuje kao teorijom građanske forme nacionalizma koji u sebi inkorporira elemente etniciteta. On navodi primjer Jevreja koji mora eliminirati svoj antički etnoreligijski identitet kako bi se univerzalizirao, poprimio benefite moderniteta postavši građaninom. Zapravo „u praksi oni zamjenjuju jedan antički kolektivni partikularitet za drugi znatno moderniji. Kako bi dobili benefite modernosti, moraju postati građani francuske nacionalne države, prigrliti francusku narodnu (javnu) kulturu, uključujući francuski jezik i francusku povijest.” Cf. Smith, A. D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 97.

sve članove date zajednice. Istovremeno, pokazuje Giddens, ova vrsta efikasnosti i do kraja izvedenog procesa institucionalizacije društvenog poretka bila je omogućena modernim nacijama-državama. (Giddens: 1987). Ova konstatacija je od ključnog značaja za razumijevanje teze o *imanentnom nacionalizmu*. Načini funkcioniranja modernih poredaka i njihovo državno etabliranje intrinzički je povezan sa formiranjem i karakteriziranjem nacija kao tipova entiteta u kojima to funkcioniranje dostiže svoj vrhunac. Institucionalne dimenzije moderniteta ukotvljene su u sistem nacionaliteta koji zajedno sa tim dimenzijama stvaraju sliku svijeta koja je neviđena do tada:

(...) moderni kapitalizam ne predstavlja vrhunac (do sada) progresivne sheme društvenog razvoja, nego dolazak tipa društva radikalno različitog od svih prethodnih oblika društvenog poretka. (...) Ti diskontinuiteti se protežu od promjena u intimnim teksturama svakodnevnog života do transformacija zaista svjetske vrste. (Ibid., 31–33)

Ono što se javlja kao proces „birokratske inkorporacije” od ključnog je značenja za izgradnju moderne države, a što koegzistira sa procesom izgradnje nacije.²

S jedne strane riječ je o kreiranju jedinstvenog sistema zakona i sudova unutar jasno definirane teritorije, razvoja poreskog sistema, fiskalne politike, komunikacijskih sistema, administracije i centralizacije sa sjedištem u glavnom gradu, formiranje profesionalnih kadrova (službenika-Gellner) i obučenog osoblja unutar administracije, efikasne vojne institucije, tehnologije, a u kasnijoj fazi procesi industrijske demokratije, osiguranja, zdravstvenog i obrazovnog sistema koji se reproducira i alokira na srednji i niži sloj, uključujući ovoga puta i žene (Smith, 1995, 88). Ova „standardizacija” predstavlja centralnu intenciju nacionalizma koji svijet promatra podijeljenim na nacije koje posjeduju svoj teritorijalni i kulturni distinktivitet, autonomiju i jedinstvo koje se osigurava gore spomenutim procesima, smatrajući nacije najkompaktnijim i najefektnijim oblikom socio-političkog identiteta koji u epohi moderniteta zadržavaju kako svoj predmoderni element (kako bi tvrdili etno-simbolisti), te smjeraju ka modusima samoodređenja koji se najefikasnije realizira u pravcu

² Giddens ističe kako specifična struktura evropskih apsolutističkih država ima „piramidalan karakter, iako je većina njenih podanika nastavila da živi svoje živote umnogome kao i prije.” Međutim, takvo oblikovanje država koje su naglašavale teritorijalni oblik i državne granice evolutivno su omogućile „rani zavoj nacije-države” u odnosu na teritorijalnost srednjeg vijeka koji nije bio nužno kontinuirajući. Cf. Giddens, A. (1987): *The Nation-State and Violence. Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 83–104.

političkog samoodređenja u formi države. Za istraživanje veze između nacionalizma, moderne strukture svijeta i mišljenja, te savremenih društvenih konstelacija od primarnog značaja nisu etničke pretpostavke ili ideje koje promatraju nacije supstancijalizirajućim društvenim entitetima koji kao takvi imaju karakter prirodno datih formi kolektiviteta. Ono što je ovdje važno jeste da veza između državnog aparata, njegovih unifikacija i standardizacija i izgradnje nacije³ jeste međuodnosna i kako ova vrsta međuodnosnosti intenzivno traje i danas.

Ove relacije su još istaknutije i simptomatičnije u sociološkom diskursu jer se sociologija kao nauka o društvu povezivala sa društvom shvaćenim u formi nacije-države, dok su same nacije poimane kao implicitne i *date* sociološke kategorije unutar kojih se realiziraju društveni odnosi i procesi (Day&Thompson 2004). Društvo shvaćeno konceptualno kao predmet znanstvenog proučavanja sociologa stoga uvijek referira na ono što se implicira pod nacijom-državom. Kako Touraine ističe: „

Apstraktna ideja društva ne može biti odvojena od konkretne realnosti nacionalnog društva, s obzirom da je ova ideja definirana kao mreža institucija, kontrola i obrazovanja. To nas nužno upućuje nazad ka vladavini, ka teritoriji i političkom kolektivitetu. Ideja društva je bila i još uvijek je ideologija nacija (...). (McCrone 1998: 87).

Nacije se stoga pojavljuju kao najdominantnije forme političkog i teritorijalnog legitimiteta, kao i nakoherentnija forma društvenih relacija koja kao „sadržilac moći” posjeduje sposobnost nadzora, kontrole i institucionalne organizacije društva. Ona u svojoj varijanti kao država ima sposobnost da utiče ne samo na organiziranje i monitoring aktivnosti i načina individualnih i društvenih djelovanja u okviru institucija i organizacija, nego se ista vrsta aktivnosti i sposobnosti manifestira na mikro-razini „najintimnijih crta svakodnevnih aktivnosti” (Giddens 1987: 10) što je nespojivo sa premodernim društvenim i državnim strukturama koji su uglavnom imali lokalizovani i isfragmentiran karakter. Giddens ističe kako je „u modernim nacijama-državama, pak, „refleksivni monitoring” reprodukcije sistema znatno više naglašen nego li u bilo kojoj prethodno postojećoj formi države” (Ibid., 12). Kako bi taj monitoring bio efektivan i kako bi se ukazalo na

---

³ Proces izgradnje nacije uključuje nekoliko distinktivnih materijalnih i simboličkih karakteristika o kojima su pisali mnogi teoretičari, posebno etno-simbolisti s obzirom na njihovo priznavanje moderniteta nacija uz istovremeno isticanje etničkog središta i njihovih simboličkih potencijalitetata kako bi se razumio karakter nacija kao socio-političkih identiteta i specifičnost njene rekurencije. Cf. Smith, A. D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 88–89.

njegov alokacijski i totalizirajući karakter potrebno je ukazati sljedeće karakteristike države i to u formi nacije-države po ovom pitanju:

1. mogućnost nadziranja (akumulacija „kodiranih informacija” koje se sakupljaju i deponuju u obliku pisanih, elektronskih i drugih medija;
2. direktna supervizija aktivnosti nekih individua od strane drugih koji posjeduju autoritet nad njima, što svoju kulminaciju doživljava u gradovima kroz različite društvene i radne, profesionalne i neprofesionalne organizacije, obrazovne i korektivne ustanove, azile i sl.;
3. mogućnost okupljanja velikog broja pojedinaca koji većinu svojih svakodnevnih aktivnosti ne provode u neposrednoj materijalnoj proizvodnji, pri čemu se misli na specijalizirane i obučene administrativne službenike, što je za Giddensa neupitan uvjet za bilo koju formu organizacije i bilo koji nivo disciplinarne moći;
4. poboljšavanje intenziteta i raspona sankcija i razvoja vojne moći;
5. stvaranje određenih uslova koji utiču na formiranje ideologije koja se reproducira i diseminira kroz obrazovni sistem, formalno obrazovanje generalno i kroz ostale oblike intelektualnih i političkih djelatnosti. (Ibid., 14–16)

Nacije su tipovi entiteta koji u epohi moderniteta supstituiraju predmoderni koncept gradova kao nosilaca i „sadržavalaca moći”. Međutim, ne treba izgubiti iz vida kako kod Giddensa reflektiranja o nacijama i nacijama-državama nije sinonimno sa refleksijama o nacionalizmu. Nacionalizam ima karakter psihološke vezanosti i vjerovanja o zajedničkoj pripadnosti među članovima određenog socio-političkog poretka uvjetovanog i iniciranog modernim osjećajem *neukorijenjenosti* i krize „ontološke sigurnosti”, dok nacija nema supstancijalnu vezu sa nacionalizmom nego je u direktnom odnosu sa koherentnim i sveobuhvatajućim, totalizirajućim i standardizirajućim administrativnim aparatom koji svoju moć distribuira na datom teritoriju. (Giddens 1981. i 1987).

Međutim, da bi se objasnio karakter i intenzitet, te kontinuirajući utjecaj nacionalizma, on ne može biti reduciran na nivo pukog sentimentaliteta ili psihološke činjenice koja na način primordijalne vezanosti „zavodi” pripadnike zajednice osjećajem zajedništva i solidarnosti. S tim u vezi je prihvatljivija i realnija koncepcija nacionalizma kao:

diskurzivne formacije koja daje oblik modernom svijetu. To je način govora, pisanja i mišljenja o osnovnim jedinicama kulture, politike i pripadnosti koji pomažu da se nacije konstituiraju kao stvarne i moćne dimenzije društvenog života. (Calhoun 2007: 27)

Nacionalizam, drugim riječima, kao tip *društvenog djelovanja* nastoji mnoštvom neinstitucionalnih modusa na nivou kulture i svakodnevnih društvenih relacija oblikovati svijet o pripadnosti i distinktivnom identitetu uz istovremeno djelovanje u formi društvene činjenice koja institucionalno tj. socio-politički nastoji oblikovati društvenu stvarnost. Najinstitucionaliziranija forma te djelatnosti nacionalizma jeste etabliranje države kao instrumenta i kao garancije za afirmiranje i kontinuiranje ideje nacije. Nacija je stoga tip „kolektiviteta koji egzistira unutar jasno označene teritorije subjektirane unutarnjoj administraciji, reflektivno praćen kako unutarnje od strane države tako i od strane drugih država. Oboje, i nacija i nacionalizam jesu distinktivna svojstva modernih država i u kontekstu njihovog izvornog pojavljivanja kao i drugdje postoji više nego li slučajna veza među njima.” (Giddens 1987: 116). Iz dosadašnjeg izlaganja je vidljivo kako odnosi između nacija kao modernih socio-političkih entiteta, nacionalizma kao ideologije o nacijama, te moderne države i transformacija koje ukazuju na odsudan administrativni, politički, vojni, ekonomski i ekonomski pomak i diskontinuitet u odnosu na predmoderna društva nije slučajan. S druge strane, nacionalizam, koji u svojoj osnovi ima ideju nacije, sebe oblikuje kao tip društvene činjenice i društvenog djelovanja koji omogućava kongruiranje procesa izgradnje države sa procesom izgradnje nacije. Stoga nije slučajno što nacionalizam ne djeluje samo na nivou institucija i političkih legitimacija („birokratskih inkorporacija” manjih ili nižih *etnijska* u dominantne *etnijske* kako bi to rekao Smith); nije stvar samo ideologije koja se reproducira kao politička ideologija nego se reproducira i kao diskurzivna stvar u formi simplifikacija, ponavljanja, konkretnih svakodnevnih manifestacija (Breuilly 1982. U: Hutchinson & Smith 1994), stvar razumijevanja unutar nacionalnog habitusa, svakodnevne društvene prakse koje nije uvijek i svagda fiksirana i orijentirana na svoj institucionalni momenat, tj. na političku legitimaciju u formi države *per se*. Pored te relacije postoji mnoštvo drugih relacija koje se svjesno i nesvjesno ozbiljuju unutar polja kulture i njenih vrijednosti.

Centralna ideja nacionalističkog diskursa je da treba postojati preklapanje između nacije i suverene države; doista, nacija (obično shvaćena kao predpolitična i uvijek već tu u historijskom smislu) konstituira osnove legitimiteta države (...). Ipak, nacionalizam nije samo ‘politički princip’; njegova reprodukcija je stvar banalnih praksi (...) i imaginative konstrukcije (...). (Calhoun 2007: 39)

S druge strane, pozicija individua nije s one strane interesa nacionalizma i modernih nacija, već je njihov konstitutivni dio. Kao što je već rečeno, individualnost i koncept osobe kao građanina u nacionalističkom diskursu

se posmatra u formi osobe i građanina kao pripadnika nacije koja u svojoj građansko-političkoj varijanti kongruira sa državom, dok u smislu kulturalnog nacionalizma ta kongruentnost nije od suptancijalnog značaja. Individua je član određene zajednice i ima sposobnost da djeluje i reflektira, odnosno ima mogućnost izbora „jer je situirana u određeno društveno i kulturalno okruženje koje joj nudi kriterije procjenjivanja” (Tamir 1993: 33). Ovdje je prema tome riječ o poziciji i odnosu individualnog identiteta, o poziciji građanina prema nacijama, tj. o odnosu između identiteta osobe prema nacionalnom identitetu kao jednom od temeljnih karakteristika nacija i nacionalizma. Pozicija liberalnog nacionalizma ističe konstitutivne momente pripadnosti određenom kolektivitetu uz istovremeni naglasak na individue kao slobodne i autonomne jedinice sposobne da vrše izbor nacionalne pripadnosti i to zahvaljujući činjenici da su već negdje pripadne svojim rođenjem ili izborom kojeg imaju pravo kontinuirano revidirati i revalorizirati.

Ovdje je stoga ključna stvar u sljedećem: individue su, kao konstitutivne komponente kolektiviteta, u ovom slučaju kao konstitutivni momenti nacija, na implicitan i imanentan način u nju ukotvljene. To je ono što je centralna ideja nacionalizma, naime, da kao ideologija, kao tip *društvene činjenice* i tip *društvenog djelovanja*, na „normativno”-„operativnoj” razini osigurava ideju o identitetu, kontinuitetu, te kulturnom i političkom legitimitetu nacije. To ne znači da individue ne mogu kao slobodna ljudska bića revidirati svoj osjećaj pripadnosti kolektivitetu (Miller govori o identitetu kao formi provizornosti koji u skladu sa novim događajima i sposobnostima kritičkog mišljenja može vršiti promjene, revidiranja onoga što bi bilo izrazom ili reprezentacijom zajedničkog nacionalnog/povijesnog identiteta), ali to ne remeti činjenicu da individue ne bi imale nacionalni identitet kao svoj konstitutivan dio (Miller, 1995). Stoga pitanje *imanentnosti nacionalizma* nije konstatacija kako individue svojom neupitnom pripadnošću jesu implicitno nacionalističke (pogotovo ne u onom smislu pod kojim se nacionalizam u svakodnevnom kolokvijalnom i dnevnopolitičkom smislu poima kao tip retrogradnosti koji destruktivno djeluje na svijet poput drugih destruktivnih ideologija i praksi) u smislu da svake individue posjeduju potpuni smisao o nacionalizmu kao ideologiji i doktrini koja svijet struktuirala tako da se sastoji od nacija, koje su izvor sve političke i društvene moći, da se ljudska bića moraju identificirati sa nacijom i da nacije moraju biti slobodne i sigurne ukoliko svijet želi biti miroljubivim i pravednim mjestom života (Smith 1991: 74). Prije je riječ o činjenici da individue svojim rođenjem ili svojim slobodnim izborom u savremenim političkim strukturama i društvima jesu konstitutivni dijelovi nacija, pri čemu nacionalizam ukazuje na tu činjenicu ne negirajući pritom drugu vrstu činjenica: da postoje

drugi izvori ili drugi oblici identiteta koji su konstitutivni za individualni identitet. Nacionalizam samo ističe kako ideja nacije kao kulturnog i političkog identiteta moderniteta jeste odsudna i primarno konstitutirajuća kada je riječ o kulturnim determinantama, ali i institucionalnim dimenzijama države koja objektivira identitet određene nacije.

(...) očito je istina da nacionalistička doktrina često proklamira apsolutno pretpostavljanje ili prednost nacionalnih atributa nad drugim vrstama. Ali, posjedovati nacionalni identitet ne znači da neko mora biti nacionalistom u ovom doktrinarnom smislu. (Miller 1995: 46)

Prema Milleru, iako je riječ o nacionalnoj pripadnosti i osjećaju dužnosti da individualni identiteti kontinuiraju, brane i čak daju živote za svoju naciju, sve obaveze koje iz te individualističko-nacionalističke relacije proizilaze u „svom pojedinačnom sadržaju predstavljaju artefakte javne kulture te nacije.“ (Ibid., 69). Unutar javne kulture imamo efektivno i realno polje za reflektiranje, kritičko valoriziranje i debatiranje o tome šta nacionalnost jeste i koje su obaveze individualnih identiteta prema nacionalnoj pripadnosti. To je od posebnog značaja uzimajući u obzir činjenicu da, kako Miller ističe, javnom kulturom nije moguće totalno i jednostavno manipulirati od strane političkih autoriteta (Ibid., 70–73). Individue kao članovi nacije stoga nisu imanentno nacionalističke u apsolutnom ni u doktrinarnom smislu jer apsolutni smisao bi podrazumijevao svijest o privilegiranoj i na apsolutnim determinacijama zasnovanoj nacionalnoj pripadnosti koja koincidira sa principima „konzervativnog nacionalizma“ koji identitet određuje prošlošću i pri čemu se ta predstava o fiksnom i historijski utemeljenom identitetu kontinuiraju iz generacije u generaciju što na političkom nivou može rezultirati idejama ekskluzivizma (identiteta koji ostaje trajan i distinktivan neovisno o svim društvenim kontekstualizacijama i povijesnim konstelacijama) u odnosu na identitete koji imaju relativan karakter; te su stoga podložniji kontingencijama društveno svijeta.

IMANENTNOST NACIONALIZMA U ERI TRANSNACIONALNOG DRUŠTVENOG SVIJETA I GLOBALIZMA

U kakvoj su vezi ove eksplikacije individualnog identiteta kao subjekta koji je slobodan, samoodrediv, sa naglaskom na individualni izbor s jedne strane, te nacionalnog identiteta (i nacije generalno) koja je konstituent individualnog identiteta sa refleksijama na koje se referira sintagmom

imanentnog nacionalizma? Imanentni nacionalizam karakteriziram kao politički i kulturalni oblik sociološke konstrukcije koji strukturalnu i funkcionalnu organizaciju društava i država „prve” i „druge modernosti”, odnosno društava i država moderniteta i savremenog (postindustrijskog, postmodernističkog, fragmentiranog, pluralističkog, transnacionalnog, etc.) doba, uključujući i forme zajednica država (Evropska unija), determinira na osnovu ideologije nacionalizma i to na način da druga forma determinacije nije izvjesna. Nemogućnost „pogleda niotkuda” svoju inverziju zadobija u „pogledu” čiji je temeljni orijentir, te simboličko-materijalna komponenta – nacionalizam. To, s druge strane, ne znači njegovo stapanje sa onim što se misli pod metodološkim nacionalizmom. Fazificiranje „metodološkog nacionalizma” ukazuje na potrebu eliminiranja nacija kao prirodnih datosti te promatranja nacija kao kontingentnih tvorevina, ali koje i dalje imaju savremeni značaj. Ono što metodološki nacionalizam etablira odnosi se na status nacionalne države koja se „nadaje kao prirodan i nužan oblik društva u modernosti” (Mesić 2007: 71) i unutar kojeg je od odsudnog značaja, između ostalih, karakteriziranje „naturalizacije” i „teritorijalizacije” (ibidem). Međutim, immanentni nacionalizam, iako fokusiran na naciju i njenu političku legitimaciju, te na nemogućnost izbora osobe da determinira svoje društvene relacije mimo onih nacionalnih/nacionalističkih, ne stremlji govoru o naturalizaciji nacija i nacionalnih država, nego ističe njihov konstruktivistički i povijesno kontingencijski karakter. Ta kontingencija je određena specifičnim političkim, kulturnim, ekonomskim, duhovnim i ideološkim okolnostima koje su se realizirale u određenoj etapi evropske povijesti i stoga je pogrešno nacije i nacionalizam promatrati kao neke vrste prirodno datih činjenica koje imaju nepromjenljiv, fiksni i transparentan karakter po uzoru na činjenice prirodnog svijeta. Ali, isto tako, nacije i nacionalizam, iako društvene kontingencije, traju veoma dugo i bivaju sedimentirane u individualnim i kolektivnim iskustvima bez mogućnosti sociološkog anticipiranja njihovog kraja i ishabanosti. S druge strane postoji i problem nužnosti. Nužnost ovdje nije stvar supstancijalnosti i neke Istinite stvarnosti, nego stvar kulturne, društvene i političke efikasnosti i rezonantnosti nacija da figuriraju kao veoma važne determinantne individualnih života i života određene kulturne zajednice. Ali tu treba dodati i to da ta društvena i politička supstitucija za sada nije vidljiva jer ne postoji alternativna konstrukcija koja bi na podjednako efikasan i profunden način oblikovala personalna i kolektivna sopstva današnjice. S druge strane tu je i problem sa konceptom teritorijalizacije. Teritorijalizacija se s aspekta metodološkog nacionalizma impostira kao forma ograničenja nacije unutar jasno ocrtanih i postuliranih nacionalnih

granica jedne nacionalne države. Ona, kako navode kritičari metodološkog nacionalizma i afirmatori metodološkog globalizma i kozmopolitizma (Beck), ignorira činjenicu svakodnevne mobilnosti i neopterećenosti nacionalnom fiksacijom, u smjeru transnacionalne društvene harmonije koja može biti namjeravana, ali i neželjena, „nuspjava” bez „kozmpolitiskih namjera” (Ibid., 75). Ove vrste društvenih činjenica su u savremenim društvenim konstelacijama postale neizbježnim, intenzivirajućim i savremena društvena fenomenologija predstavlja stalan protok intendiranih i neintendiranih djelovanja koji se ne mogu iscrpiti i umiriti logikom nacija i nacionalizma. Ali, s druge strane, imanentni nacionalizam efektivno figurira uz istovremenu samotranscendenciju, korekciju, akomodaciju i transformaciju bez potrebe njegovog objektiviranja u formi klasične nacionalne države i ograničenja na njen teritorij. Očiti primjer funkcioniranja imanentnog nacionalizma bi u tom smislu bila bilo koja polinacionalna zajednica ili savez više zemalja poput Evropske unije kao najaktualnije „priče” u oblasti društvene i političke stvarnosti danas, ili neke hipotetičke unije i saveza nekih zemalja i entiteta u budućnosti. Riječ je o činjenici da nacionalizam svojim materijalnim i simboličkim označiteljima determinira društvenu stvarnost bez nužnog govora o tim determinacijama u okviru modernih nacionalnih država.

I konačno, stvar oko metodološkog globalizma i kozmopolitizma ni u kojem slučaju ne remeti stvar imanentnog nacionalizma; ona u najboljem slučaju može samo da ga suplementira i da totalitet društvenog svijeta reprezentira bogatijim, polivalentnijim i manje motononim. Razlika je samo u onom smislu u kojem pozicija imanentnog nacionalizma deskribira društvenu i političku stvarnost onako kako se ista maifestira kako u eri moderniteta tako i u eri savremenosti, dok mundijalistička koncepcija u obliku metodološkog globalizma i kozmopolitizma deskribira stanja kakva postoje ali ne u dominirajućem smislu i koja, iako možda fleksibilnija, otvorenija, univerzalnija, slobodnija i humanija, više vrše deskripciju stanja kakva bi trebala da budu, bez sposobnosti da kreiraju društveni i politički instrumentarij koji bi to i realizirao.

S druge strane, ta karakteristika imanentnog nacionalizma ima odsudno značenje za ponašanje i poziciju individue kao tipa identiteta koji ima mogućnost izbora, ali koji joj je obezbjeđen time što je, kako ističe Tamir, *već pripadna* određenoj društveno-kulturnoj zajednici iz koje taj izbor vrši prosuđujući druge (ili, individua ima izbor u smislu da može birati da prakticira svoju nacionalnu kulturu koju voljno prihvata ili da svojim voljnim izborom postane članom neke druge nacije). Postoji li mogućnost da individua u svom savremenom obliku ima slobodu da ne pripada

nijednoj naciji i/ili naciji-državi, tj. da svoje samopotvrđivanje oblikuje s one strane pripadnosti kolektivitetu u formi nacija i nacionalnih država? Tamir ističe kako individue nemaju „pogled niotkuda” (Tamir 1993: 32) i kako se njihovo pravo na osobno samoodređenje i afirmiranje svih karakterizacija koje liberalizam upućuje ka individui realizira preko određene socio-kulturne i političke zajednice kojoj ta individua po rođenju pripada. Kada Tamir piše kako svoje djelo *Liberal Nationalism* posvećuje svojim „roditeljima Adi i Yehudi, Tamir koji su je obrazovali da vjeruje kako biti cionistom znači respektirati pojedince, njihova prava i nacionalne aspiracije, te kćerkama Carmel i Tal za koje se nada da će izabrati da respektiraju iste vrijednosti” onda ona ističe onaj dio za koji računa da će promicati, afirmirati, valorizirati, intenzivirati i kontinuirati zajednicu kojoj su rođenjem pripadne skupovima svakodnevnih praksi i subjektiranjima normativnom poretku svoje zajednice, ali koju može i supstituirati nekom drugom. Ta komunitarna verzija koja upućuje na obaveznost pripadnosti određenoj zajednici govori o poziciji individualnog identiteta kao personalnosti koja nikada ne može biti data u formi apstraktnog ili „himeričkog sopstva”, sopstva ogoljenog od svih partikulariteta, sopstva koje je svugdje općenito i nigdje nije u konkretnom obliku, nego, naprotiv, ta personalnost je uvijek već utkana u određene društveno-povijesne i kulturno-političke procese koji joj ispostavljaju mogućnosti za personalno samoodređenje (personalnost koja relaciju sa svojim svijetom objektivira poput relacije koju u životinjskom svijetu ima puž prema svojoj kućici, gledano na hajdegerijanski način kao svagda već prisutnosti u svijetu samom „hermeneutikom fakticiteta”).

S druge strane, ta pripadnost svijetu nije data na neposredno univerzalan način, nego je konkretizirana određenim mrežama odnosa unutar konkretnog kolektiviteta, a u ovom slučaju govorimo o naciji kao takvom tipu kolektiviteta. Kao što David Miller primjećuje, riječ je o specifičnoj formi etičkog partikularizma koja može kongruirati sa univerzalnim principima, ali univerzalnost uvijek biva subjektirana nizom društvenih slučajaja, kontekstualizacija i partikularnih posredovanosti. Drugim riječima, mi kada kao pripadnici određene zajednice (jer ne dolazimo niotkuda) kreiramo odnos prema Drugome, u formi univerzalnosti kao odnosa ka drugom biću koji je kao i ja sam *animal rationale*, taj odnos ipak nikada nije odnos prema nekoj apstraktnoj i izoliranoj individui nego ka nekoj individui koja je pripadnik/pripadnica neke zajednice kao i ja sâm (Miller 1995: 73).

ZAKLJUČAK

Pozicije liberalnog nacionalizma koje govore o individualnom identitetu koji nema „pogled niotkuda” i koji ima spram određene pozicije (pozicije nekog kulturnog tj. nacionalnog kolektiviteta) mogućnost izbora ovdje se preokreću u tezu po kojoj je taj izbor ograničen činjenicom da individua nema izbor da ne bira, i to ne samo da ta vrsta slobode ne postoji, nego je izbor uvijek limitiran i određen preko principa koja zastupa doktrina nacionalizma koja svoju najvišu kulminaciju zadobija u amalgamiranju nacije sa državom, odnosno, kako ne postoji mogućnost izbora mimo izbora određene forme nacionaliteta. Nacija, njen konceptualni smisao i njen empirijski objektivitet centralne su intencije nacionalizma i mogućnost izbora orijentira se oko izbora nekog tipa kolektiviteta koji je već determiniran idejom nacije i doktrinom nacionalizma da najefektniji način objektiviranja i kontinuiranja ideje nacije izvrši preko države. Zašto taj izbor nije ekstenzivan na druge forme kolektiviteta? Zato što je nacija u periodu moderniteta obezbjedila sve uvjete da se u odnosu na ostale kolektivne identitete objektivira i institucionalizira u formi nacije-države kao „sadržitelja moći” i zato što je nacija putem složenih i međusobno ovisnih procesa vlastite izgradnje (*nation-building*) i izgradnje države (*state-building*) obezbjedila prostor koji traje i danas. *Imanentni nacionalizam* stoga naciju ne posmatra kao tip nevoljne zajednice i nacionalni identitet kao nešto što nije stvar osobnog izbora (Mišćević, 2001). Individualni identitet ima mogućnost da, iako je nevoljno pripadan svojim rođenjem ili „ranim odgojem” određenoj naciji (ili, je nekim povijesnim usudom „bačen” u nju, što bi tvrdili konzervativni nacionalisti) bira alternativni tip kolektiviteta. Mišćević je u pravu kada navodi kako se pripadnost datom kolektivitetu ne treba kositi i suprostavljati sa samopoštivanjem individualnog identiteta i kako bi nevoljnost kao karakteristika nacionalne pripadnosti trebalo biti društveno prepoznatim, a ne „podcijenjenim” (Ibid.). Ali ovdje nije problem niti u činjenici da individualni identitet ima mogućnost izbora i slobode mimo „nevoljne datosti”, niti u tome da netko tko je rođenjem pripadan na nevoljan način određenom kolektivitetu ne treba biti društveno priznatim, prepoznatim i samorespektiranim, pogotovo ne u eri demokratije, pluralizma i inkomenzurabiliteta identiteta (ili barem potrebe da taj inkomenzurabilitet ne bude samo konceptualno nego i empirijski prisutna činjenica, a ne nešto što raznim modusima, od ideoloških do vojnih treba postepeno i neprimjetno ili pak nasilno eliminirati). „Problem” leži s one strane nevoljnosti tj. nemogućnosti biranja nacionalnog identiteta (jer je određen rođenjem) i liberalne koncepcije izbora, te se nalazi u činjenici da političko-institucionalno legitimiranje nacije u mo-

dernitetu i u savremenom svijetu mogućnost izbora pretvara u nemogućnost izlaska iz metafizike nacionalizma. Drugim riječima, način na koji se nacionalizam fokusirao na „političku legitimaciju nacije” i način na koji je taj proces objektiviran i institucionaliziran u epohi moderniteta kontinuirano postoji i u „postmodernom dobu”. Eagletonov „košmar moderniteta sa svojim manipulativnim umom i fetišom za totalitet” (Harvey 1990: 9) unatoč svim kulturalnim transformacijama, „fragmentacijama” i postmodernističkim eliminiranjima metanaracija (Lyotard) nije nestao iz ljudske povijesti. Naše operiranje u društvenom svijetu, odnosi prema prirodnom svijetu, znanstveno-tehničke inovacije i manipulacije, orijentiranje prema umnosti i racionalnoj konstrukciji stvarnosti sa distinktivnim tvorevinama „evropskog naslijeđa” (Gadamer), naša operiranja društvenim činjenicama i društvena djelovanja koja su na ovaj ili onaj način oblikovana i determinirana tim činjenicama u društvenim i državnim sistemima i subsistemima jesu modernističkog karaktera. Mi, drugim riječima, živimo „naslijeđe modernosti” a to naslijeđe, čini se, ne nestaje ili se ne supstituira nekim podjednako utjecajnim i konstituirajućim, institucionalno zasnovanim „svjesno konstruiranim alternativnim društvenim budućnostima” (ibid., 54). U konačnome, govor o nacionalizmu kao parohijalnom i primitivnom obliku svjetopogleda čini se naivnom konstrukcijom svijesti koja vjeruje kako su savremena društva i društva bliske budućnosti transcendirala sve attribute nacija i nacionalizma i kako ta društva idu utabanim putevima transnacionalnosti i ireverzibilnih procesa u ime globalne povezanosti, solidarnosti, apsolutne suverenosti i privilegiranosti individualnog aktera kojem je njegova domovina čitav ljudski svijet.

LITERATURA

1. Berger, P., Luckmann, T. *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed, 1992.
2. Breuilly, J. (1982) „The Sources of Nationalist Ideology”. U: J. Hutchinson & A. D. Smith (eds.), *Nationalism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1994.
3. Calhoun, C. *Nationalism*. Buckingham: Open University Press, 1997.
4. Calhoun, C. *Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. London, New York: Routledge, 2007.
5. Day, G., Thompson, A. *Theorizing Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.

6. Giddens, A. *Contemporary Critique of A Historical Materialism*. Volume I: Power, property and the state. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1981.
7. Giddens, A. *The Nation-State and Violence*. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1987.
8. Giddens, A. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity, 1990.
9. Harvey, D. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell Publishers, 1990.
10. Hechter, M. *Containing Nationalism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2000.
11. Kymlicka, W. *Multikulturalno građanstvo*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2003.
12. McCrone, D. *The Sociology of Nationalism*. London: Routledge, 1998.
13. Mesić, M. „Metodološki kozmopolitizam versus metodološki nacionalizam”. *Revija za sociologiju* (2007), Vol. XXXVIII, 1–2, 69–81.
14. Miller, D. *On Nationality*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
15. Mišćević, N. *Nationalism and Beyond*. Budapest: Central European University Press, 2001.
16. Paić, Ž. *Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija*. Zagreb: Anti-barbarus, 2005.
17. Richmond, A. H. (1984) „Ethnic Nationalism and Post-Industrialism”. U: J. Hutchinson & A. D. Smith (eds.), *Nationalism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1994.
18. Smith, A. D. *National Identity*. Reno, Las Vegas: University of Nevada Press, 1991.
19. Smith, A. D. (1994) „The Problem of National Identity: Ancient, Medieval and Modern?”. In: Smith, A. D. (1999): *Myths and Memories of the Nations*. Oxford and New York: Oxford University Press, 1999.
20. Smith, A. D. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 1995.
21. Tamir, Y. *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

PERSONAL IDENTITY AND NATIONALISM

ABSTRACT

In this article I examine the relationship between personal identity and the nation as a socio-political identity in the contemporary social world of globalism, globalisation and transnational processes. The main thesis of this work is that personal identity cannot be objectified without specific political and cultural forms of social organisation and the state within the era of modernity and contemporaneity which are formed and determined through discourses, norms and practices of what is designated as immanent nationalism.

Key words: *personal identity, individual choice, nation, immanent nationalism*

II. PRIKAZI

Amela Šehović

**MANJŠALNICE V SLOVANSKIH JEZIKIH: OBLIKA IN VLOGA =
ДЕМИНУТИВЫ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ: ФОРМА И РОЛЬ=
DIMINUTIVES IN SLAVIC LANGUAGES: FORM AND ROLE**

(ur./ed. Irena Stramljič Breznik), Knjižna zbirka Zora: 113, Maribor –
Bielsko-Biała – Budapest – Kansas – Praha: Mednarodna založba
Oddelka za slovanske jezike in književnost, 2015.

Zbornik *Manjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga = Деминутивы в славянских языках: форма и роль = Diminutives in Slavic Languages: Form and Role*, koji je uredila Irena Stramljič Breznik, nastao je kao rezultat rada Šesnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu riječi Međunarodnoga komiteta slavista.

Predgovor (11–15. str.) urednice zbornika i osvrt na 80. rođendan profesora Igora Stepanoviča Uluhanova (17–19. str.) te na njegov dosadašnji rad na polju lingvistike čine uvodni dio zbornika.

Izlaganja su podijeljena u dva dijela: izlaganja 36 referenata, od kojih su gotovo svi članovi Komisije za tvorbu riječi Međunarodnoga komiteta slavista (sa 33 referata), iz 16 zemalja: Austrije, Bjelorusije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Crne Gore, Češke, Francuske, Hrvatske, Makedonije, Njemačke, Poljske, Rusije, Slovačke, Slovenije, Srbije i Ukrajine, te izlaganja 23 referenta (s 19 referata) iz zemlje domaćina – Slovenije.

Ova su izlaganja predstavljena u dva poglavlja: I. Mnogoobraznost, polifunkcijskost in protistavni vidik manjšalnic v slovanskih jezikih (21–426. str.) i II. Mnogoobraznost, polifunkcijskost in vidiki prevodne ekvivalence manjšalnic v slovenskem jeziku (427–645. str.).

Struktura zbornika upućuje na perspektivu iz koje su vršena istraživanja analiziranih tema – u prvom se dijelu deminutivi istražuju iz ugla svih slavenskih jezika, a u drugom primarno iz ugla slovenskog jezika, s povremenim poređenjem deminutiva u slovenskom i nekom drugom (neslavenskom) jeziku, uglavnom engleskom i, sporadično, njemačkom.

U prvom su poglavlju zbornika („Mnogoobraznost, polifunkcijskost in protistavni vidik manjšalnic v slovanskih jezikih”) objedinjeni radovi koji se bave sljedećim mikrocjelinama: 1) Deminutivnost kao semantička i tvorbeno-kategorijalna imenskih i neimenskih vrsta riječi, 2) Pragmatički aspekt deminutiva, 3) Poredbeni pristup u proučavanju deminutiva u različitim jezicima, 4) Dijahronijski pristup u proučavanju deminutiva.

U grupi radova koji se bave deminutivnošću kao semantičkom i tvorbenom kategorijom predmet analize su sljedeće kategorije: u radu Z. Haritončik (111–121. str.) istražuje se kvantifikacija kao temeljni uslov za uspješnu interpretaciju deminutivnosti, M. Pastuchowa (306–318. str.) proučava prototipske i periferne deminutive iz perspektive kognitivne lingvistike, čime se na materijalu ukrajinskog jezika bavi i rad E. Karpilovske (137–147. str.). Kategorija deminutivnosti i nomina diminutiva u savremenom bugarskom književnom jeziku proučavaju se u radu C. Avramove (23–36. str.), dok se u radu I. Miloslavskog (233–247. str.), na materijalu ruskih imenica, pridjeva i glagola, pokazuje kako pri interpretaciji deminutiva treba poštovati receptivni i produktivni aspekt govorne aktivnosti. U skladu s naprijed iznesenim viđenjima, u radu J. Baltove (50–60. str.) predlaže se razlikovanje apsolutnih deminutiva i tzv. ekspresiva, dok se rad V. Radeve (338–352. str.) bavi deminutivima u govoru djece i govoru odraslih te njihovom različitom ulogu u književnosti, dijalektima itd. U radu A. Nikiteviča (257–267. str.) pokazuje se kako su dijalekti dobar izvor za interpretaciju i razumijevanje deminutiva u književnom jeziku, a raskorak između forme i sadržine proučava se u dva rada: K. Kleszcowe (159–169. str.), na materijalu poljskog jezika, i R. Dragičević (88–101. str.), na materijalu srpskog jezika.

Imenički deminutivi predmet su analize u sljedećim radovima: B. Ćorića (74–87. str.), gdje se detaljnije razmatra dalja deminucija u srpskom jeziku, u radu B. Štebih Golub i Kristiana Novaka, i to na korpusu kajkavskog književnog jezika, te u radu A. Lukašaneca (197–209. str.), koji se bavi vlastitim imenima u bjeloruskom jeziku. L. Arizankovska (37–49. str.) iz dva aspekta – semantičkog i pragmatičkog – istražuje funkciju deminutiva u makedonskom jeziku.

Deminutivni pridjevi se istražuju u radovima: S. Nenezić (248–256. str.), i to na materijalu *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika I–VI*, i A. Pohončowe (319–330. str.), gdje se opisuje situacija u gornjolužičkom srpskom, dok se u radu O. Ermakove (102–110. str.) istražuju priloški deminutivi kao antiintenzifikatori u ruskom jeziku. Glagolski deminutivi su predmet analize u radovima N. Janočkove (122–136. str.) i I. Stramlić Breznik (363–374. str.), od kojih prvi opisuje situaciju u slovačkom a drugi u slovenskom jeziku.

Drugu grupu radova čine oni koji se bave pragmatičkim aspektima deminutiva. Među njima su radovi zasnovani na različitim korpusima: svakodnevne komunikacije – radovi I. Bozděchove (61–73. str.) i A. Šehović (375–385. str.); argoa – rad E. Lukašanec (210–220. str.); publicističkih i književnoumjetničkih tekstova – rad L. Kisljuk (148–158. str.), te književnoumjetničkih tekstova gdje su deminutivi odraz individualnog stila autora – rad V. Vinogradove i Z. Petrove (412–426. str.); tekstova savremenih ruskih mas-medija – rad L. Raciburskaje (331–337. str.); te interneta – u radu B. Tošovića (386–397. str.) istražuje se sajberdeminucija. U radu S. Mengel i T. Čelbajeve (221–232. str.) predmet analize je jezička interferencija na primjeru deminutiva u jeziku ruske dijaspore koja živi u neslavenskim državama, i to primarno u jeziku prve generacije doseljenika i bilingvalnih govornika.

Nešto manji broj radova bavi se kategorijom deminutivnosti na materijalu više različitih jezika. Tako se u radu N. Klimenko (170–183. str.) istražuje uloga prefiksacije kod deminutivnih pridjeva u savremenom grčkom jeziku u poređenju sa ukrajinskim i ruskim jezikom, u radu E. Koriakowcewe (184–196. str.) proučavaju se imenički (kvazi)deminutivi tvoreni od ruskih i poljskih nomina abstracta s internacionalnim afiksima, a u radu K. Vilčekove (398–411. str.) analiziraju se deminutivi u slovačkom i njemačkom jeziku.

U četvrtu su grupu izdvojeni manje brojni radovi koji se bave istraživanjem deminutiva iz dijahronijske perspektive. Takvi su radovi: I. Ohnheiser (291–305. str.), gdje se opisuje modifikacijska tvorba i njena tvorbeni sredstva na materijalu ruskih gramatika iz 18. i 19. vijeka; G. Nikolajeva i N. Nikolajeve (268–276. str.), u kojem se opisuju deminutivi u ruskom jeziku iz historijske perspektive; i S. Sakhna (353–362. str.), čija su tema razvojne paralele deminutivnih sufiksa u slavenskim jezicima – iz dijahronijske perspektive – u poređenju s drugim indoevropskim jezicima.

Drugo se poglavlje („Mnogoobraznost, polifunkcijskost in vidiki prevodne ekvivalence manjšalnic v slovenskem jeziku”) bavi deminutivima u slovenskom jeziku, često iz ugla teorije prevođenja.

Deminutivima u slovenskim rječnicima i u upotrebi bave se radovi: A. Vlah Lopert (598–611. str.), P. Šek Mertük (565–574. str.), T. Markežič (468–478. str.) i M. Snoja (533–539. str.). Dijahronijsko-dijalektološki pristup deminutivima zastupljen je u radovima: N. Ulčnik (587–597. str.), Z. Zorko i M. Zemljak Jontes (639–645. str.), M. Koletnik (450–464. str.) te M. Jesenšeka (439–449. str.). Funkcija deminutiva u odabranim književnoumjetničkim tekstovima proučava se u radovima: J. Čeh Steger (429–438. str.) i M. Zemljak Jontes i D. Haramije (624–638. str.). Metodama kritičke

diskurs analize u radu B. Vičar (612–623. str.) predstavljena je semantička i funkcionalna analiza deminutiva *Slovenčki* u savremenom društveno-političkom kontekstu. Didaktički pogled na deminutive tema je rada J. Lipnika (465–467. str.) i S. Pulko i M. Zemljak Jontes (517–532. str.).

Najopsežniji dio u drugom poglavlju čine radovi koji se bave deminutivima iz ugla teorije prevođenja. Većina radova bavi se problemima prevođenja na materijalu engleskog i slovenskog jezika, kao npr. radovi: T. Oniča i U. Marinšek (479–491. str.), K. Plemenitaš (507–516. str.), N. Šabec i B. Kašube (540–551. str.), N. Šabec i D. Ostroška (552–564. str.), dok se u radu T. Petriča (492–506. str.) proučavaju specifična pitanja vezana za pojavu deminutivnih sufiksa u njemačkom i slovenskom jeziku. Deminutivi u slovensko-njemačkim terminološkim rječnicima predmet su analize u radu S. Štavbar (575–586. str.).

Na kraju, možemo ustanoviti da zbornik *Manjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga* = *Деминутивы в славянских языках: форма и роль* = *Diminutives in Slavic Languages: Form and Role* predstavlja vrijedan doprinos na polju kako tvorbe riječi tako i lingvistike općenito. Iako je u radovima iz zbornika pretežno zastupljena sinhronijska perspektiva, ima i radova koji se bave dijahronijskom perspektivom u proučavanju deminutiva. Slobodno se može utvrditi da brojni radovi iz zbornika pokreću značajna teorijska pitanja iz područja derivatologije, što je svakako veoma važno za razvoj te jezičke discipline ali i za razvoj lingvistike kao nauke. Iz tih razloga, zadovoljstvo nam je da je ovaj zbornik ugledao svjetlo dana.

Aiša Softić

MIRZA HASAN ĆEMAN, MUZEJI I GRAD. PRIKRIVENA MUZEOLOGIJA U GLOBALNOJ POLITICI I EKONOMIJI

Sarajevo, 2015.

Najnovija knjiga profesora Mirze Hasana Ćemana pod naslovom *Muzeji i grad. Prikrivena muzeologija u globalnoj politici i ekonomiji* po svojoj sadržini i tematici u potpunosti je inovativna u bosanskohercegovačkoj muzeologiji. Iako je proistekla iz ciklusa predavanja koja je autor, na poziv Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu održao akademske 2012/2013. godine za studente Arhitekture, ova studija je zbog svoje aktuelnosti jednako instruktivna i značajna kako za muzealce tako i za širu čitalačku publiku.

Spomenuta studija sastoji se od više cjelina koje su u tematskom pogledu čvrsto povezane. Već u kratkom, ali vrlo informativnom pregledu historijata nastanka i razvoja muzeja i galerija, saznajemo da su oni, u današnjem smislu riječi, produkt 19. stoljeća te da razvoj muzeja i galerija nije u svim dijelovima svijeta tekao istovremeno i ravnomjerno, odnosno na isti način. Za razliku od Evrope, muzeji i galerije otvorenog tipa u zemljama, primjerice, Dalekog istoka, kao i onima koje pripadaju islamskom civilizacijskom krugu, javljaju se tek u 20. stoljeću. Nakon što nas upozna sa glavnim odlikama muzeja i galerija, autor se kratko zadržava i na posebnim zbirkama – tzv. umjetničkim muzejima i galerijama koje se po nekim svojim odlikama, ma koliko po svom karakteru slični, ipak razlikuju od muzeja i galerija u klasičnom smislu riječi. Upravo ovakav sveobuhvatan pristup odabranu tematiku približava različitim kategorijama čitatelja, a ne samo onima koji su usko specijalistički vezani za muzeologiju i galeristiku.

Muzeji i galerije su, kako to ističe autor, sastavni dio identiteta grada. Ali, i mnogo više od toga – kroz gradove se sve češće projiciraju državni i nacionalni identiteti, pri čemu zapažena uloga pripada upravo muzejima i galerijama. Nacionalni identitet se u Evropi u 19. i 20. stoljeću, prema rije-

čima profesora Ćemana, izgrađivao upravo preko muzeja i galerija. U tom pogledu ni SAD nisu zaostajale, kako se to vidi iz primjera koji se navode kao ilustracija. Naime, na primjeru kompleksa National Mall and Memorial Parks u Washingtonu, DC, primarno se očituje povezanost muzeja i galerija sa američkim identitetom, koji je podjednako vezan i za okvir SAD i za internacionalnu ravan. Navedeni i slični primjeri koji se navode u ovoj knjizi podrazumijevaju jedno dublje i drugačije promišljanje muzeja i galerija, koje je nužno primijeniti i na bosanskohercegovački prostor.

Muzeji i galerije nužno traže svoj prostor. Podizanje objekata za ove namjene zadugo nije pratilo savremenu muzeologiju i galeristiku, već se pažnja isključivo usmjeravala ka arhitektonici samog objekta. Svojevrсна prekretnica u radu muzeja događa se pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća, ističe autor, a vezana je za činjenicu da se i privatni i javni muzeji sve više otvaraju prema svijetu, što se naročito ogleda u nastojanju da se kroz nabavku novih artefakata popune fundusi muzeja i galerija, te da se dinamizira izlagačka, ali i naučnoistraživačka djelatnost. Također, u isto ovo vrijeme, vrijeme nakon Drugog svjetskog rata, dolazi do pojave „izvornih, unikatnih objekata muzeja i galerija”. Upravo ta djela moderne arhitekture konačno počinju primarno poštivati zahtjeve savremene muzeologije i galeristike.

Svojom aktuelnošću posebno je zanimljivo razmatranje o muzejima i galerijama u vrijeme okvirima procesa globalizacije, pri čemu se potiskuje nacionalno, a u prvi plan ističu „oblici kulture s određenim imperijalnim odlikama”. U ovom kontekstu autor opširno elaborira osnivanje dva potpuno nova muzeja u Abu Dhabiju, koji su po svom karakteru „univerzalni” i „globalni” – jedan je The Guggenheim Abu Dhabi Museum, a drugi The Louvre Abu Dhabi Museum. Kroz osnivanje netom spomenutih muzeja također je ilustrirano i nastojanje vodećih muzeja u svijetu, kakav je svakako pariški Louvre ili The British Museum iz Londona, da se šire i izvan granica matičnih država, i to upravo kroz utemeljenje muzeja u drugim zemljama. Naravno, kako to u daljem tekstu vidimo, takva nastojanja nisu bez finansijskih efekata za muzej-maticu. Naime, bez obzira što u slučaju spomenutih muzeja u Ujedinjenim Arapskim Emiratima iza njihovog osnivanja stoji država, odnosno državni kapital (iako nije isključeno prisustvo i privatnog kapitala), zemlja – osnivač novih muzeja bila je obavezna dati značajna finansijska sredstva matičnim muzejima na ime svojevršne odštete za korištenje njihovog imena. Imajući na umu da za ovakve impozantne arhitektonske građevine, kako to navodi autor studije, u pravilu ne postoje tenderski natječaji, već ih projektuju renomirani (i u toj oblasti specijalizirani) arhitekti sa Zapada, onda se neumitno name-

će zaključak o vrlo prisutnoj već spominjanoj „imperijalnoj” politici i na tom polju. Uostalom, i uposlene u ovim i ovakvim muzejima mahom čine ljudi sa strane, odnosno iz zemalja sa vrlo razvijenom muzejskom i galerijskom tradicijom, dok se prisustvo domaće radne snage svodi većinom na uslužne djelatnosti.

Kako bi čitaocima što više približio savremene trendove u muzeologiji i galeristici, te pokazao da muzeji i galerije više nisu samo mjesta čuvanja, izlaganja i naučne obrade različitih artefakata iz duge historije čovjeka, autor je, pored Ujedinjenih Arapskih Emirata, posegnuo i za primjerom iz Singapura, koji izvanredno ilustrira snagu i moć kapitala, i privatnog i krupnog međunarodnog investicijskog. Iako primjer iz Singapura otvara niz pitanja, pogotovo onih iz domena prava, koji duboko zadiru u pitanje vlasništva nad pronađenim artefaktima, upravo je kapital taj koji takva i slična pitanja u potpunosti potiskuje u drugi plan.

Razmatranja koja se odnose na osnivanje i zaživljavanje muzeja u Abu Dhabiju, pri čemu na njihovo osnivanje nije primarno uticala činjenica o postojanju već formiranih zbirke koje traže „svoj krov nad glavom”, već su objekti ti koji će se tek naknadno puniti potrebnim muzejskim materijalom, te muzeja u Singapuru, gdje su, obrnuto, podmorski nalazi koji potiču iz 8. stoljeća i koji su ogromnog značaja i vrijednosti, inicirali formiranje novog izložbenog prostora, autoru su poslužili za razmatranje nekih „otvorenih pitanja u muzeologiji i galeristici u okviru globalizacijskih interesa multinacionalnih kompanija”.

Kao vrlo važna u knjizi su izdvojena pitanja koja se odnose na pravo obavljanja arheoloških podvodnih iskopavanja u teritorijalnim vodama koje pripadaju drugoj državi, zatim vlasništva nad predmetima koji su pronađeni tokom privatnih arheoloških istraživanja, potom pitanje interesa podizanja novih, tzv. „univerzalnih” i „globalnih” muzeja i galerija.

Promjene koje se tiču muzeologije i galeristike u savremenom dobu su više nego očigledne, a ogledaju se, između ostalog, i u onome što autor studije naziva „inverznom muzeologijom”, odnosno „inverznom galeristikom”, a što u biti podrazumijeva potpuno suprotan proces od tradicionalne muzeologije i galeristike i tiče se činjenice da vlasnici muzeja i galerija ne posjeduju materijal potreban za izlaganje, već se novopodignuti muzeji „pune” materijalom na neke druge načine (npr. posudbom, kupovinom na tržištu antikviteta). Kad je riječ o savremenim trendovima na polju muzeologije i galeristike, autor naročito naglašava značaj muzejskog i galerijskog menadžmenta, čije su osnovne odlike „naglašena dinamičnost i izvjesna silovitost”. Upravo sa isticanjem muzejskog i galerijskog menadžmenta kao osnovne karike koja određuje mjesto i ulogu novih i budućih

muzeja i galerije kako na lokalnom tako i na globalnom planu, autor započinje svoj zaključak, u kojem su sažeto izloženi tokovi u savremenoj muzeologiji i galeristici, te izazovi s kojima će se neminovno suočiti, istina na različite načine, budući tzv. „univerzalni” i „globalni” muzeji, kao što su se već suočili muzeji i galerije u zemljama u tranziciji. Ali, s aspekta arhitekture i srodnih disciplina, novo vrijeme nudi mnogo više mogućnosti, jer „izrazito dinamiziranje rada i djelovanja muzeja i galerija, njihovo identificiranje s gradom, odnosno grada s njima, čin samoprojekcije grada, te globalizacijski procesi otvaraju značajne mogućnosti urbanim planerima, urbanistima i arhitektama da ostvare značajna ostvarenja u području projektiranja, izgradnje i opremanja novih arhitektonskih objekata muzeja i galerija, te pomno planiranje prostornih uređenja za smještaj istih u urbanom ambijentu”.

Knjiga prof. dr. Mirze Hasana Ćemana *Muzeji i grad. Prikrivena muzeologija u globalnoj politici i ekonomiji*, u našoj više nego oskudnoj literaturi o muzejima, odnosno muzeologiji i galeristici posebno, bila je nužna. Ona otvara jedno novo poglavlje u promatranju i poimanju fenomena muzeja (i galerija), posebno u kontekstu njihovog odnosa prema gradu, kao i prema različitim tipovima identiteta također.

Po širini zahvata, po sveobuhvatnosti ova knjiga će posigurno biti obavezna i nezaobilazna literatura ne samo studentima, kojima je prvenstveno namijenjena, već i brojnim muzejskim radnicima, posebno menadžmentima naših muzeja, kojima će bar donekle olakšati da se uhvate u koštac sa izazovima koji već sada stoje pred muzejima, muzeologijom i muzealcima posebno.

Nadina Ismić

GABINSKIJ, MARK A.: DIE SEFARDISCHE SPRACHE

Tübingen: Stauffenburg. 2011.

Mark A. Gabinskij je 1992. godine izdao prikaz sefardskog jezika na ruskom, koji je po prvi put bio zasnovan na analizi korpusa. Isti je tek 19 godina kasnije preveden na njemački jezik od strane Heinricha Kohringa, pošto je *Sefardskij jazyk*, kako glasi izvorni naziv, utemeljen na ruskoj lingvistici, koja se morala prilagoditi i njemačkom jeziku i njegovoj lingvistici. Kohring je prema tome, pored samog prijevoda, preduzeo i modifikacije teksta, što i sam navodi u predgovoru.

Knjiga „Die sefardische Sprache” („Sefardski jezik”) sadrži tri glavna poglavlja. Ugrubo rečeno, prvo poglavlje obrađuje povijest jevrejsko-španskog jezika, njegovu dijalektalnu raznolikost i kontakt sa drugim jezicima. Drugo poglavlje predstavlja deskriptivni, sinhronijski opis jezika i zadnje, treće, poglavlje sadrži prikaz balkanizama u jevrejsko-španskom i tumačenje njihove lingvističke problematike.

Prvo poglavlje obuhvata različite geografske i historijske faktore, koji stoje u odnosu sa jezikom i njegovim osobinama. Prvenstveno se objašnjava da je sefardski nastao od španskog jezika, ali se on ne može tretirati kao španski. Također se detaljno opisuje širenje jezika nakon 1492. godine, jer su Sefardi iz Španije emigrirali u tri *glavna pravca*. Autor definira pojam *glavni pravac* i upućuje na tri regionalna dijalekta, koji su nastali na osnovu tih područja: *balkanski*, *sjeverno-marokanski* i *staro-palestinski*. Emigracija Sefarda je u tom smislu vrlo detaljno opisana i vizualizira putem geografskih karata (str. 10, str. 79, str. 80). On se također izjašnjava o dvije različite stilističke diferencijacije, gdje se nalaze jevrejsko-španski, koji je uživao niži ugled među Sefardima i hebrejski, koji je smatran višim načinom izražavanja (str. 18–19). Dalje se tematizuju *calque-jezici* (jezici izvedeni iz hebrejskog) koji se kao *Ladino* dovode u vezu sa jevrejsko-španskim jezikom. *Ladino* nije navodno vrsta jevrejsko-španskog jezika već je nastao od hebrejskog i predstavlja samo oblik pisanog jezika, koji

se nikada nije pojavio kao govorni već samo u pisanoj formi (str.18). U daljem tekstu se objašnjavaju različiti glotonimi, opisani na osnovu geografske i historijske pozadine. „Termin *sefardi* se (...) ne pojavljuje kao autoglotonim” (str. 23). Kao vlastiti nazivi se javljaju *djudiό* ili *djidiό* (etnonimi ili nazivi naroda), pri čemu se isti odnose na cjelokupan jevrejski narod. Autor razmatra različite nazive narodnih skupina unutar jevrejskog naroda i porijeklo istih. Također se u ovom poglavlju obrađuju problematike, kao navođenje tačnog broja govornika na osnovu mobilnosti i izumiranja jezika, koje je prouzrokovano vanjezičkim faktorima (prije svega ekonomski, kulturološki, ali i vjerski). Pred kraj prvog poglavlja autor se bavi suštinom jezika i dijahronijskim pristupom predstavlja nastajanje sefardskog jezika putem različitih osnovnih područja. Pri tome se bavi inovativnim i konzervativnim jezičkim novitetima i fokus stavlja na inovacije i iste predstavlja na fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini.

Drugo poglavlje obrađuje sefardski jezik sa sinhronijskog aspekta, zasnovano na korpusu, koji je sastavljen na osnovu emisije „Emission Judeo-espanyola” i časopisa „Aki Yerushalayim”. Sadržani primjeri odgovaraju varijetetu Istanbula uprkos nekim svojstvenostima (usp. str. 81). Autor započinje analizu glasovnom razinom i prelazi na kompleksnije, sve do rečenične. Poglavlje o fonetici i fonologiji obrađuje pojedine glasove i predstavlja iste prvenstveno tabelarno, kako bi se uputilo na njihove osobine, a sve je u potpunosti potkrijepljeno primjerima iz korpusa. Drugi pasus detaljno obrađuje leksičke kategorije. Nominalna kategorija je obrađena na osnovu roda, broja, komparacije i determinacije, pri čemu u određivanju roda autor pravi poređenja sa španskim jezikom. Druga, verbalna kategorija je obrađena na osnovu tempusa i modusa. Veliku prednost ima to što je funkcija i upotreba određenih vremena objašnjena, jer tu postoje posebnosti u odnosu na druge jezike. Prikaz modusa sefardskog jezika je podjednako opisan kao i sama vremena. I njihova funkcija i upotreba su opisani od strane autora. U „Die sefardische Sprache” se posvećuje poseban pasus *voxu* (str. 127). Ovaj je odnos između tematskih uloga *agens* i *patiens* (aktiv, pasiv, refleksiv) također, kao i prethodne kategorije, predstavljen paradigmom. Poglavlje sintakse nudi tačan opis sintaktičkih relacija unutar rečenica. Redosljed rečeničnih konstituenata sefardskog jezika odgovara redosljedju konstituenata u španskom jeziku. Rekcija glagola se nasuprot tome predstavlja pod uticajem francuskog jezika pri čemu je upotreba prijedloga, kako Gabinskij tvrdi, oponašanje hebrejskog (str. 149). Također su predočeni i pregledno predstavljeni različiti tipovi rečenica.

Predzadnje poglavlje analize jezika predstavlja leksemi, podijeljeni u različite odjeljke, ukazujući time na gubitke i promjene značenja pojed-

nih riječi. Autor u ovom odjeljku posvećuje velik dio rečeničnom materijalu, koji vodi porijeklo iz različitih stranih jezika. I ovdje se nalaze mnogobrojni primjeri, koji trebaju predstaviti npr. sadržane turcizme, arabizme, slavizme itd. Opis i objašnjenje balkanizama u sefardskom posjeduje zasebno poglavlje. Zadnje poglavlje opisa jezika sadrži popis poslovice sefardskog jezika sa odgovarajućim prijevodima i tumačenjima, koje može biti vrlo zanimljivo i onim ljudima kojima je sefardski jezik nepoznat.

Poglavlje o jeziku predstavlja jasan strukturalistički prikaz sefardskog jezika, koji je potkrijepljen mnogobrojnim primjerima iz korpusa. Za razliku od Hetzerovog *Einführung in die Umgangssprache der südosteuropäischen Juden* kod Gabinskija su navedeni konkretni primjeri a ne cijeli pasusi teksta, koji su naknadno obrađeni. To je za čitaoce bez opsežnog poznavanja lingvistike mnogo jednostavnije za pratiti. Putem prvog pasusa i historijskog prikaza jevrejsko-španskog on opisuje konkretno nastajanje tog jezika i njegovo svojstvo. Autor je objedinio različite jezičke razine u jednom djelu i iste detaljno opisao. Gabinskijev prikaz je za razliku od Hetzerovog prikaza sefardskog jezika dosta razgovjetniji za širu publiku i nudi pregled historijskog razvoja jezika i naroda. Formulacije nisu komplikovane i sadržani su mnogobrojni primjeri. Esencijelna građa, kontakt sa drugim jezicima i historijski razvoj se mogu bez problema pratiti i knjiga može poslužiti kao solidan temelj čitaocima koji se ovom tematikom žele baviti ili se već iscrpno bave, ali također može služiti i onima koji se po prvi put susreću sa sefardskim jezikom.

LITERATURA

1. Gabinskij, Mark A. *Die sefardische Sprache*. Übersetzt von Heinrich Kohring. Tübingen: Stauffenburg, 2011.
2. Hetzer, Armin. *Sefardisch: Judeo-español, Djudezmo*. Einführung in die Umgangssprache der südosteuropäischen Juden. Wiesbaden: Harrosswitz, 2001.

UPUTE AUTORIMA

Publikacija *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* objavljuje naučne i druge radove iz područja društvenih i humanističkih nauka nastavnika, saradnika i doktoranata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Primaju se isključivo neobjavljeni radovi, pisani na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, kao i na oba službena pisma u Bosni i Hercegovini, odnosno na jednom od svjetskih jezika. Radovi se Redakciji dostavljaju u elektronskom obliku. Rukopisi se ne vraćaju. Prihvatanje rada za objavljivanje obavezuje autora da isti rad ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole Redakcije.

Oprema rada

Uzorak (engl. *template*) za pisanje priloga za *Radove Filozofskog fakulteta u Sarajevu* postavljen je na internetskoj stranici www.ff.unsa.ba te prema njemu treba formatirati radove. Radovi koji ne budu formatirani prema predviđenom predlošku neće se uzeti u razmatranje za objavljivanje.

Priprema rukopisa

Obim

Poželjno je da članak ima obim do 20 kartica teksta (1 kartica = 1.800 elektronskih znakova s razmacima), a ostale vrste radova do 8 kartica teksta.

Prikazi knjiga, osvrti i ocjene ne smiju biti duži od osam kartica teksta.

Prikazi knjiga trebaju sadržavati ime i prezime autora, naslov djela, naziv izdavača, mjesto i godinu izdavanja te broj stranica. U prikazu pojedinog broja časopisa, uz naziv časopisa, trebaju biti navedeni godište, godina i mjesto izdavanja te broj.

Naslov rada

Naslov rada treba biti što je moguće kraći (ako je moguće do deset riječi) te istovremeno davati dobar uvid u bit rada.

Naslov rada na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika mora imati i uporedni naslov na engleskom jeziku.

Autor(i) rada

Navodi se puno ime i prezime autora, odnosno svih autora rada. Autor ili autori navode se iznad naslova rada bez titula, i to prvo ime, a zatim prezime autora, a ispod se navodi adresa elektronske pošte autora, odnosno svih autora. Ukoliko ima više autora, autori se navode jedan ispod drugog, kao i njihove adrese elektronske pošte.

Sažetak

Sažetak može imati najviše 250 riječi. Sažetak se piše na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na nekom od svjetskih jezika i mora imati uporedni prijevod na engleskom jeziku. Sažetak treba da ukaže na značaj teme, hipoteze, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U interesu je autora da sažetak sadrži termine (deskriptore) koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Ključne riječi

Ispod sažetka navode se ključne riječi, do 10 riječi najviše, koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada. Ključne riječi trebaju biti i na engleskom jeziku.

Stil citiranja

Poželjno je da se prilikom navođenja bibliografskih referenci koristi harvardski stil citiranja. Primjeri za citiranje se nalaze na internetskoj stranici www.ff.unsa.ba.

Recenzija

Svi radovi podliježu anonimnom recenziranju, osim prikaza knjiga, osvrti i ocjena. Redakcija šalje prispjeli rad na anonimnu recenziju dvaju recenzenata. Ako recenzent predlaže promjene ili dopune rada, kopija recenzije dostavlja se autoru radi ispravke teksta i konačne odluke. Autor dobiva probni otisak rada na korekturu.

Odgovornost autora

Autor je u potpunosti odgovoran za sadržaj rada i korištenje ranije publiciranih informacija. Podrazumijeva se da rad prihvaćen za objavljivanje u *Radovima* nije predan drugdje radi objavljivanja i da nije već objavljen te da su objavljivanje odobrili koautori (ako ih ima) i ovlaštene osobe ustanove u kojoj je rad nastao. Ukoliko je rad dio neke veće cjeline (doktorske disertacije, istraživanja i sl.), ovakvo što obavezno treba navesti u radu, i to u uvodnoj fusnoti ili sl. Uz dogovor i saradnju s autorom, Redakcija može intervenirati na izvornom materijalu prema zahtjevu recenzenata, odnosno radi prilagođavanja stručnim, jezičkim i tehničkim normama *Radova*. Prilozi objavljeni u *Radovima* i elektronskim izdanjima *Radova* mogu se bez posebne dozvole koristiti za ličnu ili obrazovnu svrhu, uz poštovanje prava autora i izdavača.

Redakcija i lektura

Uredništvo za sve članke provodi jezičku lekturu, o čemu u pravilu obavještava autore.